Віталій Власов

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

8

Віталій Власов

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу
загальноосвітніх навчальних
закладів

За редакцією
доктора історичних наук, професора
Ю. А. Мицика

Видання друге, перероблене

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

СРЕДНЯЯ ШКОЛА
№ 32

Київ
Абрис
2002

ББК 63.3(4УКР)4я721
В58

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України (лист МОН України № 1/11-2576 від 01.06.2001 р.)

Власов В.
В58 Історія України: Підруч. для 8-го кл. загальноосвіт. навч. закл. / За ред. Ю.А. Мицика. – Вид. друге, перероб. – К.: Абрис, 2002. – 256 с.: іл., карти.
ISBN 966-531-126-3

Підручник містить матеріали до уроків з історії України у 8-му класі. У ньому відповідно до чинної програми Міністерства освіти і науки України з курсу історії України охоплено період від Люблінської унії до середини XVIII ст.

ББК 63.3(4УКР)4я721

ISBN 966-531-126-3

© Власов В.С., 2002
© Видавництво «Абрис», 2002
© Видавництво «Генеза», художнє оформлення, макет, 2002

ВСТУП

Чернець став на коліна й побожно схилив голову. Трохи зосереджено помовчав, ніби прислухаючись, чи запанувала врешті в келії тиша. Щоправда, для стороннього вуха тут завжди було тихо. Та й сам він, ледве світлішав край неба, не міг нарікати на шум.

Помолившись, Михайло запалив свічу. «Минувшино, я завинив перед тобою. Допоможи, великий Боже, терпляче спокутувати свої провини». Перехрестився й узяв перо. «Чому кожній людині читання історій дуже корисне? – звертався він до свого майбутнього читача. – Бо коли б не описано її, разом би з тілом безвісти все сходило б у землю, і люди, як у темряві бувши, не відали б, що за минулих віків діялося».

Потому почалася копітка й довготривала робота: чернець Густинського монастиря, що біля Прилук на Чернігівщині, Михайло Лосицький узявся переписувати великий літопис, писаний, як встановили дослідники, у 20-х рр. XVII ст. Власне, зроблена Лосицьким 1670 р. копія і зберегла до нашого часу надзвичайно цінне історичне джерело – Густинський літопис. Його автор докладно описав події з історії княжих часів – давноминулих, проте незабутніх, а в прикінцевій частині подав невеличкі повісті про реалії свого часу. Натрапляємо тут і на розповідь про запорізьких козаків. Так у Густинському літописі утверджується думка про спадкоємність епох – княжої і козацької. Саме з останньою цього навчального року випадає познайомитися й вам, шановні восьмикласники.

Протягом кількох століть – від кінця XV до кінця XVIII – тривала на нашій землі доба, названа козацькою ерою. Як багато важила вона в історії України, свідчить той факт, що нас, українців, і сьогодні звуть у світі козацьким народом. Та й самі ми не втратили духовного зв'язку з лицарями-козаками. Хіба ж випадково й досі називаємо козацькими свої степи, свої пісні й журбу, силу і свій характер? Козацтво для нас стало втіленням невмирущого українського духу. Ось як про це писав український поет Василь Симоненко:

Народ мій є! В його волячих жилах
Козацька кров пульсує і гуде!

Виникнення козацтва припадає на часи, коли українцям, які не мали власної держави, загрожувало цілковите знищення. Сусідні володарі прагли розширити свої території за рахунок українських земель. Особливо жорстокими були грабіжницькі походи турецьких військ і татарсько-ногайських орд. Держави, що володіли українськими землями, не могли протидіяти ворожим набігам. Силою, здатною чинити опір загарбникам, стало козацтво.

Захищаючи прабатьківську землю, козаки виробили особливу військову організацію та самобутню систему управління. Козацькі прийоми ведення боїв на морі та на суходолі, наступальний характер дій збагатили скарбницю світового військового мистецтва. Проте внесок козацтва в історію України й людства не лише в цьому. Адже за часів, коли головним засобом розв'язання будь-яких міждержавних суперечок була війна, багато народів могли похвалитися звитягою та бойовою майстерністю своїх лицарів. Козаки ж унікальні тим, що, виконуючи нелегкі обов'язки захисників батьківщини, лишалися невтомними трудівниками. Вони відновлювали сплюндровані землі, зводили храми й міста, плекали хліб і творили пісню. Поступово просуваючись на південь, козаки мирним шляхом, без завоювання чужих територій розширювали життєвий простір нашого народу. За Дніпровими порогами козаки утвердили християнську козацьку республіку – одну з перших республік у тогочасній Європі.

Державотворчий досвід козацтва знайшов продовження в державі Гетьманщині, що постала внаслідок Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої.

А ще козацька доба надзвичайно багата на події та героїв. Сподіваємося, вас захоплять карколомні, сповнені пригод і випробувань долі козацьких керманичів – гетьманів, кошових отаманів, полковників, а також долі тогочасних митців, служителів церкви, учених – усіх, хто творив історію козацької України. Розповіді про них, побудовані на основі історичних джерел, мають переконати, що були вони справді яскравими особистостями. Віра в Бога, любов до рідної землі, закони козацького побратимства – ось що визначало їхні слова й учинки. Сподіваємось, історія козацької доби навчить і вас самовідданої любові до рідної землі – тієї магнетичної любові, про яку так образно висловився Михайло Лосицький: *«Природжено якусь жагу і любов до вітчизни своєї почувати кожному чоловікові; всякого вона до себе притягає, неначе магніт-камінь залізо».*

1

тема

Українські землі під владою Речі Посполитої.

Наростання національно-визвольної боротьби українського народу

§1 ЛЮБЛІНСЬКА УНІЯ. ПОЧАТОК ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

«Ми є народом таким поштивим, що жодному народові на світі не поступимося», – князь Костянтин Вишневецький не говорив, а ніби карбував слова. Та дивна річ: багато пристрасних промов проголошував на своєму віку, звик, говорячи, відчувати трепетну тишу зібрання. А нині, на Люблінському сеймі, – якийсь незбагненний гамір. Невже зрадив йому хист промовця? А може, бракує щирості? Князь замовк на мить, – зала непокоїлася, гула обуренням і нерозумінням. Вдихнувши глибоко, князь спробував ще раз підкорити присутніх своїй волі. «Ми переконані, що кожному народові рівні шляхетністю», – слова безсило впали в розбурхане море зневаги й несприйняття.

1 липня 1569 р. Люблінський сейм виніс ухвалу про унію (об'єднання) двох держав – Великого князівства Литовського й Польщі – в єдине державне утворення – Річ Посполиту. Для українських земель та подія відкривала нову добу – добу польського панування. Неспроможність українських можновладців захистити під час сейму в Любліні інтереси Батьківщини призвела до того, що Підляшшя, Волинь, Київщина та Брацлавщина, – тобто території, які на момент унії ще зберігали, хоч і в обмеженому вигляді, деякі риси політичної окремішності у складі Литовсько-Руської держави, – перейшли під владу Польщі, що в недалекому майбутньому спричинило їх цілковите підкорення. Відтак Люблінська унія означила завершення довготривалого процесу поневолення українських земель Польським королівством, що набирав обертів ще з XIV ст.

Політичне становище українських земель у першій половині XVI ст.

XVI ст. українські землі зустріли розділеними між кількома державами. Під владою Польщі перебували Галичина (з 1387) та Західне Поділля (з 1430). Буковина від середини XIV ст. належала Молдові. Закарпаттям із XIII ст. володіла Угорщина. Більшість українських земель перебувала під владою Великого князівства Литовського, політичне життя відзначалося збереженням власних державних традицій. Недарма дослідники ту державу називають Литовсько-Руською. Утім, зовнішні обставини складалися не на користь України, адже вони зумовлювали зближення Литви з Польщею, що, зрештою, й призвело до Люблінської унії.

Пригадайте, унаслідок яких обставин українські землі потрапляли під владу названих держав.

Передумови об'єднання Великого князівства Литовського та Польського королівства

Зовнішньополітичні інтереси Литви. Шлях до об'єднання Великого князівства Литовського з Польщею був доволі тривалий. Започаткувала його Кревська унія 1385 р. з метою спільного подолання зовнішньої небезпеки – тоді обом державам загрожували рицарі-хрестоносці.

З другої половини XV ст. став набирати сили новий суперник Литви – Московське князівство, яке почало претендувати на українські та білоруські землі. На початку XVI ст. Велике князівство Литовське у війнах з Московією втратило майже третину своєї території, зокрема Чернігово-Сіверщину і Смоленськ. Ситуація загострилася в середині XVI ст., коли розпочалася війна ***Московського царства*** проти Лівонії. Литва, що підтримувала лівонців, опинилася на межі катастрофи. Щоб уникнути цілковитого завоювання з боку Москви, вона мусила знайти надійного союзника. Єдиним реальним кандидатом на таку роль було тоді Польське королівство, з яким Велике князівство Литовське вже вісім разів обговорювало й укладало різноманітні угоди-унії та з яким було пов'язане особою спільного монарха (великий князь литовський обіймав на той час і королівський престол).

Пригадайте особливості політичного становища українських земель у складі Великого князівства Литовського протягом другої половини XIV – початку XVI ст.

Московські вояки. *З книги «Записки про московські справи» 1549 р. австрійського дипломата й мандрівника С. Герберштейна*

Зміни в соціально-політичному житті українських земель у складі Великого князівства Литовського протягом XVI ст. В обговоренні ідеї унії брали участь українські можновладці. Одні з них усіляко опиралися об'єднанню Литви з Польщею, інші, навпаки, підтримували його. Мотиви обох сторін зумовлені соціальною структурою суспільства українських земель на початку XVI ст. та змінами в ній, що відбулися порівняно з попередніми часами.

Найвищий щабель соціальної піраміди тодішнього українського суспільства посідала родова українська знать – ***шляхта***. Вона не була однорідною. Верхівку шляхетської ієрархії становили князі, за ними йшли пани, потім середня та дрібна шляхта. Така структура утвердилася в Україні з XV ст. і була поширена на Волині та в Центральній Україні до середини XVII ст.

Князі мали особливе становище. Вони, як і за Київської Русі та Галицько-Волинського князівства, уособлювали незалежність українських земель. Проте з посиленням польського впливу на землях Великого князівства Литовського князі втрачали здатність на державному рівні вирішувати долю своєї Батьківщини – вона дедалі більше починала залежати від волі чужих столиць – Вільна чи Кракова. Одначе княжі роди (Острозькі, Вишневецькі, Корецькі, Чарторийські, Збаразькі та ін.) ще мали силу й авторитет для здійснення місцевого самоврядування. У їхніх володіннях діяло княже право з власними податками й судочинством. Було своє військо. Тож на місцевому рівні, здавалось, все лишалося таким, як і за княжої доби. Власне, тому представники княжих сімей пов'язували свої родоводи з князями Київської Русі.

Герб князя В.-К. Острозького з Біблії 1581 р.

У житті тогочасної України особливе місце посідав рід Острозьких. Імена Костянтина Острозького та його молодшого сина Василя (Костянтина) протягом століть залишалися символом самобутності Русі-України.

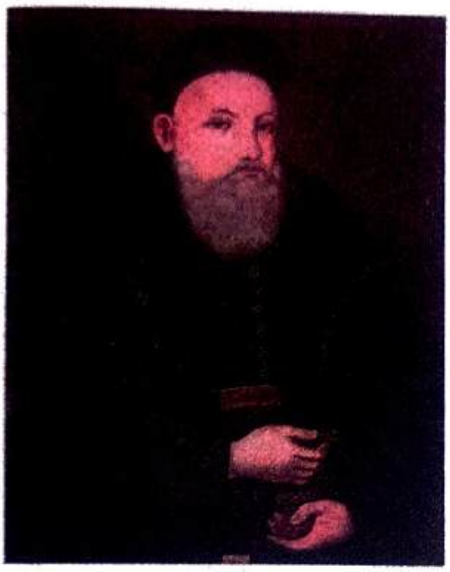

Князь
Василь-Костянтин
Острозький

Князь **Василь-Костянтин Острозький** (1526–1608) – одна з найвпливовіших політичних постатей того часу. Від 1559 р. був київським воєводою та володарем українського прикордоння. Видатний культурно-освітній діяч. Наприкінці XVI ст. – найбільший після короля землевласник Речі Посполитої. Князь Костянтин володів, крім давніх волинських вотчин, 14-ма містами з прилеглими селами на Київщині, 8-ма – на Брацлавщині, 4-ма – у Галичині, 32-ма населеними пунктами у Сандомирському, Краківському, Люблінському та Мазовецькому воєводствах. Костянтин Острозький мав можливість у найстисліший термін виставити 15–20-тисячне військо. Промовистим є й той факт, що при княжому дворі постійно перебувало близько 2 тис. шляхетних юнаків-слуг, які відбували лицарський вишкіл.

Після смерті польського короля Стефана Баторія (1586) Василь-Костянтин Острозький вважався одним із можливих претендентів на престол.

Уже кілька днів польська столиця перейнята смутком і жалобою: помер король Стефан Баторій. Смерть короля рішуче поставила питання: хто посяде польський престол? Поміж можливих претендентів називали й українського князя Костянтина Острозького. Впливові європейські політики анітрохи не дивувалися такій можливості. «По-перше, він – найзаможніша людина держави, – писав секретар посла папи римського у Варшаві Енріко Спаноккіо, – по-друге, його всі шанують як чоловіка розсудливого й достойного, і єдине на заваді: князь – русин і вождь схизматиків».

– Дивні справи кояться на землях князя Острозького, – стиха перемовлялися вельможі, – він нехтує військовими обов'язками, а натомість опікується наукою та церквою...

– То правда. На відміну від свого войовничого батька князь Костянтин не надто прагне військової кар'єри. Але й від посад, належних його становищу, не відмовляється. Авторитет, підтриманий величезним багатством, дає йому можливість ні на кого не зважати. Отож і засновує школи, як у Турові чи Володимирові-Волинському або ж в Острозі. Острозька школа прагне не поступатися найвідомішим університетам! Діє там і друкарня, де вже видрукували Біблію та Буквар. Залучає князь до свого освітнього гуртка відомих чужоземців, найчастіше греків...

– Мені доводилося бувати в князя Острозького, – втрутився в розмову немолодий шляхтич. – Нічого дивного в тому не вбачаю, що в руських землях шанують його як некоронованого короля, а родовід князів Острозьких пов'язують з великими київськими князями. Самого ж Костянтина називають «паростю Володимира Великого», порівнюючи діяння одного з іншим:

Володимир бо свій народ хрещенням просвітив,
Костянтин же богорозумія писанням освітив...

Що, за свідченням секретаря посла папи римського, перешкоджало князеві Василю-Костянтинові посісти престол короля Речі Посполитої? Як ця обставина характеризує становище українських земель під владою Польщі?

Українські князі, зокрема й представники роду Острозьких, запекло опиралися унії Великого князівства Литовського з Польщею, позаяк побоювалися, що після приєднання до Польського королівства втратять свої привілеї, адже за польськими законами всі феодали мали рівні права.

Нижчий стан шляхти утворювали представники військовиків, які перебували на службі у князів, – ***дрібна*** та ***середня шляхта***. До цієї категорії потрапляли вихідці з різних верств. Наприклад, дрібною шляхтою ставали міщани або селяни, які виконували військові обов'язки. Прикметною ознакою життя України XVI ст. було те, що, попри споконвічну неоднорідність, шляхтичі прагли здобути собі загальні права й привілеї. Зміни в становищі шляхти відбилися в законодавчому кодексі того часу – ***Литовському статуті***. У редакції цього кодексу 1566 р. (т. зв. Другий Литовський статут) закріплювалася норма про зрівняння в правах нижчої ланки боярства-шляхти – з князівсько-магнатською аристократичною верхівкою. Зокрема, запроваджувалися виборні суди (доти вища аристократія підлягала лише безпосередньому судові великого князя), система повітових сеймиків з регулярними загальними (вальними) сеймами, що на них уся шляхта мала право «з'їжджатися, радитися та обмишляти», тобто керувати державою. І все ж таки проголошеній рівності ще було далеко до реальної – такої, скажімо, яка існувала на той час для шляхтичів у Польщі. Власне, тому українська шляхта підтримувала об'єднання Литви й Польщі, сподіваючись у такий спосіб здобути для себе більше привілеїв.

Князь Криштоф Збаразький. *Портрет 1620-х рр.*

Магнати (від лат. *magnatus* – багата, знатна людина) – найвпливовіші землевласники, переважно князі.

Поступове зближення Литви й Польщі зачіпало й життя далекої від управління державою верстви – селян. Зміни в становищі селян були зумовлені загальноєвропейським розвитком – Великими географічними відкриттями, пожвавленням міжнародної торгівлі, зростанням міст, становленням нових держав у Європі тощо. Внаслідок цього в Україні протягом XVI ст. збільшилася кількість господарств із застосуванням на панській землі примусової праці залежних селян – т. зв. ***фільварків***. Отож набувала поширення фільваркова система господарювання. У фільварках, які були багатогалузевими господарствами, сировина вироблялася та переробляласся не стільки для безпосереднього споживання, як для продажу. Зацікавлені у підвищенні прибутків феодали розширювали площі фільваркових земель, захоплюючи землю селян і примушуючи їх працювати на себе власним інвентарем – тобто впроваджували ***панщину***.

Отже, XVI ст. для українських селян стало періодом зростання панщини, повинностей та податків, а відтак – дедалі більшого обезземелення, поступового перетворення селянина на безправний додаток до фільварку, який можна було навіть дарувати або ж продавати.

Український селянин. *Робота С. Васильківського*

Татарин. *Малюнок А. Дюрера початку XVI ст.*

Зближення Великого князівства Литовського з Польщею не залишалося поза увагою й православного духівництва – найосвіченішої верстви українського суспільства тих часів. Авторитет православної церкви, яку підтримувала більшість населення українських земель, залишався і в XVI ст. високим, однак поступове поширення католицизму серед представників великокнязівського двору, що відчувалося після Кревської унії, таїло загрозу майбутніх суспільних потрясінь.

Життя українських земель визначалося ще однією обставиною: грабіжницькими нападами з Криму. Спустошливі набіги татар, що з другої половини 90-х рр. XV ст. стали щорічними, засвідчили цілковиту неспроможність давньої захисної системи південного прикордоння. Невеликі загони боярської варти не могли протидіяти татарським ордам. Термінового укріплення потребували замки, розташовані в Каневі, Черкасах, Звенигороді, Вінниці, Брацлаві. Місцева шляхта не мала ні коштів, ні людських сил для здійснення масштабних робіт. Не було й надії, що Велике князівство Литовське, виснажене майже столітніми війнами з Москвою, зарадить лиху. Це розхитувало і без того непевне внутрішнє становище Литви й потребувало від її владних кіл суттєвих змін на краще.

Які обставини спонукали українську знать переходити до табору прибічників об'єднання Литовського князівства й Польського королівства?

Позиція польських можновладців щодо державного об'єднання. Об'єднання в одну державу було вигідним не лише Великому князівству Литовському, а й Польщі: польська шляхта прагла розширення своїх володінь, а в самій Польщі вільних земель уже не було. Завдяки укладанню шлюбів, успадкуванню маєтків і офіційних наділів польська шляхта обіймала щодалі більше посад на Волині, Поділлі й Підляшші. Усі скарги місцевих землевласників про порушення привілею Казимира від 1447 р., яким заборонялося роздавати землі в Литовському князівстві іноземцям, залишалися без відповіді. Через конфлікти, що виникали на цьому ґрунті, поставало питання про офіційне затвердження шляхетських надбань.

Яку позицію щодо унії займали українські князі-магнати?

Україна й тогочасний світ

Польська держава в XVI ст., а надто за правління ***Сиґізмунда · II Августа*** (1548–1572), переживала період економічного й культурного піднесення. На той час вона стала основною постачальницею сільськогосподарської продукції на європейський ринок та до Нового Світу. Тодішня Польща видавалася чи не єдиним острівцем внутрішньої злагоди на тлі кривавих релігійних конфліктів, що вирували в Європі: релігійні війни у Франції, сваволя інквізиції в Іспанії, жорстокі переслідування протестантів Марією Тюдор в Англії, реформаційні війни в Німеччині, кривава опричнина в Московії...

Протягом XV–XVI ст. Польське королівство перетворилося на шляхетську республіку з виборним монархом на чолі. Величезна роль, особливо з 1573 р., належала ***сейму*** – станово-представницькому органові, що мав законодавчі повноваження. До його складу входили король, сенат, у якому засідали магнати і представники королівської адміністрації, та палата

послів, що об'єднувала посланців сеймиків воєводств або земель. Без згоди загального (вального) сейму король не міг видавати закони, встановлювати податки, скликати феодальне ополчення – посполите рушення, одружуватися тощо. Усій шляхті гарантувалися рівні права.

Люблінський сейм 1569 р.

Попри взаємну зацікавленість сторін, домовленість про державну унію Великого князівства Литовського й Польського королівства досягалася протягом тривалого часу та в гострих суперечках. Люблінський сейм розпочався 10 січня 1569 р. Півроку польські та литовські посли не могли дійти згоди. Представники Польщі пропонували унію, за якою Велике князівство Литовське зливалося з Польським королівством в єдину державу; осібними в Литовському князівстві мали лишатися тільки адміністрація й судочинство. Це змушувало литовських послів чинити опір: вони прагли якомога повніше зберегти державну окремішність свого князівства. Проте серед литовських представників не було єдності. Князі-магнати та середня й дрібна шляхта обстоювали передусім станові інтереси, що не збігалися.

Польський король Сиґізмунд II Август. *Гравюра 1554 р.*

Розбрат у таборі литовських представників вдало використали поляки. Коли литовсько-руські князі залишили засідання сейму й роз'їхалися по своїх маєтках готуватися до військових дій проти Польщі, польський король Сиґізмунд II Август, спираючись на підтримку дрібної та середньої шляхти, у березні 1569 р. видав універсал про приєднання Підляшшя й Волині до Польського королівства. За універсалом місцева шляхта зрівнювалася в правах із польською. Наступний королівський універсал проголосив приєднання до Польщі Київщини й Брацлавщини.

Герб Речі Посполитої

Рішучі заходи Польщі змусили литовських магнатів повернутися до переговорів. Уболіваючи за цілісність своїх маєтків, литовські князі погодилися на унію й не заперечували проти передання українських земель Польській Короні. Українські князі також звели свої вимоги до мінімуму – свободи віросповідування та вживання рідної мови: *«Заявляємо вашій милості, що ми приєднуємось як вільні й свобідні з тим, щоб ми не були понижені в наших шляхетських почестях...»* – таким було останнє слово української знаті.

Утворення Речі Посполитої. 1 липня ***1569 р.*** сейм виніс ухвалу про унію двох держав: Великого князівства Литовського і Польщі. Нову державу – Річ Посполиту, утворену внаслідок унії, мали очолювати виборний король, спільний сейм і сенат. Угоди з іншими державами належало укладати від імені Речі Посполитої. Литовська, українська й польська шляхта зрівнювалася у правах та отримували право на володіння маєтками на всій території

Розкажіть про перебіг подій на Люблінському сеймі 1569 р. Чому ухвала тривалий час не виносилася?

Речі Посполитої. Ліквідовувалися митні кордони, запроваджувалася єдина грошова одиниця. Литва зберігала певну самостійність: свої право й суд, адміністрацію, військо, скарб, офіційну «руську» мову.

Зверніть увагу!

Зовні положення Люблінської унії не суперечили тогочасним законам та були ніби добровільним рішенням представників українських земель. Насправді ж за сутністю це був акт загарбання Польщею українських земель. Після Люблінської унії Підляшшя, Волинь, Брацлавщина (Східне Поділля) й Київщина відійшли до Польщі, у складі якої вже перебували Галичина та Західне Поділля.

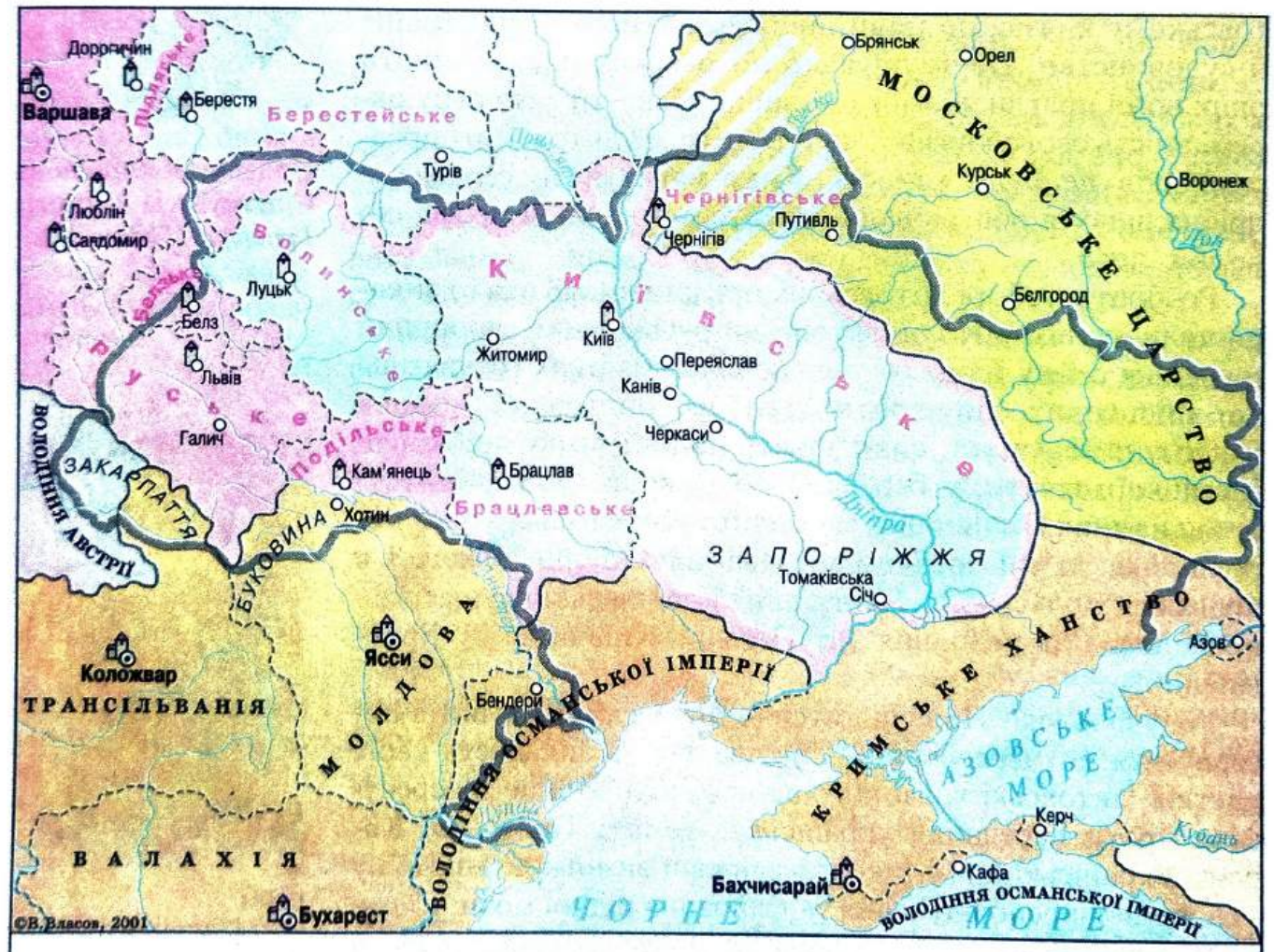

Українські землі в XVI — першій третині XVII ст.

Суспільно-політичні зміни на українських землях після Люблінської унії

На українських землях, що відійшли після Люблінської унії до Речі Посполитої, запроваджувався адміністративно-територіальний устрій за польським взірцем. У Речі Посполитої на українських землях стало шість воєводств: ***Руське*** (із центром у Львові), ***Белзьке*** (Белз), ***Подільське*** (Кам'янець), ***Волинське*** (Луцьк), ***Брацлавське*** (Брацлав), ***Київське*** (Київ).

Фортеця в Кам'янці – центрі Подільського воєводства

Воєводства очолювали призначені урядом воєводи, яким належала вся місцева влада. Вони керували шляхетським ополченням, головували на місцевих сеймах і стежили за діяльністю шляхетських земських судів. Воєводства поділялися на повіти або землі. Їх очолювали старости й каштеляни (коменданти фортець).

Зміни в законах, що сталися після Люблінської унії, закріплювалися ***Третім Литовським статутом 1588 р.*** Цей кодекс діяв як на території Великого князівства Литовського, так і на українських землях, які внаслідок Люблінської унії опинились у складі Польщі. Згідно з ним селяни, які прожили на землі феодала понад 10 років, ставали кріпаками. Феодали одержали право розшуку й повернення селян-утікачів протягом 20 років. Отже, Третій Литовський статут остаточно зробив селянство закріпаченим станом.

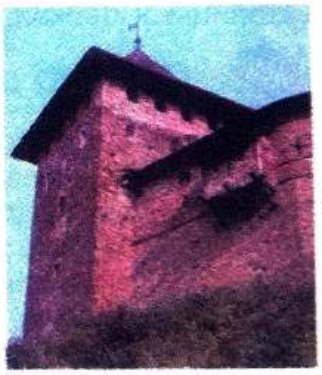

Владича вежа Верхнього замку в Луцьку – центрі Волинського воєводства

Особливої гостроти після Люблінської унії набули проблеми віри та мови. Католицька церква прагла збільшити кількість своїх прихильників. Тому в Україні засновувалися єзуїтські школи й колегіуми. Вони, безперечно, сприяли поширенню освіти: багато українців отримали змогу, закінчивши їх, навчатися в західноєвропейських університетах. Проте платою за освіченість часто-густо ставало зречення рідної мови та батьківської віри. Через те, що в XVI ст. представники нижчих верств мали обмежені можливості для освіти, ополячення шляхти означало втрату Україною сили, здатної очолити боротьбу за відновлення державності.

Крім того, в ***1596 р.*** відбулася подія, що її називають ***Берестейською церковною унією.*** За підтримки польської влади утворилася нова українська церква – греко-католицька. Докладно про Берестейську унію ви довідаєтеся у темі «Церковне життя», мусите знати, що призвела вона до фактичної втрати православною церквою вищої ієрархії (керівництва), адже митрополит і більшість єпископів перейшли в унію, тобто стали греко-католиками. Загострення релігійної ситуації спонукало українців до згуртування. У містах, а згодом і селах при православних церквах почали діяти братства. Поставши з необхідності обстоювати найпростіші релігійні права, братства згодом перетворилися на впливові організації, які долучилися до руху за визво-

Єзуїти (від лат. *Iesus* – Ісус) – члени католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного для зміцнення католицької церкви і влади папи в усьому світі.

Розкажіть про зміни на українських землях, які сталися після Люблінської унії.

лення від польського панування. Як саме це відбувалося, – дізнаєтеся на наступних уроках.

Та найдраматичнішим наслідком Люблінської унії для України була втрата нею державності, яка, хоч і в обмеженому вигляді, зберігалась у Великому князівстві Литовському. Після Люблінської унії подальша доля українських земель цілковито залежала від зовнішніх обставин: доки безпосередніми господарями маєтків залишалися князі, які володарювали в них і до унії, доки державою правив король, який з розумінням ставився до місцевої віри та звичаїв, доти й життя українців ніби не зазнавало відчутних змін.

Висновки

Люблінська унія, внаслідок якої утворилася нова держава – Річ Посполита, негативно позначилась на долі України. Зовнішні зміни (новий адміністративно-територіальний поділ, поширення польських законів у політичному й господарському житті) поступово спричинили зміни внутрішні. Втрата українською шляхтою провідної ролі в суспільстві, посилення впливу католицької церкви, втрата вищої православної ієрархії, обмеження у використанні української мови, утиски українських ремісників збурювали українське суспільство, приводили в рух незнані раніше сили. Адже українці після Люблінської унії, щоб залишатися окремим народом, мусили боротися за свої віру, мову, освіту, господарські права, врешті, за власну державу, здатну захищати їх від зазіхань чужинців.

Перевір себе

1. Які зміни в житті суспільних верств відбувалися в першій половині XVI ст.? Які з них можна вважати передумовами Люблінської унії? **2.** Доведіть, що Люблінська унія, яка зовні ніби не суперечила тогочасним законам, за сутністю була актом загарбання українських земель Польщею. **3.** Назвіть наслідки Люблінської унії для українських земель для історичного періоду, за якого вона відбувалася, і в плані подальшої історичної перспективи.

§2 ВИНИКНЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА ТА ЗАПОРІЗЬКОЇ СІЧІ

Королевич почувався якось непевно: не вперше вирушає в похід, і військо його ніби щиро шанує, але щось непокоїло: з надто грізною силою доведеться зустрітися в степу. Не знає та сила законів лицарського бою, байдуже їй до шляхетських звичаїв, бо єдине, що жене її на північ – всевладне бажання нової здобичі. Мов степовий вітер, налітає та сила з Дикого Поля і ймення їй – орда. Скільки благородних шляхтичів наклало головами в боях із нею, але хіба можна спинити гарячий суховій або дикий шал несподіваної бурі? Та й чи варто гинути йому, польському королевичу, за цю розкішну, проте чужу й безталанну українську землю? Адже не поспішають європейські володарі з допомогою в боротьбі з турецько-татарською ордою, хоч їхнім краям вона загрожує так само, як і його батьківщині.

Рвучкий вітер приніс зі степу терпкі пахощі трав й далекий тупіт. «Невже орда?» – подумав королевич і стиснув правицею меч. – «Ясновель-

можний пане, – почув зовсім поряд когось із лицарів, – прибув козацький загін». – «Прибув наш порятунок!» – прямуючи на зустріч із козацьким ватажком, міркував королевич.

Діялося те наприкінці XV ст. Через сто років польський хроніст Мартин Бельський у своїй «Хроніці Польщі» залишив про події 1489 р. свідчення, що польське військо на чолі з королевичем Яном Ольбрахтом, майбутнім правителем Польсько-Литовської держави, змогло просуватися в південних степах завдяки лише тамтешнім козакам, які добре знали місцевість. Біля подільського села Копестирина на ординців, що поверталися з великою кількістю полонених, було вчинено напад і розбито. Тоді загинули 15 тис. загарбників. Це повідомлення є першою згадкою про українських козаків у писемних джерелах.

Причини виникнення українського козацтва

У зв'язку з якими подіями в писемних джерелах уперше згадуються українські козаки?

Українське козацтво виникло в тяжкі для нашого народу часи, коли Україна втратила державність, а її землі захопили кілька держав, які часто-густо ворогували між собою. Це зумовлювалося розташуванням українських земель у зоні так званого Великого кордону. Той кордон – умовна межа, що розділяла два протилежні світи, між якими споконвіку тривало протистояння: європейський (християнський, хліборобський) та азіатський (мусульманський, кочовий). У XV–XVI ст. боротьба двох світів набула особливої гостроти через агресивність Османської імперії.

Туреччина протягом XIV–XVI ст. з невеликого князівства тюрків-огузів перетворилася на потужну Османську імперію, володіння якої розпросторилися на трьох континентах (в Азії, Африці та Європі) від Атлантики до Індійського океану. Небезпека завоювання Туреччиною ставила під загрозу життя й розвиток Європи, яка саме в ті часи переживала добу Відродження. Турки володіли майже всією Угорщиною, впритул підійшли до Відня, воювали проти Венеції та Іспанії. Навіть після поразки, якої завдали туркам об'єднані сили Іспанії та Венеції в битві під Лепанто 1571 р. на Середземному морі, могутність Османської імперії не похитнулася.

У Причорноморських степах півдня України після розпаду Золотої Орди господарями почувалися татари. Після встановлення зверхності Туреччини над Кримським ханством у ***1478 р.*** українські землі зазнавали їхніх постійних спустошливих набігів. Султанська Туреччина, утвердившись на Чорному морі та Балканах, оволоділа гирлами Дунаю, Дністра, Дніпра й Дону, побудувала мережу потужних фортець, використовуючи їх як опорні бази для завоювання багатих північних територій. Ударною силою Османської імперії в походах на українські землі були ногайські орди, що в XVI ст. перекочували зі сходу до південноукраїнських степів й увійшли до складу Кримського ханства.

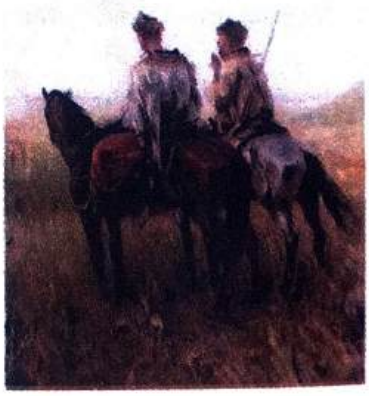

«Козаки в степу». *Фрагмент картини С. Васильківського*

Ординці плюндрували й нищили все на своєму шляху, залишаючи по собі пустку. Грабували, а потім підпалю-

Каторга – дещо змінене давньогрецьке слово кадирга, тобто галера. Через нелюдські страждання, яких зазнавали невільники на турецьких галерах-каторгах, в українській мові це слово стало означати тяжке ув'язнення, виснажливу працю.

вали міста й села. Чоловіків, жінок, хлопчиків, дівчат забирали в полон, а тих, хто чинив опір, убивали. Гіркою була подальша доля бранців. Вони втрачали все: дім, сім'ю, навіть власне ім'я. Їх таврували, як худобу, давали принизливі прізвиська, примушували приймати мусульманство. Ясир (так турки називали полонених) потрапляв на невільницькі ринки в містах Османської імперії.

Опинившись у рабстві, невільники були приречені. Найчастіше їх чекала виснажлива праця на земляних та будівельних роботах. Козаки зазвичай ставали гребцями на турецьких галерах-каторгах. Жінки та дівчата потрапляли до гаремів. Хлопчиків-підлітків здавали до султанської гвардії, де з них виховували відданих захисників султанського престолу – яничарів, що відзначалися особливою жорстокістю.

Посилення грабіжницьких походів на землі України зумовлювалося не лише їхньою безпосередньою близькістю до войовничих кочівників, а й нездатністю Польсько-Литовської держави, під владою якої вони перебували, захистити ці землі.

Видатний український мислитель Станіслав Оріховський-Роксолан у трактаті «Напучення польському королю...» 1543 р. писав: «Доки ти живеш у Краківському замку, люд Русі гине. Та ще й як гине! Цього без сліз і розповісти неможливо: ніхто людей не захищає, ніхто не боронить; міста попалено, фортеці зруйновано; багатьох славних лицарів посічено або забрано в полон; немовлят порубано, літніх – повбивано, дівчат зґвалтовано прилюдно, жінок збезчещено на очах у чоловіків, молодиць пов'язано й забрано разом із реманентом і худобою, так що нема чим і землю обробити. Жах і смуток всюди на полях і в оселях наших».

Чим пояснюються набіги татарсько-ногайських орд на українські землі? Чому вони були страшним лихом для українців?

Опинившись у ситуації, що загрожувала самому існуванню українців як окремого народу, жителі прикордонних територій змушені були опановувати складну військову науку. Постійна боротьба проти нападників виробила з хлібороба, ремісника, священика особливий тип воїна. Такими воїнами були козаки.

Зверніть увагу!

Слово **козак** прийшло зі сходу. У давніх тюрків козаками називали молодих хлопців, які відбували складний і небезпечний обряд посвячення в повноправні члени племені: юнаки йшли в степ і мусили там прожити кілька місяців, змагаючись із ворогами й доводячи своє вміння виживати за тяжких природних умов. Згодом це слово набуло кількох значень й означало здебільшого вільну озброєну людину.

Козацтво формувалося не лише з постійних мешканців прикордонних територій – Київщини та Брацлавщини. Козаками ставали й численні втікачі з інших регіонів України –

передусім Галичини, Волині, де визиск землевласників та міської верхівки Польсько-Литовської держави був найсильнішим. Поширення панщини та запровадження кріпацтва спонукали українських селян та міську бідноту до масових утеч – хоч на край світу, тільки подалі від пана. Важкі умови прикордоння здавалися втікачам меншим лихом, ніж втрата особистої свободи.

Що означає слово козак?

Польський дипломат та історик Самуїл Ґрондський щодо виникнення козацтва зауважував: «Ті з русинського (українського) народу, які... не хотіли тягти ярмо й терпіти владу місцевих панів, йшли в далекі краї, тоді ще не заселені, і здобували собі право на волю.., закладали нові поселення і, щоб відрізнятись від підданих, залежних від панів, стали називати себе козаками».

Про які причини виникнення українського козацтва йдеться в наведених джерелах?

Попервах козаки мешкали здебільшого на півдні Київщини – у районі Канева, Черкас, Чигирина, а також на Поділлі. Поступово просуваючись у глиб степів, вони зазвичай селилися понад Дніпром і Південним Бугом, Кальміусом та їхніми численними притоками. Особливо вабили козаків багаті на рибу й дичину місця понад Дніпровими порогами від гирла Самари, тобто від сучасного Дніпропетровська, до острова Хортиці (у межах сучасного м. Запоріжжя) та Великого Лугу – низинних берегів Дніпра за порогами. Ось чому українських козаків називали запорізькими.

Господарська діяльність козаків

Вояки з необхідності, козаки залишалися невтомними трудівниками. Вони активно освоювали нові землі, прокладали шляхи, споруджували мости тощо. Понад берегами рік, на островах, у балках чи байраках козаки закладали свої поселення – зимівники. Зимівником називався запорізький хутір, що складався з двох – трьох хат для людей та різних господарських будівель – комор, клунь, стаєнь, хлівів, курників, льохів, бджоляників. Часом хутір мав млин, кузню тощо.

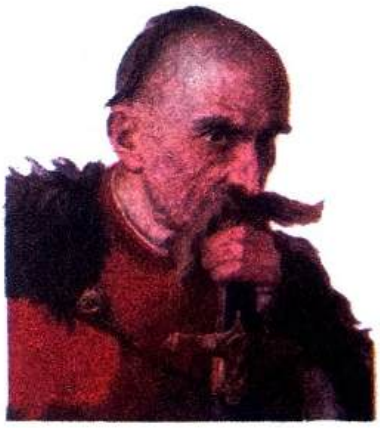

Запорожець. *Робота А. Манастирського*

Поселення зазвичай виникали на місцях уходів, тобто промислів. Тут козаки рибалили й переробляли рибу – солили, в'ялили, добували ікру тощо, а також полювали, розводили бджіл. Отож через уходи в XV–XVI ст. козаки поступово засе-

Козацький зимівник

Фрагмент картини О. Сластіона «Проводи на Січ»

ляли землі на схід і захід від Середньої та Нижньої Наддніпрянщини – від Дністра до Сіверського Дінця й Дону.

На освоєних землях, особливо в їхній північній частині, де було безпечніше від ординців, козаки сіяли хліб, копали городи, закладали сади, займалися різними ремеслами. Умови степу давали змогу вирощувати коней, велику рогату та дрібну худобу. Серед козаків були теслі, стельмахи, ковалі, зброярі, кожум'яки, шевці, бондарі тощо. Кожен козак був зазвичай і торгівцем, бо продавав чи міняв не лише здобуте або зроблене власноруч, а й воєнні трофеї.

Сільськогосподарське виробництво, що його запроваджували на півдні України козаки, відрізнялося від фільварково-панщинного. Воно ґрунтувалося на вільній праці на власній землі. Таке господарювання не могло не приваблювати селян з інших регіонів України, які, особливо після Люблінської унії, з поширенням фільварково-панщинної системи, зазнавали дедалі більших утисків. Унікальне історичне явище ***покозачення*** (масовий перехід селян до козацького стану, що спостерігався в другій половині XVI – першій половині XVII ст.) – це спроба мирним шляхом звільнитися від панщини й отримати право вільно працювати на власній землі.

Поява перших січей

Де оселялися козаки? Що таке зимівники?

Розкажіть про особливості господарської діяльності козаків.

Постійна загроза нападу ногайсько-татарських орд змушувала козаків будувати укріплення з дерев – засіки. Саме із засіками дослідники пов'язують походження слова ***січ*** (згромадження січеного дерева). Можливо, розрізнені невеликі січі існували в багатьох місцях. І лише згодом за порогами утворилася одна головна Запорізька Січ – головна військова база козаків, своєрідна столиця запорізьких земель, яка, проте, з огляду на історичні обставини, час від часу змінювала своє місце розташування.

Запорізька Січ. *З малюнка XVII ст.*

Січ – фортеця. Про зовнішній вигляд найдавніших січей відомо небагато, проте й цих свідчень достатньо, аби переконатися в інженерній майстерності запорожців. Великого значення надавали козаки місцю розташування Січі. Найчастіше то був річковий острів. Ворогам було важко знайти Січ у плавнях – очеретяних хащах, густо помережаних численними протоками, а ще важче – доступитися до неї.

Січ являла собою фортецю. Природні укріплення підсилювалися 10–13-метровим валом і ровом. Вал зміцнювався частоколом із баштами, де містилися бійниці. Усередині фортеці був майдан із православною церквою. Навколо церкви стояли великі довгі будинки – курені, де жили ***січовики***, а також оселі старшини, канцелярія. Трохи далі – склади, арсенали, ремісничі майстерні, торгові лавки.

Як виникали перші січі, що вони собою являли?

Постійно в Січі перебувала військова залога (дві–три тисячі), а основна маса козаків жила поза її межами у зимівниках. Чисельність козаків на Січі коливалася залежно від пори року (взимку – менше, влітку – більше), перебігу воєнних дій

тощо. За відповідним сигналом козацтво збиралося на Січі, щоб узяти участь у поході чи у вирішенні важливих справ.

Хортицька Січ. Першою відомою Січчю традиційно вважається фортеця, зведена ***1556 р.*** на о. Мала Хортиця українським православним князем Дмитром Вишневецьким. Восени 1557 р. ту фортецю було зруйновано ордами кримського хана. Проте козаки збудували нову в іншому місці. Власне, зміна місць розташування Січі – особливість козацької столиці, пояснюється її військовим призначенням.

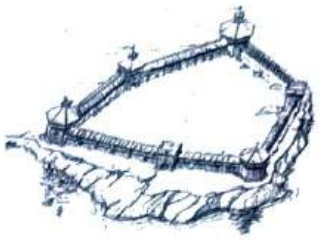

Замок Вишневецького на о. Мала Хортиця

Дмитро Вишневецький походив з давнього українськогокнязівського роду. Уперше згадується в джерелах під 1545 р. Замолоду покинув батьківський дім задля лицарської слави. Рано виявив неабиякий хист полководця: вже 1550 р. король Сигізмунд II Август призначив його старостою черкаським і канівським. Потім він отримав посаду прикордонного стражника на Хортиці. Там, на Малій Хортиці, за його ініціативою запорожці збудували фортецю, яка стала військовою базою козацтва на пониззі Дніпра. Протягом 1556 р. організовував численні походи запорожців у володіння кримського хана і на турецькі фортеці. Згодом був запрошений до Москви і як московський воєвода здійснював походи на татар. Останній похід Дмитра Вишневецького розпочався влітку 1563 р. Із загонами козаків князь рушив до Молдови. Там потрапив у полон і невдовзі був переданий туркам.

Дмитро Вишневецький

Народна пам'ять береже про князя-звитяжця численні легенди, перекази, пісні, з яких він відомий під іменем Байди.

Ранок сліпив білим сонцем, шмагав різким вітром. «Певно, на морі буря», – подумалось кобзареві. Так зажди буває, коли раптом серед літньої ночі розгуляється гроза. Й того дня, багато літ назад, море було розбурханим і непривітним. Адже зранку по змитому дощем небі побігли холодні хмари й не знати чого на душі стало якось незатишно – того дня їх схопили. Кобзар поринув у спогади:

Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть Байду і зв'яжіте,
За гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й не день, не два,
Не одну нічку й не годиночку;
Ой висить Байда та й гадає,
Та на свого джуру поглядає…
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та тугесенький,
Подай мені тугий лучок
І стрілочок цілий пучок!»

Насправді джура – хто б міг упізнати його в цьому зігнутому недолею й роками кобзареві! – не був поряд із князем: карався на галері, а про смерть Вишневецького почув від побратимів. Та вірити в неї не міг – так і народилась «Пісня про Байду», яку й співає щоразу, коли літній ранок шмагає, мов батогом, холодним вітром.

Про обставини смерті Вишневецького залишилися свідчення і в чужих землях: «Його... скинули з вежі на гаки, вмуровані в стіни біля морської затоки дорогою з Константинополя до Галати. Зачепившись ребром за гак, жив у такому стані три дні, поки турки не вбили його

з лука за те, що ганив їхню віру». За легендою, султан Сулейман I, вражений його винятковою мужністю, запропонував українському князеві свою милість, якщо той зречеться християнської віри й перейде в мусульманство. Але Вишневецький ладен був краще загинути, ніж зрадити свою віру.

Які риси середньовічного лицаря були, за свідченням чужомовних джерел, властиві українському православному князеві Дмитрові Вишневецькому? Яким оспівано цього історичного діяча в українському фольклорі? Поміркуйте, чому українських козаків називають лицарями? Розкажіть про організаторську та військову діяльність Дмитра Вишневецького.

Січ – столиця козацької держави

Утворення козацької держави – Запорізької Січі

Протягом XVI ст. Січ набувала ознак адміністративно-політичного центру, фактично столиці запорізьких земель, заселених козаками. Назва ***Запорізька Січ*** починає вживатися щодо величезних територій степової України, де формувався особливий козацький військово-адміністративний устрій і діяли козацькі порядки. Отож Запорізькою Січчю аж до останньої чверті XVIII ст. називали місто-фортецю – столицю козацької держави і саму козацьку державу.

Територія козацької держави називалася Землями Війська Запорізького або Вольностями Війська Запорізького і простягалася від Південного Бугу на заході до Кальміусу в Приазов'ї на сході. На півночі її межа пролягала р. Оріллю (на Лівобережжі), верхів'ями Інгулу та Інгульця (на Правобережжі).

Столицею була Січ – козацька фортеця. Відомо вісім запорізьких січей. Перша розташовувалася, як ви довідалися, на о. Мала Хортиця (нині на території м. Запоріжжя). П'ять інших (основні січі) – на території сучасного м. Нікополя та Нікопольського району Дніпропетровської області, дві – в Херсонській області.

Запорізька Січ істотно відрізнялася від більшості тогочасних феодальних держав. Замість феодального примусу, що ґрунтувався на закріпаченні й примусовій праці, в ній утвердилися принципи найманої праці. За внутрішнім устроєм козацька держава була своєрідним військовим товариством. Дослідники визначають її як християнсько-православну демократичну республіку.

Кожен козак-запорожець приписувався до ***куреня*** – військової та господарської одиниці на Січі. Куренів було 38. Кожен з них мав здебільшого таку ж назву, що й найменування місцевості, з якої походили козаки, об'єднані в ньому. Назви куренів – яскраве свідчення того, що Січ приймала вихідців з усієї України. Були там і Полтавський, і Уманський, і Корсунський, і Канівський та інші курені.

Які особливості порівняно з іншими тогочасними державами мала козацька держава – Запорізька Січ?

Влада в козацькій державі

Козацька рада. Уся повнота влади в козацькій державі належала Січовій (Військовій) раді, причому право голосу

Володіння Запорізької Січі

Місце розміщення Січей у XVI — на початку XVIII ст.

Головні шляхи татарських нападів

Дії запорізького флоту у XVI — на початку XVII ст.

Місця і роки битв польсько-козацького війська з турецькою армією

Головний район козацьких повстань

Район зосередження війська К.Косинського у 1590 р. і війська С.Наливайка у 1594 р.

Канів Міста, які склали присягу К.Косинському

Місце поразки війська К.Косинського

Похід козацьких військ у 1595—1596 рр.

Похід польського війська

Поразка війська С.Наливайка під Солоницею у травні 1596 р.

Перемога М.Жмайла над поляками біля Курукового озера у вересні 1625 р.

Центри полків, створених за Куруківською угодою

"Тарасова ніч"; перемога Тараса Федоровича над поляками 20 травня 1630 р.

Зруйнування Кодака І.Сулимою у серпні 1635 р.

Місця визначних боїв козаків з поляками у 1637—1638 рр. Цифрами позначено: 1 Кумейки, 2 Жовнин

Запорізька Січ. Козацькі повстання кінця XVI — першої третини XVII ст.

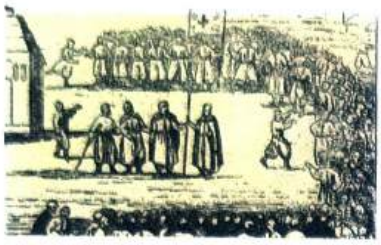

Козацька рада на Січі. *З малюнка XVII ст.*

мав кожен запорожець. Саме тому козацьку державу називають республікою. Ради відбувалися двічі-тричі на рік: на початку січня, другого або третього дня після Великодня, 1 жовтня (на свято Покрови). На раду запорожці сходилися заздалегідь, поспішаючи до Січі з усіх козацьких земель.

Рада керувала всіма важливими справами Січі, провадила внутрішню та зовнішню політику, укладала мир чи оголошувала війну, приймала й надсилала посольства, чинила суд. На раді обирали козацький уряд – ***Кіш***.

Зверніть увагу!

Кіш – місцезнаходження (ставка) кошового отамана; згодом назва закріпилася за козацькою столицею – Запорізькою Січчю, де розташовувалася постійна резиденція гетьмана (кошового отамана). Кошем називали також центральний орган управління Запорізької Січі, що відав адміністративними, військовими, фінансовими, судовими та іншими справами. Кіш очолював кошовий отаман.

На Січі разом із титулом кошовий отаман вживалося поняття ***гетьман***. Слово гетьман прийшло в українську мову з польської, куди потрапило з німецької, та означало головний. У Польщі були коронний гетьман – головнокомандувач війська держави та польний гетьман – його заступник. Коронний і польний гетьмани були також у Литві. Від середини XVII ст. титул гетьмана закріпився за правителем основної частини визволених від поляків земель України – ***Гетьманщини***, а для Січі лишився титул кошового отамана.

Найдавніша з відомих козацька печатка

Козацька старшина. Військове та адміністративне керівництво Запорізької Січі називалося ***козацькою військовою старшиною***. До неї належали кошовий отаман, військовий суддя, військовий осавул, військовий писар і курінні отамани.

Кошовому отаману, або гетьманові, належала вища військово-адміністративна та судова влада на Січі. Під час воєнних походів влада кошового була необмеженою, проте за мирного часу він не міг ухвалювати важливих рішень без згоди Військової ради. Кошовий відкривав Військову раду, головував на раді військової старшини, здійснював дипломатичні відносини з іншими державами, розподіляв воєнну здобич, прибутки від мита, узаконював поділ пасовищ, земель та угідь для полювання й рибальства. Крім того, затверджував судові вироки та обраних або призначених на посади козаків.

Литаври

Безпосередніми помічниками кошового були ***військовий писар***, ***військовий суддя***, ***військовий осавул*** та інші старшини. Військовий суддя чинив суд на Січі, був охоронцем норм закону і права. За відсутності кошового виконував його обов'язки, тобто був наказним кошовим отаманом. Військовий писар очолював січову канцелярію, вів усю документацію та дипломатичне листування. Помічником кошового з військових та адміністративних справ був осавул.

Козацькі клейноди

Хто здійснював владу в козацькій державі?

Українське козацтво мало свої символи-відзнаки, або ***клейноди*** (від нім. слова, що означає коштовність). Серед них

– корогва, бунчук, булава та печатка з гербом. Згодом до клейнодів долучили пірначі, литаври, значки, палиці тощо.

Найбільшою святинею козацтва вважалася ***корогва*** – прапор. Їх шили з найдорожчих тканин та оздоблювали вишивкою і гаптуванням. Найчастіше золотом вишивали образ Покрови Пресвятої Богородиці Діви Марії – заступниці козацтва, або козака з шаблею та мушкетом. Траплялися на бойових козацьких прапорах образи святих (найчастіше – архістратиг Михаїл), хрести, сонце, місяць, зірки, зброя, звірі. Козацькі прапори були здебільшого блакитного, жовтого, жовто-блакитного, білого, малинового, червоного й чорного кольорів.

Бунчук

Найважливішу ознаку влади кошового отамана становила ***булава*** – палиця з горіхової деревини завдовжки 50–70 см зі срібною чи визолоченою кулею на кінці. Булава розкішно оздоблювалася, здебільшого смарагдами і перлами.

Важливим атрибутом влади був ***бунчук*** – древко завдовжки 2–2,5 м, верхівку якого прикрашала кулька – маковиця, від якої донизу звисали пасма кінського волосся й червоні мотузки.

Символом влади судді була військова ***печатка***. Нею утверджувалися всі офіційні документи Війська Запорізького, видані кошем: універсали, маніфести, привілеї, дипломатичне листування. На печатці зображували герб – постать козака, озброєного мушкетом і шаблею. Символом влади військового писаря був срібний ***каламар***, відзнакою довбиша – ***литаври***. Без ударів довбиша в литаври не можна було скликати Січову раду. Курінні отамани носили жезли-пірначі.

Пірнач і булава

Усі козацькі клейноди, за винятком палиць для литаврів, які постійно були в довбиша, зберігалися в січовій Покровській церкві, у скарбниці, й виносилися тільки за особливим наказом кошового.

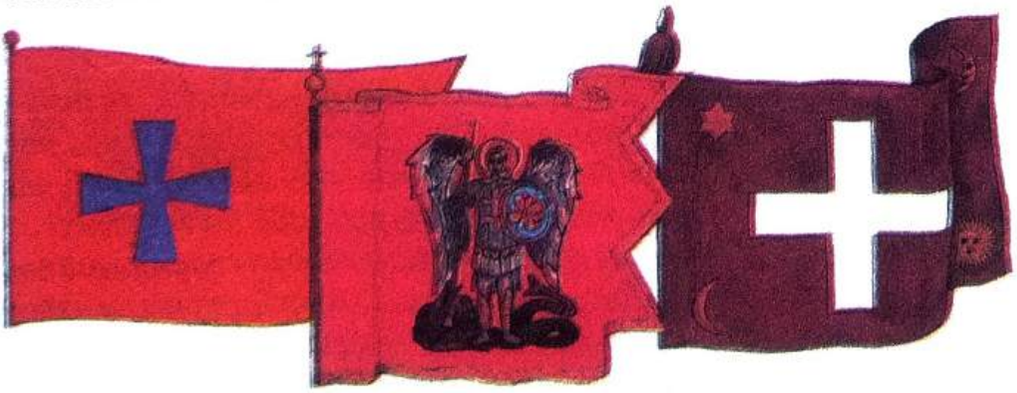

Козацькі корогви – прапори

Висновки

Поява нового стану українського суспільства – козацтва була зумовлена як внутрішніми, так і зовнішніми чинниками та засвідчила величезну життєздатність тогочасних українців. За умов, що загрожували існуванню українського народу, козацтво поступово перетворилося на силу, здатну боронити рідну землю від зазіхань чужинців, зберегти етнічну самобутність, а також створити власну державу. Український козак як вільний лицар-трудівник став уособленням типового характеру, притаманного нашому народові в головних своїх рисах і донині.

Наслідком господарської діяльності козаків була колонізація т. зв. Поля (степів між Дністром і Доном), а отже, розширення життєвого простору українського народу, яке відбувалося мирно, без завоювань чужих територій.

Потреба постійного збройного захисту мирної праці сприяла становленню особливої військової організації, самобутньої системи управління й командування, оригінального військового мистецтва козаків. Унікальні вияви козацького мистецтва (козацькі пісня й дума, козацька музика, козацька ікона, козацька архітектура тощо) є неоціненним надбанням української культури. Внесок козацтва в історію та культуру України настільки вагомий, що й нині українців називають козацьким народом. Своєрідність козацтва, що виникло на межі європейського та азіатського світів, спонукає багатьох дослідників говорити про нього як про унікальне в історії людства явище. Військовим, політичним, господарським і культурним центром цього феномена була Запорізька Січ.

Перевір себе

1. Назвіть причини виникнення нового стану українського суспільства – козацтва. **2.** Чому козаків називають вояками-хліборобами? **3.** Пригадайте значення терміна «колонізація». **4.** В історичних джерелах поняття Запорізька Січ вживалося в кількох значеннях. Назвіть їх. **5.** Складіть схему управління козацькою республікою. **6.** На основі малюнка та матеріалу підручника підготуйте усну розповідь про козацьку раду на Січі, під час якої козаки обирали старшину.

§3 НАРОСТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ БОРОТЬБИ. ПОВСТАННЯ 90-х рр. XVI ст.

«Не хочемо знати ні пана, ні короля, лише отамана Косинського! – гула громада. – Хай володарює над нами, вільними козаками! Відчинимо козацьким загонам міську браму!»

До майдану звідусіль сходилися тамтешні міщани й селяни. Чимало було прибульців і з далеких сіл та містечок: багатьох вабили козацькі звичаї, що їх запроваджував Косинський, як тільки брав під свою руку відвойовані землі.

«Може, й собі податися до козаків?» – міркував вершник, прислухаючись до палких промов. – «Проте поки що треба триматися подалі від цих відчайдухів». Повернув коня й полетів до міської ратуші.

– Хто такий будеш? – запитав вартовий.

– Від його величності короля, з універсалом, – відповів вершник і подав листа.

А незабаром його захопив вир на майдані. Козаки розпитували в прибульця, що думає король та які його наміри. Непокоїться вельми, розповідав той, що непослух множиться в його землях, що й селяни, і міщани не коряться його волі, а йдуть до Косинського. Отож написав король універсал: «Дійшло до вух наших, що в українських воєводствах – Волинському, Київському, Брацлавському – чиняться нечувані шкоди, кривди й грабунки, – під козацький регіт переказував вершник. – Зовсім не зважають там ні на право посполите, ні на зверхність нашу...»

16 січня 1593 р. польський король Сигізмунд III звернувся до українських урядовців з універсалом. Король інформував, що на

Київщину відряджається спеціальна комісія, якій доручається розслідування й покарання винуватців. Йшлося про збройний виступ Криштофа Косинського, який на той час переріс у перше в історії України велике повстання проти Речі Посполитої, магнатського панування, проти наступу на козацькі права.

Зростання ролі козацтва в житті України

Наприкінці XVI ст. життя в Україні набуло надзвичайної гостроти. Втрата решток державності відбувалася за умов постійної загрози нападів з боку Туреччини й Кримського ханства, а також посиленого польського наступу на права українців. За таких обставин саме й набирав потужності козацький рух, що ставав рухом ***національно-визвольним***.

Козацтво збільшувалося кількісно, розширювало терени свого впливу, домагалося визнання з боку польської влади. Зазнало воно й внутрішньостанового розшарування – з'явилася козацька верхівка, заможний прошарок. Отже, поступово козацтво перетворювалося на провідну верству українського суспільства.

Підвищувався військовий досвід козаків, удосконалювалася їхня організаційна структура. Цьому великою мірою сприяла постійна участь козацтва у воєнних діях, зокрема й у складі європейських армій. Так, наприклад, українські козаки брали участь разом із польськими військами у Лівонській війні проти Московії, ходили походами до Молдови.

Назвіть передумови національно-визвольної боротьби наприкінці XVI ст.

Зверніть увагу!

Слово ***«національний»*** утворене від іменника нація, що походить від латинського слова *natio* – народ. Отож національним називають властиве народові (нації) або таке, що стосується народу (нації). Вживається це слово надзвичайно широко в найрізноманітніших словосполученнях: національна культура, національний характер, національний костюм, національна історія тощо. Термін «національно-визвольний рух» витлумачується так: рух народу за національне визволення, тобто за звільнення від панування над собою іншого народу (нації).

Військове мистецтво козацтва

Час зберіг для нас чимало свідчень військової майстерності козаків. З покоління в покоління передавали на Січі здобуті в боях знання й досвід, які й донині слушно вважаються справжнім мистецтвом.

Під військовим мистецтвом розуміють сукупність способів і форм ведення війни. Отож як царина людського досвіду почало формуватися за давніх часів – з виникненням такого суспільного явища як війна. Військове мистецтво охоплює ***тактику*** (це слово грецького походження означає мистецтво підготовки та проведення воєнних операцій) і ***стратегію*** (також з грецької мови й означає способи організації, підготовки й використання збройних сил для перемоги над ворогом у війні). Стратегія й тактика

Гармати

козацького війська ґрунтувалися на досвіді кількох поколінь запорожців, увібрали в себе цінні традиції багатьох народів. Так, козацька стратегія мала яскравий наступальний характер. У бою козаки прагли оточити ворога, застосовували складний ***тактичний маневр*** (так у військовому мистецтві називають сплановане й передбачене завчасно переміщення військ під час бою) охоплення противника з флангів і виходу йому в тил. Широко використовували резерв. Із тексту підручника ви довідаєтесь і про інші особливості військового мистецтва козаків.

Козацька піхота. Гучної слави зажила козацька піхота – основний рід козацького війська. На відміну від піхотних підрозділів європейських армій, що виконували завдання лише за підтримки кінноти, вона завжди діяла власними силами. Під час бою козаки-піхотинці шикувались у три шеренги. Стріляла тільки перша лава, друга подавала, а третя заряджала рушниці. Під час особливо жорстоких битв застосовувався й інший бойовий лад. Приміром, козацьке військо могло змішуватися з ворожим. Такий бій козаки називали ***галасом***.

Козацький сигнальний маяк – фігура, що мала вигляд піраміди з просмолених бочок. Вона була обов'язковою спорудою на кожному сторожовому посту

Найоригінальнішим і найпопулярнішим серед козаків був бойовий порядок, що називався ***табором***. Табір застосовувався козацьким військом на марші, в обороні і наступі. Він будувався з возів, скріплених ланцюгами у кілька рядів та вилаштуваних чотирикутником, півмісяцем або ж овалом. Наперед виводилися три-чотири гармати, з боків – по одній, позаду – дві. Військо перебувало в середині укріплення. Наступаючи на ворога, піхота виходила назовні, але в разі небезпеки поверталася в захисне кільце. Сучасники називали табір «рухомою фортецею», бо козаки під прикриттям возів могли долати сотні кілометрів голим степом.

Козацька розвідка. У запорізькому війську були сторожова служба й дозір. Козацькі розвідувально-сторожові підрозділи розташовувалися в земляних або дерев'яних укріпленнях на кордонах українських земель. Для спостереження за місцевістю козаки також використовували давні кургани або насипали свої. Винаходом козацтва була система димової сигналізації, що сповіщала населення про наближення нападників.

Козацький рухомий табір

Тришеренговий порядок козацької піхоти

Козацька зброя. Запорожці були великими майстрами артилерійської справи. Вони віддавали перевагу легким **гарматам**, які уможливлювали вільне маневрування під час бою. Гармата була незамінною за навального козацького наступу. Для штурму козаки використовували різноманітні укриття, зокрема ***гуляй-городи*** – спеціальні пристрої з дерев'яних щитів на колесах або полозах з отворами (амбразурами) для рушниць і гармат.

Поміж зброї особливою шаною в козаків користувалися ***рушниця***, ***спис*** і ***шабля***. Венеціанський посол Альберто Віміна, який побував в Україні 1650 р., записав: «*Мені доводилося бачити, як козаки кулею гасили свічку, відсікаючи нагар так, наче це зроблено за допомогою щипців*».

Козацький флот. Військова майстерність козаків повною мірою виявлялась і в морських походах. На Січі взагалі вважалося, що справжній козак – лише той, хто випробував себе в морському бою. Козацький флот складався з легких, надзвичайно маневрених човнів – ***чайок***. Чайки рухалися за допомогою або весел, або вітрил, що давало змогу якнайкраще використовувати погодні умови. Перевагою чайок було й те, що вони могли пришвартуватися до будь-якого берега, на відміну від громіздких і неповоротких турецьких галер.

Козацька шабля

Молдовський похід Івана Підкови

У 1577 р. в Україну до одного з керівників козацтва Івана Підкови, прозваного так за надзвичайну силу (він не просто гнув підкови, а ламав чи розривав їх, немов папірці), прибуло таємне посольство з Молдови. Посли запрошували Підкову на престол у Яссах. Вибір на козацького ватажка випав недарма: подейкували, що Підкова нібито доводився двоюрідним братом убитому турками молдовському господареві Івоні.

Господар – володар, так називали молдовських та валаських володарів.

Незабаром запорожці вирушили в похід до Молдови, а 29 листопада 1577 р. переможцями вступили до молдовської столиці – Ясс.

Підкова став молдовським господарем. На вищі урядові посади він призначив своїх найближчих соратників. Одначе для утвердження на троні належало отримати згоду турецького султана, бо Молдова перебувала під його зверхністю. З цією метою Іван Підкова відрядив до Константинополя велике посольство.

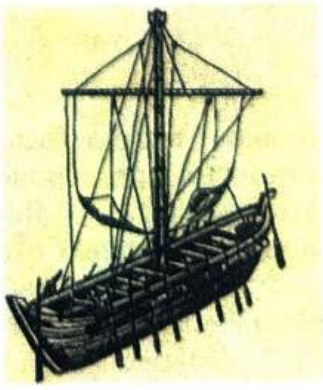

Козацька чайка

Такий перебіг подій занепокоїв уряд Речі Посполитої. Ні польський король Стефан Баторій, ні уряд Туреччини не підтримали Івана Підкову в його боротьбі проти інших претендентів на молдовський престол. Тому, незважаючи на перемогу, Підкова залишив Молдову та вирушив в Україну.

Про що свідчить участь козаків у справах Молдови? Як відбувався молдовський похід Івана Підкови?

Удавшись до підступу й хитрощів, польські можновладці на початку 1578 р. схопили Підкову. 16 червня перед львівською ратушею відбулася його страта.

Утворення реєстрового козацтва

Військова майстерність козаків набула розголосу у світі. Джерела подають чимало фактів, коли європейські володарі залучали козацтво для допомоги у війнах. Ще на початку XVI ст. польський уряд використовував козаків для захисту південних кордонів. Оскільки Запорізька Січ послідовно виступала проти утвердження польського панування на українських землях, залучення запорожців до державної служби передбачало також установлення над ними контролю, аби, з одного боку, обмежити їхній вплив на українське суспільство, а з іншого – уникнути загострення відносин із Туреччиною та Кримським ханством.

У 1572 р. польський король Сиґізмунд II Август видав універсал, за яким на службу, можливо тимчасову, було взято 300 козаків. Ніяких особливих прав і привілеїв вони не мали і, власне, нічим не відрізнялися від решти козаків. Щоправда, велися переговори про надання їм «прав і вольностей». Та згоди досягнуто тоді не було. Плани польського уряду щодо козацтва почали втілюватися в життя за часів Стефана Баторія. Не останню роль у цьому відіграв молдовський похід козаків на чолі з Іваном Підковою. Аби не допустити антипольських повстань, цей польський король ***1578 р.*** здійснив так звану козацьку реформу. 600 козаків, найнятих на службу, було внесено до спеціального списку – ***реєстру***. Саме тому їх почали називати ***реєстровцями***. Реєстрові козаки отримали чималі привілеї: право землеволодіння, право власної військової та судової влади тощо.

Польський король Стефан Баторій

Реєстрові козаки дістали у володіння м. Трахтемирів поблизу Канева, а також тамтешній монастир. У ньому розмістили арсенал та шпиталь для поранених і літніх козаків. Реєстровці одержали кілька гармат, королівський прапор, литаври. Король затвердив герб Війська Запорізького, на якому було зображено козака з мушкетом і шаблею.

З якою метою було створено реєстрове козацьке військо? Які воно мало права?

Уряд Речі Посполитої надав реєстровцям право на незалежність від польської місцевої адміністрації, звільнив їх від державних податків і повинностей, окрім військової. Натомість реєстровці підпорядковувалися своїй старшині, мали окремий суд, право на земельні володіння та дозвіл на промисли й торгівлю, а також одержували платню грішми.

Зверніть увагу!

Надання реєстровим козакам певних прав і привілеїв означало визнання польською владою українського козацтва як стану. У такий спосіб було узаконено козацький лад, що сформувався на Запоріжжі. І хоча рішення польської влади щодо реєстровців мало на меті розколоти українське козацтво на два ворожі угруповання, козаки не втрачали єдності, у вирішальні моменти виступаючи разом.

Причини повстань 90-х рр. XVI ст.

Зміцнення козацького стану непокоїло польський уряд та уряди сусідніх держав. У 1589 р. через козацтво вкрай загострилися відносини між Річчю Посполитою й Туреччиною. На весняному сеймі 1590 р. щодо козацтва було винесено дві ухвали. Перша стосувалася випадку війни проти Туреччини. Вона, зокрема, передбачала збільшення реєстру козаків, запрошених на військову службу. Друга ухвала мала на меті упокорити українське козацтво: запроваджувалися суворий контроль щодо набору та обліку реєстровців, призначення козацької старшини зі шляхти. Нереєстровці повинні були залишити Дніпровий Низ, натомість там мала бути залога реєстрових козаків. Належало ввести систему покарань за будь-які спроби походів на сусідні держави та нагляд місцевих урядів за населенням і реєстровцями; заборонити постачання нереєстровців зброєю, порохом, продовольством тощо.

Польський король Сиґізмунд III

Передбачені сеймом заходи щодо українського населення свідчили, що польський уряд особливо боявся поширення впливу козацтва та збільшення чисельності його лав за рахунок покозачених міщан і селян. Це підтвердив і той факт, що незабаром, коли загроза війни проти Туреччини минула, Сиґізмунд III видав універсал про виконання другої сеймової ухвали.

Такий стан речей аж ніяк не задовольняв козацтво. Постійні обмеження реєстру обурювали тих козаків, які опинялися поза ним. Несвоєчасне надання платні, порушення майнових прав спричинили невдоволення реєстровців, а утиски нереєстровців – протести запорожців. Так, до загострення відносин між урядом Речі Посполитої й Запоріжжям призвела ухвала польського сейму 1590 р., за якою король отримував право роздавати шляхті й магнатам «українські пустки» за Білою Церквою, з-поміж яких і землі, котрими здавна користувалися козаки.

Внутрішньополітична напруженість в Україні була зумовлена й поширенням фільваркової системи господарювання. Узаконення Литовським статутом 1588 р. на території Брацлавського та Київського воєводств кріпацтва зумовило посилення виступів селян і міщан, масові втечі населення на Запоріжжя.

Отже, наприкінці XVI ст. українське козацтво усвідомило свою окремішність від інших станів і розпочало активну боротьбу за власні права. Виявом такої боротьби стали козацькі повстання.

До яких заходів вдавався польський уряд з метою обмеження впливу козацтва? До чого це призвело?

Повстання Криштофа Косинського

Приводом до збройного виступу ***Косинського*** стала його суперечка за землю з представниками родини Острозьких – київським воєводою Василем-Костянтином Острозьким і його сином Янушем, волинським воєводою та білоцерківським старостою.

Криштоф Косинський

Початок повстання. До активних наступальних дій загони Криштофа Косинського вдалися на початку осені ***1591 р.*** Костянтин Острозький у листі до сенаторів Речі Посполитої повідомляв, що першим містом, яке зайняли козаки, був Пиків. У місті й замку козаки забрали зброю та маєтності. З Пикова Косинський надіслав листа своїм «ласкавим панам-товаришам», яких запрошував до об'єднання. Незабаром козаки зайняли Білогородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав. Коли до Білої Церкви підійшов п'ятитисячний загін на чолі з Косинським, білоцерківці присягнули йому як гетьманові. Тоді ж склали присягу мешканці Канева, Черкас, Богуслава, Корсуня й Переяслава. Територія козацької вольності швидко розширилася до прикордонних волинських міст – Костянтинова та Острополя. Київщина та Брацлавщина опинилися в руках повстанців.

Каральні загони для придушення повстання було надіслано на початку 1592 р. Проте воєнних дій проти повстанців вони так і не розпочали. Можновладці вдалися до переговорів.

Особливо занепокоїло уряд поширення повстання на землі Волинського воєводства – давнього центру магнатського землеволодіння. Король видав універсал про скликання шляхетського ополчення. Вдалися до такого заходу й стривожені князі Острозькі.

Що ви довідалися про участь роду Острозьких у житті українських земель XVI ст.?

Битва під П'яткою (23–31 січня 1593 р.). Наприкінці січня 1593 р. шляхетське військо, очолене В.-К. Острозьким, прибуло до містечка П'ятки на Житомирщині, де отаборився Косинський. В окремих дрібних сутичках перемагали козаки, проте у вирішальній битві Косинський зазнав поразки. Морози, нестача продуктів харчування та зброї змусили козаків відступити за мури міста. За таких обставин Косинський погодився на переговори. Вони завершилися укладенням угоди, за якою повстання припинялося, козаки зобов'язувалися визнати владу короля, а Криштофа Косинського зняти з гетьманства. Дотримуючись досягнутої угоди, козаки склали присягу й повернулися на Запоріжжя.

Проте вже в травні 1593 р. Косинський зібрав двотисячне козацьке військо й рушив на Черкаси. Той похід для козацького отамана виявився трагічним: невдовзі Косинського було підступно вбито. Одначе це не спинило повсталих запорожців, облога Черкас тривала. Наляканий черкаський староста у серпні 1593 р. уклав з козаками угоду. Документ підтверджував та істотно розширював козацькі привілеї, чим надихав на боротьбу. Восени чотиритисячне військо запорожців підійшло до Києва та обложило його. Лише звістка про те, що татарська орда зруйнувала Січ, змусила козаків повернутися на Низ.

Як характеризує внутрішнє становище в Україні протистояння Острозьких із козацьким ватажком Косинським?

Поширення козацького ладу на «волості». Такий перебіг подій свідчив як про військову потугу та організованість козацького повстання, так і про великий вплив

козацтва на тогочасне українське життя, особливо в Подніпров'ї. Успішний похід повстанців спричинив масове покозачення селян і міщан. На захоплених територіях запроваджувався козацький лад – установлювалася нова влада за законами Запорізької Січі: скликалися ради, на яких обиралися отамани й судді, розподілялися землі, скасовувалися повинності, відбувався вступ до війська Косинського.

Волость – так в історичних джерелах нерідко називали південні райони Київського та Брацлавського воєводств, що межували із землями Запорізької Січі.

Повстання збагатило досвід місцевого населення у боротьбі за свої права, вказало способи втілення мрії про вільну працю й самоврядування. Поширення козацьких звичаїв на «волості» сприяло утвердженню в свідомості українців нового соціального ідеалу – козацтва. Успіх першого етапу повстання був безпосередньо пов'язаний з особою Криштофа Косинського. Загибель загальновизнаного лідера відчутно вплинула на розгортання козацького руху. Хоча з кожним роком він набирав більшого розмаху, проте брак керівника-організатора призвів до розпорошування козацьких сил та до численних жертв з-поміж бунтівного запорізького лицарства.

Як відбувався перший етап козацького повстання на чолі з Косинським?

Другий етап повстання

Проявом вибухової, багато в чому стихійної, сили козацтва стало повстання ***Северина Наливайка***. Йому передували події, пов'язані із загостренням відносин між Річчю Посполитою й Туреччиною.

У 1593 р. розпочалася війна між Туреччиною та Австрією. Навесні 1594 р. очікувався великий похід татарських загонів, які рухалися за наказом султана на з'єднання з турецькою армією. Шлях татар до Молдови пролягав через Поділля. Польський уряд не мав достатньо сил, щоби протистояти наступові. Тому він вирішив справу захисту кордонів України покласти на добровольців. Було оголошено мобілізацію. Так з'явився загін у дві з половиною тисячі добровольців. Його очолив Северин Наливайко. Через місяць після оголошення мобілізації його загін бився проти татарських орд.

Щоб запобігти новим татарським наступам, протягом 1594–1595 рр. Наливайко, підтриманий запорожцями, здійснив кілька походів до Молдови. Цим поквапився скористатися уряд Речі Посполитої: на стіл господаря Молдови було посаджено польського ставленика, а козакам заборонено здійснювати самостійні походи на молдовську територію. Таке рішення обурило козаків – адже воно позбавляло ініціативи в боротьбі проти татар і сприймалось як таке, що обмежувало козацькі права. Повернувшись в Україну, козаки знову повстали.

Розгортання повстанських дій. Навесні 1595 р. повстання охопило Брацлавщину, а згодом і Волинь. Дії козацтва підтримували селяни й міщани, які масово оголошували себе козаками, скликали ради, обирали отаманів і прилучалися до козацького війська.

На початку 1596 р. повстання поширилося на більшу частину України, а також на Білорусь. Військо повстанців розділилося на три частини, що їх очолили Наливайко, Лобода й Матвій Шаула.

Події набували загрозливого для Речі Посполитої розмаху. Каральну експедицію проти повсталих очолив польний гетьман Станіслав Жолкевський. Надзвичайність ситуації змусила його розпочати бойові операції узимку, наприкінці лютого 1596 р. Вони тривали понад три місяці. Головну мету польське командування вбачало в роз'єднанні сил козацтва та знищенні окремих козацьких загонів. Для того Жолкевський намагався посварити козацьких ватажків. У листах до Лободи він пропонував видати владі Наливайка, обіцяючи за те не карати запорожців. Щоправда, неподалік Білої Церкви козацькі загони все-таки об'єдналися, але від битви проти армії Жолкевського козаки відмовилися й вирішили відступати.

Станіслав Жолкевський

Битва відбулася лише 23 березня ***1596 р.*** на Київщині, біля урочища Гострий Камінь. Переможною вона не стала для жодної зі сторін, бо обидві зазнали серйозних втрат. Зокрема, було поранено козацького гетьмана Матвія Шаулу. Новий володар гетьманської булави – Северин Наливайко – вночі повів повстанців до Трипілля. Там вони переправилися через Дніпро і тримали оборону. Протягом місяця гарматним і рушничним вогнем козаки перешкоджали ворогові здійснити переправу. Спроби залагодити конфлікти переговорами виявилися невдалими. Тим часом до війська Жолкевського надходила велика допомога зі шляхетських ополчень. Коли об'єднані коронні сили почали рішучу переправу, повстанці поквапилися відступити далі на схід.

Солоницька битва (травень 1596 р.). В урочищі Солониця поблизу Лубен повстанці спорудили міцний табір, з одного боку захищений болотом. Табір оточили возами в сім–дев'ять рядів, обкопали ровом і шанцями. На укріплення й вози встановили до двох десятків гармат. 25 травня 1596 р. почалася оборона табору. Становище повстанців ускладнювалося тим, що в таборі перебувала велика кількість поранених, жінок, дітей, які приєдналися до козаків, рятуючись від переслідувань з боку влади. Багато також було коней, худоби. Гостро відчувалася нестача питної води й продуктів харчування.

Облога тривала два тижні. Боєздатна частина табору мала змогу вийти з оточення, але відповідальність за тих, хто «до бою не годен», утримувала козаків на місці. Частина козацької старшини на чолі з Лободою наполягала на припиненні опору. Таємні зносини останнього з ворогом коштували йому життя. Та коли поляки вдалися до майже неперервного обстрілу з важких гармат, що тривав протягом двох днів, кількість слабкодухих побільшала. Змовники підступно схопили Наливайка, Шаулу та інших козацьких ватажків і передали їх ворогові.

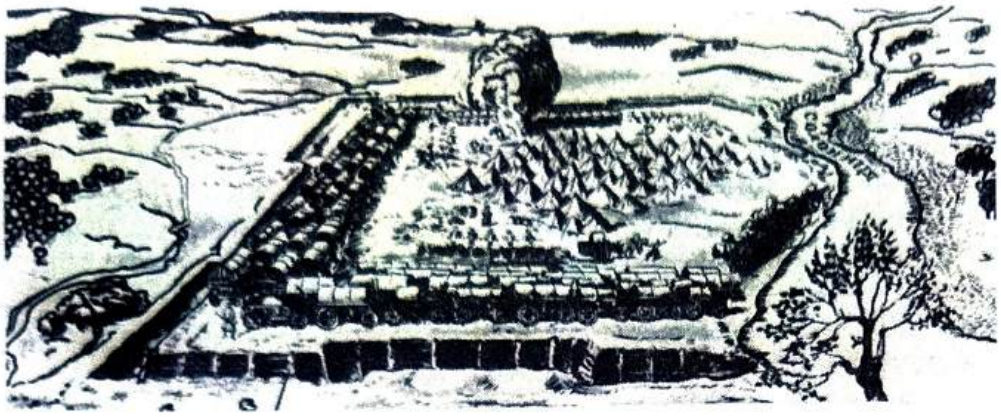

Козацький табір на р. Солониці 1596 р. *Реконструкція*

Як розгортався другий етап повстання?

Оборона табору на Солониці закінчилася кривавою розправою над повстанцями. Тисячі забитих, зокрема жінок і дітей, публічна страта Наливайка у Варшаві у квітні 1597 р. мали на меті посилити страх і тим утримати козаків від нових збройних виступів.

Северин Наливайко народився в сім'ї дрібного шляхтича в Гусятині чи Острозі. Здобув освіту в Острозькій академії, де викладав його старший брат Дем'ян. Після навчання подався на Запоріжжя в козаки, брав участь у походах проти султанських військ і ханських орд. Військове вміння, набуте в козацьких походах, привернуло увагу князя Костянтина Острозького, який запросив його на службу. Незабаром Наливайко став найближчою до князя людиною, у складі його війська перебував під П'яткою, одначе безпосередньо в бою участі не брав, бо очолював особисту охорону князя.

Северин Наливайко

В історичній літературі Наливайка названо кількома іменами. Крім Северина, ще трапляється Семен або ж Семерій. Останні знахідки історичних джерел (кількох листів) дали змогу встановити, що сам Наливайко підписувався Семеном. Проте традиційним (і це підтверджується фольклором) залишається ім'я Северин.

Гарний козак мій джура, – в'язень по-батьківському посміхнувся, на якусь мить замислився і знову взявся за пилку, подумки все ще звертаючись до хлопця. – Утекти з цього кам'яного мішка, друже, – непевна справа, проте не можу ж я знехтувати твоєю сміливістю, щирістю, винахідливістю. Не задля того ти ризикував своїм молодим життям, пробираючись до Варшави, вдаючись до хитрощів, щоб я – твій учитель і вірний побратим – розвів руками й не скористався хай і примарною, але надією. Може, доля посміхнеться, й ми ще покозакуємо. А ні, то хоч сподіваюся й на те, що злютіють мої мучителі та виконають нарешті вирок. Обридли їхні співчуття й жалі.

В'язень намацав на грудях цупкий папір. Пишуть сановники й можновладці, клопочуться. Та що в тих клопотах – холод, байдужість, ще, може, цікавість. А що було в погляді королеви? Маючи достатньо часу для роздумів, Наливайко мало не щодня згадував зустріч із нею.

Дорогою до Варшави сталася зупинка. Варта надзвичайно метушилася. Навіть перевдяглися його пильні охоронці. Виявилося, що мають заїхати до королівської резиденції: її величність королева вельми цікавиться бунтівником і злочинцем Наливайком.

«От і познайомимося», – подумав Северин. Коли віз опинився біля розкішного палацу, Наливайко встав й озирнувся навколо. Охочих подивитися на нього було багато. Та найяснішу шляхтянку він упізнав відразу. «Важкі невільницькі кайдани, але й у них козак залишається козаком», – Наливайко ґречно вклонився, як велів шляхетський звичай. Давно опанував ту науку. Дрібний шляхтич з походження, народився у сім'ї скривдженого лицаря-боярина, з юних літ перебував в оточенні князя Костянтина Острозького. Там під опікою рідного брата Дем'яна відбув військовий і шляхетський вишкіл.

Королева відвела погляд. Юрба почала шуміти. Віз котився далі, а незабаром Наливайко опинився у цій камері.

«З вигляду гарний чоловік, сильний і стрункий, з вихованим і одвертим обличчям, та ні одним рухом не виявляє малодушності або страху», – згадував про той день випадковий свідок-іноземець. «Була то особа красна, муж, яких небагато», – твердить інше свідчення.

Яке враження справляв Наливайко на сучасників – прихильників Польщі?

Висновки

Повстання Северина Наливайка також було придушене. У вересні 1596 р. польський король Сиґізмунд III видав універсал, за яким усі козаки-нереєстровці оголошувалися поза законом. Їх наказували ловити й карати на горло. Проте й такі рішучі заходи польського уряду не допомогли. Ліквідувати козацтво він не спромігся. П'ятирічне господарювання козаків на «волості» сприяло їхньому різкому зростанню й посиленню козацтва, яке перетворилося на велику суспільну силу, здатну боротися за свої права: козаки вперше спрямували свою зброю проти уряду Речі Посполитої, змогли підкорити своїй владі чималу територію України, почали безпосередньо вступати в міжнародні відносини. Невдача повстання Наливайка, спричинена здебільшого браком єдності поміж козаками, нечіткістю мети й невиробленістю конкретного плану воєнних дій, означала лише одне: потреба здобути відповідні станові права спонукатиме козаків на боротьбу до переможного кінця.

Саме тому козацькі повстання 1591–1596 рр. XVI ст. мають непроминальне значення. Вони розпочали період півстолітнього козацько-польського протистояння, що закінчився Національно-визвольною війною українського народу проти польського панування.

Перевір себе

1. Доведіть, що наприкінці XVI ст. козацтво як новий стан українського суспільства перетворилося на велику суспільну силу. **2.** Назвіть причини поразки повстань кінця XVI ст. та схарактеризуйте їхні наслідки. **3.** Чому ім'я Наливайка стало одним із символів визвольної боротьби українського народу?

§4 УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО У ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ XVII ст. ГЕТЬМАН ПЕТРО КОНАШЕВИЧ-САГАЙДАЧНИЙ

День і ніч сходилися козаки до урочища Суха Діброва – тут мала відбутися загальна козацька рада.

– Еге, браття, скільки люду козацького зібралося, – перемовлялися

січовики, спостерігаючи, як до товариства прилучалися все нові й нові козацькі загони.

– Чогось вичікує старшина, час ніби й починати раду радити, проте зволікають...

– Може, чекають на королівських посланців? – кинув хтось із гурту.

– Що там посланців, – зареготав інший, – самого короля... Кажуть, уклінно проситиме козацтво виступити проти турків, бо як не ми – впаде Польща від турецької навали.

– Не про короля нам треба думати, пам'ятаючи давні кривди, – озвався бувалий козак. – Бо тільки нашою землею можуть дістатися султанські війська до королівської столиці. А що таке турецькі походи, – в Україні добре знають: роками чорніють пусткою спалені міста й села. Тож похід проти султана для козаків – свята справа. Через те й мають прибути на раду найвищі православні владики.

– Дивіться лишень, справді йдуть! – вигукувала молодь, вдивляючись у гурт людей на шляху.

На початку червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва зібралася козацька рада. Крім козаків, у ній взяли участь нещодавно висвячений православний митрополит Йов Борецький, майже 300 священиків, 50 ченців. Митрополит виступив з палкою промовою, схарактеризував становище православ'я в Україні як критичне, від чого, за словами сучасника, «гнівом сповнилися козацькі серця». Отож боротьба українського козацтва з іноземними загарбниками, освячена православною церквою, здобула загальнонародну підтримку.

Морські походи козаків

Чому боротьбу козацтва з іноземними загарбниками підтримувала православна церква?

Сміливі виступи козаків у XVI – на початку XVII ст. завдавали відчутних ударів ординцям. Проте їхні грабіжницькі набіги на землі України не припинялися. З розвитком Запорізької Січі боротьба проти турецької агресії набрала активного, наступального характеру. Наприкінці XVI ст. козаки розгорнули наступ на володіння султанської Туреччини та її васала – Кримського ханства, намагаючись перенести воєнні дії на територію ворога.

Особливо вдалі морські походи козаків на турецько-татарські фортеці припали на перші два десятиліття XVII ст. Про часи, за яких козацтво здобуло ті блискучі перемоги, говорять як про ***добу героїчних походів***.

Козаки на своїх чайках, яких бувало близько трьох сотень, допливали й до віддалених турецьких фортець. Так улітку 1606 р. від козацьких нападів запалало все турецьке узбережжя Чорного моря. Козаки завдали удару відразу по трьох найміцніших турецьких фортецях – Акерману, Кілії, Варні. Султан наказав перетнути Дніпро залізним ланцюгом, залишивши посеред річки браму, на яку з кріпосних веж було націлено гармати. Проте вже восени 1608 р. запорожці здобули Перекоп, а невдовзі турецькі фортеці – Ізмаїл, Кілію та Акерман.

Справжнє потрясіння султанського двору спричинила морська експедиція козаків 1614 р. Флотилія чайок перетну-

Очаків. *Гравюра XVII ст.*

Кафа. *Гравюра XVIII ст.*

ла Чорне море. Висадившись під Трапезундом, до якого, як писали сучасники, жоден ворог не підступав від часів захоплення турками Малої Азії, козаки переможним походом пройшли турецьким узбережжям, здобули Синоп, знищили гарнізон фортеці, арсенал, спалили місто й кораблі турків. Султан наказав будь-що наздогнати запорожців і розбити їх. Та козаки, як завжди, виявили військову винахідливість. Вони розділилися на два загони. Один з них мав висадитися на схід від дніпровського гирла й перетягти човни суходолом, обминувши таким чином турецьку пастку. Іншому випало прориватися через очаківський лиман. Турки спромоглися полонити лише 20 козаків.

Розкажіть про найбільші перемоги козаків у морських походах у перші два десятиліття XVII ст.

Навесні наступного року запорожці здійснили ще сміливіший похід. На 80 чайках вони рушили тепер вже на турецьку столицю, де завжди, крім флоту, стояла султанська гвардія в 30 тис. вояків. Козаки спалили портові споруди й повернули назад. Розлючений султан вкотре наказав наздогнати й знищити зухвальців. Однак біля Очакова запорожці першими напали на турецьку ескадру, захопили в полон старшого експедиції. Захоплені галери знищили на очах очаківської залоги.

Здобуття Кафи запорожцями. *Гравюра з книжки «Вірші на жалісний погреб шляхетного рицаря Петра Конашевича-Сагайдачного» 1622 р.* Це – перше зображення воєнної події в українських друкованих книжках. На першому плані гравюри – затока з козацькими човнами, які атакують турецькі галери. Чайки вже захопили ворожі кораблі, а козаки почали висаджуватися та штурмувати фортецю. На другому плані гравюри – мури турецької фортеці Кафи.

Найпотужнішого удару козаки завдали **1616 р.**, коли було здобуто ***Кафу*** – найбільший невільницький ринок у Криму – та визволено кілька тисяч бранців.

Переможні походи козаків викликали захоплення й подив у Європі, адже тогочасна турецька військова міць уважалася нездоланною.

Славетний італійський мандрівник, письменник П'єтро делла Валле, перебуваючи в Персії, переконував іранського шаха Аббаса Великого заручитися підтримкою козаків у боротьбі проти Туреччини. Згодом він у своїй книзі «Подорожі», що вийшла друком у 50-х рр. XVII ст. в Римі, писав: «Турки не мають на Чорному морі жодного міста, що його не взяли б козаки… У будь-якому разі, вони зараз на Чорному морі є такою значною силою, що коли додадуть більше енергії, то цілком його контролюватимуть… Після серйозних роздумів про їхній стан, про їхні політику й звичаї я не маю сумніву щодо того, що з часом вони створять могутню республіку, бо, на мою думку, навіть уславлені спартанці, не кажучи вже про сицилійців, карфагенян і навіть римлян, не починали так знаменито і вдало».

Стратегія й тактика морських походів. Вдалі виступи запорожців проти Османської імперії свідчать, що козаки постійно вдосконалювали військову майстерність новими тактичними прийомами і виробили далекоглядну стратегію походів. Головним у їхній стратегії було прагнення воювати з ворогом на його території. Це давало змогу не лише послаблювати військову міць імперії, а й розхитувати господарську систему, завдавати величезних матеріальних збитків, визволяти чималу кількість невільників.

Козацькі чайки атакують турецьку галеру

Козаки атакували кілька фортець водночас, але основного удару завдавали найміцнішому укріпленню, наприклад турецькій столиці. Знищувався також ворожий флот у портах і на морі. Запорожці прагли захопити ворога зненацька, тому часто діяли вночі, маскувалися, прибирали щоглу, згортали вітрила, – човни-чайки губилися між хвилями й козаки, веслуючи, вибирали найзручнішу позицію. Якщо бій випадав сонячної днини, то запорожці розташовувалися так, щоб сонце світило ворогу в очі. Під час битви насамперед знешкоджувалося флагманське судно, де перебував головнокомандувач флоту, що спричиняло розгубленість у турків.

Успіх козацьких морських експедицій початку XVII ст. був зумовлений також і талановитим керівництвом. Від середини першого десятиліття майже всі великі морські та суходільні походи козаків очолював ***Петро Конашевич-Сагайдачний***.

Гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного

Початок гетьманування Петра Конашевича-Сагайдачного випав на 1605–1610 рр. На гетьманство його обирали кілька разів. Він усіляко прагнув збільшити козацькі сили, розширити реєстр, проте вважав, що за тих обставин збройний протест проти утисків польського уряду приречений на поразку. А це викликало незадоволення рішучіше

У чому полягали стратегія й тактика козацьких морських походів?

налаштованих козаків. Проте за часів свого тимчасового «міжгетьманства» Сагайдачний не втрачав впливу на все «волосне» козацтво. Коли ситуація в Україні ускладнювалася й загострювалася, козаки знову обирали Сагайдачного гетьманом.

Гетьман
Петро Конашевич-
Сагайдачний

Справжнє прізвище **Петра Конашевича-Сагайдачного** – Конашевич. Сагайдачний – це прізвисько, що походить від слова сагайдак, яке означає шкіряну сумку або дерев'яний футляр для стріл, а також лук. Сагайдачним Петра Конашевича назвали за винятково майстерну стрільбу з лука. Навіть на єдиному його портреті, виконаному сучасником, він зображений із сагайдаком за спиною.

Про дитячі та юнацькі роки Петра Конашевича-Сагайдачного збереглися надзвичайно скупі відомості. Народився між 1577–1578 рр. в с. Кульчиці поблизу Самбора на Львівщині в сім'ї дрібного українського православного шляхтича. Здобув початкову домашню освіту, а згодом навчався в Острозькій академії та Львівській братській школі. Наприкінці XVI ст. подався на Запоріжжя, де швидко здобув авторитет. Брав участь у численних походах козаків, а незабаром став їх очолювати. Уславився як видатний державний діяч. За його гетьманування 1617 р. Військо Запорізьке увійшло до Європейської ліги для боротьби проти Порти. Прагнучи створити могутній антитурецький союз, Сагайдачний установив дипломатичні зв'язки з Московською державою, Грузією, Іраном. Блискучий полководець, мудрий політик, талановитий дипломат, Петро Конашевич-Сагайдачний здобув заслужену шану сучасників. «*Був то чоловік великого духу, що сам шукав небезпеки, легковажив життям, у битві був першим, коли доводилося відступати – останнім...*» – повідомляє про нього тогочасне джерело.

Портрет гетьмана
Петра Конашевича-
Сагайдачного
на коні. *Гравюра з книжки «Вірші на жалісний погреб...» 1622 р.*

Упорядкування козацького війська. Чи не найбільша справа Сагайдачного – впорядкування козацького війська. Завдяки діям гетьмана було вперше створено дисципліновану козацьку армію, озброєну до останнього козака вогнестрільною зброєю і тогочасною артилерією.

Готуючи козацтво до активної наступальної боротьби проти Османської імперії, Сагайдачний домігся зростання кількісного складу запорізьких флотилій, в яких чисельність чайок – головних бойових одиниць – досягла кількох сотень.

Це зображення було одним з ранніх портретів у гравюрі. Воно дає змогу краще уявити зовнішність гетьмана наприкінці його життя. Конашевичу на вигляд років п'ятдесят. Уся постать сповнена гідності й урочистого спокою.

Дипломатичний хист. Талановитий полководець, Сагайдачний розумів, що в політиці багато важать мирні дипломатичні заходи. За це його поважали при королівському дворі – адже вперше поляки мали справу з авторитетним козацьким ватажком, з яким можна було вести переговори і який умів тримати в покорі козацьку стихію.

Залишаючись зовні вірним королю, гетьман неухильно обстоював козацькі права. Так, усупереч численним домовленостям із польським урядом, які забороняли козакам здійснювати походи проти Туреччини, Сагайдачний вдавався до нових і нових атак, що загострило відносини між Османською імперією та Польщею аж до стану війни. Така ситуація була на користь козацтву: за умов постійної загрози з боку Туреччини Польща не наважувалася знищити козацтво – свого союзника в боротьбі проти турків.

Сагайдачний брав активну участь у тогочасній європейській політиці. Підтримуючи наміри польського королевича Владислава здобути корону Московської держави, гетьман на початку літа ***1618 р.*** повів 20-тисячне козацьке військо на Москву. Похід виявився швидким і вдалим. Козаки здобули численні міста й фортеці, розбили московські війська, підійшли до Москви, безперешкодно оточили її та з'єдналися з силами королевича. На військовій раді було вирішено розпочати облогу Москви в ніч проти свята Покрови. Але про час штурму стало відомо московському командуванню, і козаки припинили облогу. Сагайдачний відійшов від Москви і продовжував успішні воєнні дії. Це змусило московський уряд погодитися на польські умови та укласти перемир'я. Мирну угоду між Московією та Річчю Посполитою було підписано ***1 грудня 1618 р.*** в с. Деуліні. Перемир'я між двома державами укладалося на 14,5 років; Польща отримала Смоленщину й Чернігово-Сіверську землю.

Чому похід на Москву був виявом дипломатичного хисту гетьмана Сагайдачного? Якими були результати походу?

Підтримка православної церкви. Свідченням надзвичайної цілеспрямованості Сагайдачного в політичній діяльності задля розширення прав українського народу була підтримка гетьманом православної церкви. Він був ініціатором відновлення вищої ієрархії православної церкви, фактично втраченої після Берестейської унії. Це здійснювалося спільними зусиллями Київського братства та козаків, відносини між якими стали особливо тісними після вступу всього Війська Запорізького до братства.

Відкритий вступ Війська Запорізького до братства мав для українського визвольного руху непроминальне значення. Він засвідчив, що козацтво підтримує братський рух і готове захищати його зброєю від будь-яких утисків і переслідувань. Завдяки цьому в ***1620 р.*** стало можливим повернення православній церкві її ієрархів. Для цього було запрошено єрусалимського патріарха Феофана, коли той повертався з Московії. Сагайдачний з козаками перестрів

Як Сагайдачний піклувався про православну церкву? Яке значення мали його заходи з її підтримки?

його біля московського кордону. Патріарх висвятив нового київського митрополита (Йова Борецького) та кількох єпископів. Козацький загін, що постійно перебував при патріархові, не дав можливості польській владі заарештувати Феофана, і коли той завершив свою місію, його з почестями перепровадили до молдовського кордону.

Відновлення ієрархії православної церкви в Україні польський уряд не визнав, проте до каральних дій не вдався, бо Польща перебувала в стані війни з Туреччиною.

Герб Війська Запорізького. *Гравюра з книги «Вірші на жалісний погреб...» 1622 р.*

Козацький герб – постать козака, озброєного мушкетом і шаблею, – уперше зображено на печатці Війська Запорізького 1595 р. за гетьманування Григорія Лободи. Упродовж існування козацтва цей головний символ залишався незмінним. Його зображували на печатках Війська Запорізького, на прапорах, портретах, іконах, у рукописах і друкованих виданнях.

Участь українського козацтва в Хотинській війні

Цецорська битва 1620 р. На початку вересня 1620 р. 10-тисячне військо на чолі з коронним гетьманом Станіславом Жолкевським перейшло Дністер і рушило до Ясс, щоб з'єднатися з військом молдовського господаря. Наприкінці вересня на Цецорських полях у Молдові сталася битва з турецьким військом, що завершилася нищівною поразкою польської армії. Українських козаків, за винятком загону з 1200 вояків, до цієї битви не залучили, що й зумовило такі тяжкі її наслідки для Польщі. Новим навальним наступом Осман II прагнув знищити Польщу, помститися козакам і відкрити собі шлях до наступних загарбань у Європі.

Цецорська катастрофа та широкомасштабні приготування Туреччини до нової війни змусили Польщу вкотре звернутися по допомогу до козаків.

Фрагмент Хотинської фортеці, неподалік якої розгорталися події Хотинської війни

Хотинська війна 1621 р. 5–7 червня 1621 р. в урочищі Суха Діброва на Черкащині відбулася спільна рада реєстрового й нереєстрового козацтва, на якій розглядалися пропозиції польського сейму щодо участі козацтва у війні проти Туреччини.

Козацька рада ухвалила виступити спільно з поляками за умови визнання прав козацтва, розширення реєстру, дотримання релігійної рівноправності, підтримки відновленої церковної ієрархії. Ці умови мало повідомити королю козацьке посольство, очолене Сагайдачним. Командувати козацьким військом рада доручила Яцькові Бородавці.

Тим часом під Хотинською фортецею (тепер у Чернівецькій області) зійшлися 35-тисячна польська й 250-тисячна турецько-татарська армії. 21 серпня 1621 р. підійшло 40-тисячне козацьке військо. Наступного дня нападом турків на козаків розпочалися воєнні дії. На чолі козацького війська тоді вже був Сагайдачний.

Під його керівництвом козаки відбили дев'ять штурмів, здійснили серію нічних атак, які, за винятком однієї, були успішними. Козацька тактика суттєво відрізнялася від польської. Коронний гетьман Карл Ходкевич віддавав перевагу обороні. Козаки ж і під Хотином прагли діяти наступально. Саме тому основний тягар війни випав на них. Недарма більшість турецьких атак була спрямована проти козацького табору, а найголовнішим своїм завданням султан вважав знищення війська козаків. Отож найвагоміший внесок у перемогу під Хотином зробило українське козацтво.

П'ятитижневі бої, вирішальну роль у яких відігравала козацька піхота, закінчилися для турецько-татарських сил поразкою. 29 вересня між Річчю Посполитою й Туреччиною було укладено мирний договір.

Завдяки Хотинській війні Польща відвернула загрозу втрати чималих територій. Перша гучна перемога над турецькою армією, здобута в суходільних боях, мала величезне міжнародне значення. Вона спростувала думку про непереможність Туреччини і зумовила спалах визвольної боротьби підкорених турками народів. Після Хотинської війни змінилися зовнішньополітичні плани османського уряду: відтоді Туреччина на тривалий час відмовилася від наміру завоювати всю Європу. Позначилася війна й на внутрішньому становищі Оттоманської Порти: розлючені поразкою яничари вбили султана Османа II. Цей заколот став провісником занепаду могутньої імперії.

Хрест з дарчим написом П. Конашевича-Сагайдачного, що його передав гетьман 1622 р. київській Богоявленській церкві

Якою була участь українських козаків у Хотинській війні?

Висновки

Овіяний славою непереможного полководця, повертався Сагайдачний до Києва. Найбільша його турбота після Хотинської війни – домогтися визнання за козацтвом обіцяних польським урядом прав. Так, на початку 1622 р. Сагайдачний відрядив до Варшави особливе козацьке посольство, яке мало клопотатися на засіданнях сейму про скасування унії та визнання православної ієрархії. Водночас гетьман особисто звернувся до короля з двома листами, які містили ті самі вимоги. Та дочекатися відповіді Сагайдачному не судилося: 10 квітня 1622 р. він помер від рани, яку дістав під Хотином.

Смерть гетьмана тяжко засмутила всю Україну. Адже своєю діяльністю він зажив безсмертної слави. Його внесок у розвиток визвольного руху в Україні та згуртування українського суспільства був величезним. Першим заходом у тій діяльності стало впорядкування козацького війська, підвищення його боєздатності. Перетворенню козацтва на провідну верству українського суспільства сприяла також ідеологічна підтримка Війська Запорізького православною церквою та братствами.

Завдяки діяльності Сагайдачного Київ відновив своє значення релігійного, а відтак і духовного центру України. Велике значення для зростання міжнародного авторитету козаків мали їхні гучні звитяги в морських походах і Хотинській війні.

Перевір себе

1. Чому часи козацьких морських експедицій першої чверті XVII ст. називають добою героїчних походів? **2.** Чому перемога під Хотином принесла козацтву славу рятівника християнської цивілізації? **3.** Схарактеризуйте гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного як історичну особистість (див. пам'ятку).

Зверніть увагу!

Пам'ятка для характеристики історичної особистості

1. Пригадайте чи встановіть, коли, в якій країні жив історичний діяч. Назвіть історичні умови, на тлі яких він розгортав свою діяльність.
2. Опишіть його зовнішність, характер. Що, на вашу думку, вплинуло на формування його особистості? Які риси його вдачі видаються вам вартими наслідування, а які ви не схвалюєте?
3. Інтереси якої верстви він виражав?
4. Назвіть основні наслідки його діяльності.
5. Схарактеризуйте його діяльність, висловіть своє ставлення до нього (які його вчинки і справи викликають захоплення, а які – ні; як ви ставитесь до засобів, якими він прагнув досягти мети).

§5 НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНІ ПОВСТАННЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ 20–30-х рр. XVII ст.

Полуденне сонце розпекло землю. Годі було шукати десь прохолоду: все зморено принишкло і бій ущух. Ксьондз Окольський, учасник карального походу польської армії, аби якось перебути час, розташувався серед розкішних трав на пагорбі, з якого найкраще було видно козацький табір.

«Дивний край і дивні в ньому люди, – подумав, перегортаючи сторінки свого щоденника. – А втім...» Переглянув один із записів: «І пани карали своїх свавільних підданих, одних позбавляли життя, інших – маєтностей», – свідчив він про події в Україні. Козаки прагли волі, для короля ж козацька воля – свавілля. І платою за те свавілля була смерть. Так наказував діяти місцевим урядникам королівський універсал. Одначе козаки не корилися. Ось і тепер: уже шостий тиждень самовіддано захищаються, відбиваючи будь-які спроби польського війська взяти їхній табір штурмом. Окольський ще раз пильно оглянув укріплення повстанців. «Не один інженер, – записував він, – дивувався праці й добрій винахідливості простого селянина, дивлячись на розташування їхніх валів, шанців, батарей, заслонів. Якби коронне військо пройшло їхні перекопи та ями, зломило грудьми дубові палі й частоколи, перейшло вали й привалки, то ще більшої відваги треба було б на те, щоб здобути їх, подолавши всі перешкоди в середині табору».

Свідчення Симона Окольського стосувалося подій козацького повстання 1637–1638 рр. Проте то був не єдиний козацький виступ. Здобувши блискучі перемоги в морських та суходільних походах, козаки дедалі активніше починали діяти на рідній землі, прагнучи позбутися іноземного панування. У 20–30-х рр. XVII ст. Україною прокотилася хвиля повстань. Найпотужнішими з-поміж них були повстання, очолювані Тарасом Федоровичем (Трясилом) (1630), Іваном Сулимою (1635), Павлом Павлюком, Яковом Остряницею, Дмитром Гунею (1637–1638).

Соціально-економічне та політичне становище України 20–30-х рр. XVII ст.

Господарське й політичне життя України цього часу у своїх загальних рисах мало відрізнялося від стану за попередніх часів. Щоправда, політика Речі Посполитої призводила до ще більшого загострення національно-релігійних

та соціальних проблем. І це викликало справедливе невдоволення всього українського суспільства, а надто козацтва, яке на той час уже усвідомлювало себе провідним станом.

За обмеженої королівської влади цілковитими господарями країни були великі землевласники – магнати. Користуючись привілейованим становищем, вони захоплювали не лише земельні угіддя, а й міста та містечка дрібної шляхти. У першій половині XVII ст. магнатські володіння зростали особливо швидко. Так, у другій чверті XVII ст. лише Яремі Вишневецькому належало 40 тис. селянських дворів, міста Лубни, Пирятин, Хорол, Полтава, Золотоноша, Лохвиця. У величезних магнатських маєтках застосовувалася фільварково-панщинна система господарювання, від чого найбільше потерпали селяни. У другій чверті XVII ст. панщина фактично перевищувала встановлені законом норми і визначалася особисто магнатами. У Руському, Белзькому, Волинському воєводствах, північних і західних районах Подільського примусова робота на землевласника становила 3–6 днів на тиждень.

Український міщанин. *Робота С. Васильківського*

Із заснуванням фільварків на Брацлавщині, півдні Київщини та Лівобережній Україні й в цих землях, де протягом років формувалося козацьке землеволодіння, набували дедалі більшого поширення панщина й кріпацтво. Наступ на права місцевого населення, що перетворював вільних хліборобів на кріпаків-злидарів, зумовлював одчайдушний спротив.

У скрутному становищі перебували й міщани. Вони також змушені були виконувати найрізноманітніші повинності, зокрема й панщину. Єдиний загальнодержавний податок – подимне – за ухвалою сейму 1629 р. набагато перевищував розмір побору, що існував раніше. З метою збільшення прибутків шляхта на провінційних сеймиках нерідко виносила ухвали про повторне стягнення податків. Міщани виконували, крім державних, ще й повинності на користь королівської адміністрації, окремих землевласників тощо. Мешканці міст мусили також утримувати на постоях королівське військо.

Подимне – податок натурою і частково грошима. Назва походить від одиниці оподаткування – «диму» (двору, будинку).

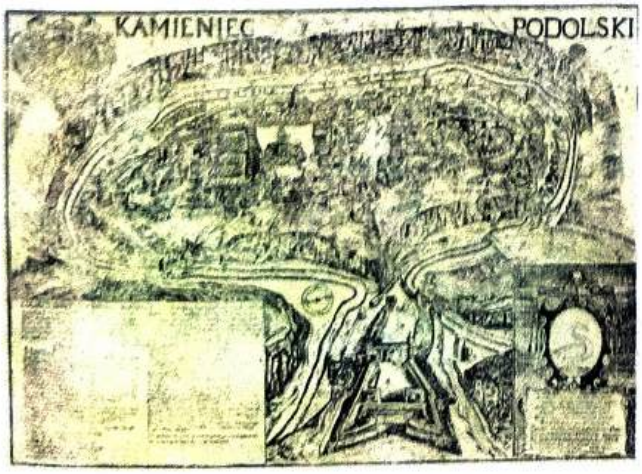

Загальний вигляд Кам'янця – центру Подільського воєводства. *Гравюра 1672 р.*

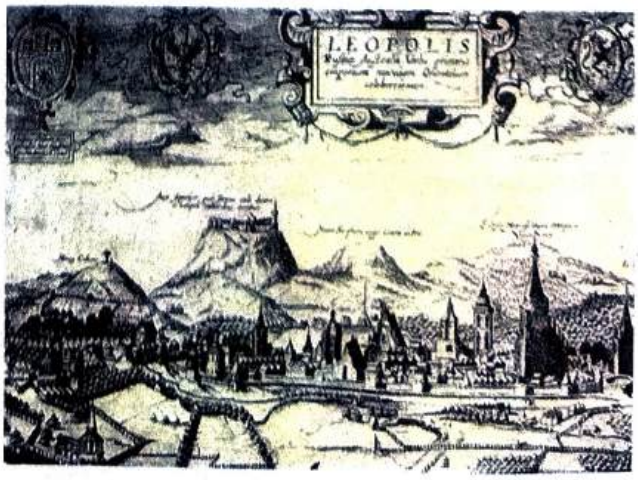

Загальний вигляд Львова – центру Руського воєводства. *Гравюра 1618 р.*

Французький інженер Гійом Левассер де Боплан, який перебував в Україні під час служби в польській армії, в «Описі України» писав: «Тутешні селяни заслуговують на співчуття. Вони мусять працювати власноручно і зі своїми кіньми три дні на тиждень на користь свого пана, а також сплачувати йому певну кількість... хліба, багато каплунів, курей, гусей і курчат перед Великоднем, Трійцею та Різдвом. Крім того, повинні возити дрова для потреб свого пана та виконувати тисячі інших повинностей...; не кажучи про гроші, яких пани від них вимагають... Але це ще не найважливіше, оскільки пани мають необмежену владу не тільки над їхнім майном, а й над їхнім життям; ось якою великою є свобода польської шляхти (яка живе неначе в раю, а селяни – ніби перебувають у чистилищі)».

Втім, тяжке становище міщан не впливало на розвиток міст. Кількість міст невпинно зростала і в середині XVII ст. становила 700–1000. Більшість із них належала магнатам та духівництву. Київ, Чернігів, Житомир, Переяслав, Вінниця, Кам'янець, Львів, Луцьк та інші міста мали магдебурзьке право.

У середині XVII ст. в містах бурхливо розвивалося ремесло. На той час налічувалося близько 270 ремісничих спеціальностей, причому цехове ремесло почало занепадати, поступаючись мануфактурному виробництву, що зароджувалося. Найпомітнішими такі зміни були в залізорудній, папероробній, винокурній, пивоварній, лісопильній, соляній галузях. Сотні рудень, гут, поташних буд, селітроварень, броварень та інших підприємств, заснованих на застосуванні вільнонайманої праці, – прикметне явище тих часів.

Козаки зазнавали постійних утисків з боку польських можновладців, які руйнували козацькі житла, відбирали землі, а самих козаків перетворювали на кріпаків. Запровадження реєстру хоч і свідчило про формальне визнання польською владою козацьких прав, проте не розв'язувало проблеми, бо кількість реєстровців була невеликою.

У ті часи посилилося насадження католицизму та унії. Цілеспрямовано здійснювалася політика полонізації українського народу: заборонялося будівництво православних церков, натомість поставали костьоли, монастирі, колегіуми і школи єзуїтів.

Як соціально-економічне та політичне становище України 20–30-х рр. XVII ст. вплинуло на розгортання національно-визвольного руху?

Отож відповіддю українців на загострення національно-релігійних та соціальних проблем у другій половині XVI ст. стали різні форми протесту – від подання скарг до судів, відмов виконувати повинності, втеч на незаймані землі, збройних виступів.

Виявом невдоволення українців становищем, у якому вони перебували, було покозачення. Селян і міщан найбільше приваблювали в козацтві особиста воля та право на володіння землею, жити за своїми законами: покозачене населення займало цілі райони й ніяк не залежало від землевласника. Мешканці міст, сіл і містечок відмовлялися визнавати владу старост, обирали своїх отаманів, запроваджували свій суд на кшталт запорізького. «*Усе до решти покозачилось, тут як хлоп, то й козак*», – подейкували польські можновладці. Як засвідчують описи державних маєтків за 1616 і 1620 рр., козаки становили більшість людності Білоцерківського, Богуславського, Канівського, Корсунського, Переяславського староств.

Масове покозачення українців непокоїло королівський уряд, та особливо тривожили Варшаву звістки про тісні контакти населення з реєстровим військом.

У чому виявлялося невдоволення українців своїм становищем?

В інструкціях для сеймиків, які обирали депутатів на вальний сейм (1625), король, зокрема, визнавав: «Сваволя бере гору, і так завзялася, що й самим нам тяжко й з усіма сусідами розсварює; забувши зовсім віру й підданство, вони (козаки) урядили собі удільну державу. Наступають на життя і майно невинних людей. Україна вся слухається їх. Шляхтич у домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських уся управа, вся влада в козаків; вони захоплюють собі права, закони видають».

Польсько-козацький збройний кофлікт 1625 р.

Стурбований створенням окремої «козацької республіки», уряд Речі Посполитої розпочав підготовку до чергового карального походу проти козаків. У вересні 1625 р. великий коронний гетьман Станіслав Конецпольський з 30-тисячним військом вирушив із Бара на Подніпров'я. Козацькі загони, очолені Марком Жмайлом, зустрівши поляків поблизу Канева, вдало відбивалися. Особливо відчутних втрат польське військо зазнало біля Курукового озера. Це змусило польське командування вдатися до мирних переговорів, які було завершено укладенням компромісної угоди. Від козаків Куруківську угоду підписував Михайло Дорошенко, обраний гетьманом замість Жмайла.

Станіслав Конецпольський

Куруківська угода. Договір передбачав козацький реєстр на 6 тис.; ті ж, хто не увійшов до списку, мусили повернутися до маєтків своїх власників. Одна тисяча козаків мала постійно перебувати на Запоріжжі, щоби перешкоджати втечам селян. Козаків зобов'язували не втручатися в релігійні справи, відмовитися від морських походів, а також не підтримувати зносин з іншими державами.

Куруківська угода встановлювала чіткий устрій реєстрового козацтва за територіальним принципом. Було створено шість полків реєстровців: Білоцерківський, Канівський,

Які події спричинили польсько-козацький конфлікт 1625 р.? Чим він закінчився?

Корсунський, Переяславський, Черкаський і Чигиринський – по тисячі вояків у кожному. Кожен полк складався з десяти сотень. Військова влада над реєстровцями належала гетьману, якого обирала загальновійськова рада та затверджував польський уряд. Верховне керівництво здійснював головний начальник коронного війська в Україні.

Полковник реєстрових козаків. *Робота С. Васильківського*

Повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила)

Куруківська угода посилила суперечності між козаками – тими, хто потрапив до реєстру, і тими, хто лишився поза ним. А що останніх була більшість, то загроза нових спалахів козацького невдоволення залишалася. До того ж ситуація в Україні ускладнювалася запровадженням нового загальнодержавного податку. Не вщухали конфлікти на релігійному ґрунті. Аби втримати населення в покорі, польський уряд відправив на Київщину значну частину коронного війська. Але ці нерозважливі дії лише погіршили становище. Мешканці міст і сіл бралися до зброї. Десятки тисяч утікачів збиралися на Січі. Так визріло нове повстання.

Нереєстровці обрали гетьманом ***Тараса Федоровича***, більше відомого під прізвиськом ***Трясила***. У березні 1630 р. він зі своїм військом підійшов до Черкас, а звідти рушив до Корсуня, після здобуття якого на бік Федоровича перейшла більшість реєстровців. Польський уряд з метою придушення повстання відправив у каральний похід коронне військо.

Коли польські сили переправилися через Дніпро, їм завдав несподіваного удару загін повстанців. Коронний гетьман ледь урятувався від полону. Вирішальні бої між повстанцями й польським військом сталися під Переяславом. Вони тривали протягом трьох тижнів.

20 травня 1630 р. козаки влаштували карателям «Тарасову ніч», знищивши, за переказом, чимало офіцерів-шляхтичів – представників найвпливовіших польських родів.

Битва під Переяславом 1630 р. *Фрагмент картини В. Шаталіна*

Переяславська угода 1630 р. Успішні дії повстанців, чутки про дипломатичні контакти з Московією, Кримом та Швецією, а також невдоволення найманців, яким затримували платню, схилили коронного гетьмана Конецпольського до переговорів. 29 травня 1630 р. було підписано мирну угоду. Переяславська угода підтверджувала умови попередньої – Куруківської. Щоправда, козацький реєстр було збільшено до 8 тис.: до реєстру вписувалися козаки, вилучені з нього на початку року. Козаки отримували право самі обирати собі гетьмана. Деяке пом'якшення уряду Речі Посполитої у ставленні до козаків, засвідчене Переяславською угодою, було пов'язане з наближенням кінця терміну Деулінського перемир'я з Московською державою, поновленням воєнних дій та участю в них козацьких загонів.

Повстання 1635 р. на чолі з Іваном Сулимою

Протягом 1632–1634 рр. тисячі козаків брали участь у польсько-московській (Смоленській) війні. Коли ж 1634 р. між Москвою та Варшавою було підписано Полянівський мирний договір, польський уряд вкотре вдався до спроби ліквідувати козацтво. До цього поляків спонукали неперервні скарги на запорожців урядів Туреччини й Криму. Через козацькі походи відносини між Річчю Посполитою і цими державами настільки загострилися, що постала загроза нової війни. Уже в лютому 1635 р. сейм Речі Посполитої затвердив спеціальну постанову «Про припинення козацького свавілля», і на територію Наддніпрянщини було введено загони коронного війська. Крім того, з метою контролю над козаками передбачалося збудувати в пониззях Дніпра, поближче до Запорізької Січі, потужну фортецю, в якій постійно перебувала би польська залога. Вояки залоги мали б перешкоджати втікачам, які хотіли потрапити на Низ, а також перекрити головний шлях постачання Запоріжжя провіантом і боєприпасами.

Спорудження Кодака. Фортецю вирішили будувати на правому березі Дніпра біля першого порога – Кодацького, що й дало укріпленню назву, трохи нижче від того місця, де Самара впадає в Дніпро. Будівництвом керував французький військовий інженер, найманець польського короля ***Гійом Левассер де Боплан***. Фортецю ***Кодак*** спорудили надзвичайно швидко: роботи тривали чотири місяці, і вже до середини літа 1635 р. вона була цілком готова – цікаво, що Кодацька фортеця поклала початок сучасному Дніпропетровську. У Кодаку розмістилася польсько-шляхетська залога, якою командував французький офіцер Маріон.

Будівництво Кодака вкрай обурило запорожців. Вони обрали гетьманом Івана Сулиму, який розробив план зруйнування Кодака й розіслав універсали із закликом до боротьби. На початку серпня 1635 р. козацьке військо виступило з Січі.

Як і чому фортецю Кодак у 1635 р. було зруйновано козаками?

Кодацький поріг на Дніпрі.
Так виглядав він у середині XIX ст.

Козак з козачкою.
З карт
Г. Л. де Боплана

Гійом Левассер де Боплан, що керував будівництвом фортеці Кодак, перебував на нашій землі близько 17 років, протягом яких багато подорожував, збираючи матеріали для великої карти України і спеціальних карт окремих регіонів українських земель. До своїх карт Боплан підготував докладні пояснення, які й становлять зміст його книжки «Опис України». Вона вийшла друком у Руані 1651 р., відразу ставши надзвичайно популярною, була перекладена багатьма мовами і видавалася в Лондоні, Варшаві, Вроцлаві. Як цінне історичне джерело для вивчення козацтва вона не втратила свого значення й нині.

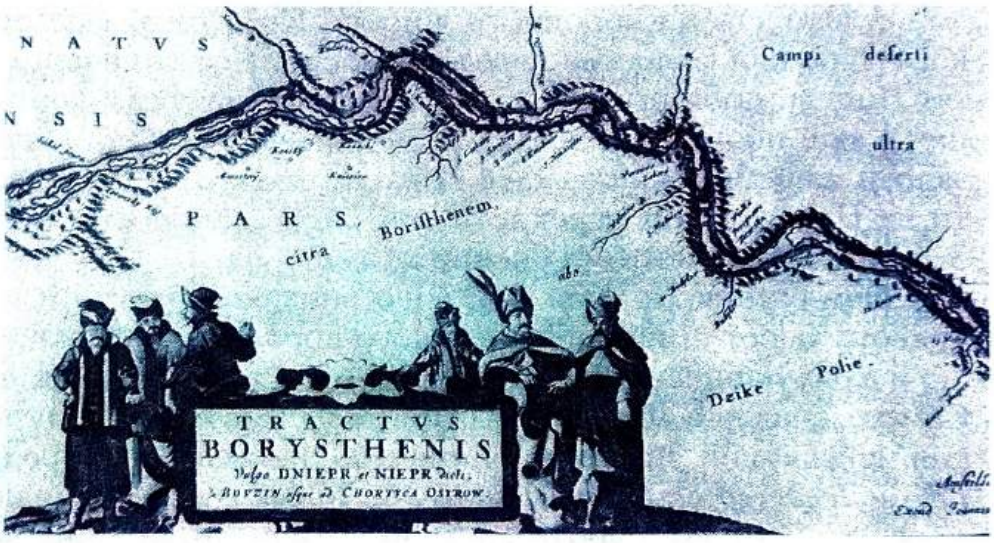

Фрагмент карти
Г. Л. де Боплана
із зображенням
Дніпра

Здобуття Кодака запорожцями. Незабаром козаки підійшли до Кодака. Сулима скористався відсутністю коронного війська й частини реєстровців, які тоді воювали в Прибалтиці. Діючи швидко й несподівано, запорожці легко оволоділи Кодаком і частково зруйнували фортецю, потім відійшли до Запоріжжя, де на одному з островів спорудили табір.

Наприкінці серпня розпочався похід проти запорожців. Щоб зламати опір повстанців, польське командування під виглядом утікачів від татар підіслало до їхнього табору реєстровців, які повинні були розпалити суперечки поміж козаками.

Тим часом становище повстанців ускладнювалося. Похолоднішало, забракло продуктів і палива. У таборі зростало невдоволення. Цим і скористалися зрадники. Вони схопили козацького ватажка та його найближчих помічників і видали їх полякам. У листопаді 1635 р. справу Сулими та його сподвижників було розглянуто на надзвичайному сеймі. Івана Сулиму засудили до страти.

Козацька старшина.
З карт
Г. Л. де Боплана

Національно-визвольне повстання 1637–1638 рр. Павло Павлюк, Яків Острянин, Дмитро Гуня

Жорстока розправа над Сулимою та його сподвижниками сама по собі не здатна була придушити козацький рух. Тому уряд Речі Посполитої вирішив переглянути реєстр

Війська Запорізького та вилучити з нього всіх неблагонадійних. Це стало приводом до нового повстання, що його очолив полковник реєстровців ***Павло Павлюк (Бут)*** – сподвижник Івана Сулими.

Перша битва з коронним військом закінчилася перемогою повстанців. Проте ***6 грудня 1637 р.*** під ***Кумейками*** польське військо оточило козаків. Повстанці, які йшли табором, затято оборонялися. Павлюк із невеликим загоном пробився крізь вороже оточення і рушив до Чигирина, сподіваючись поповнити там запаси зброї. Керівництво табором було покладене на Дмитра Гуню.

Яків Острянин

Під час чергового штурму козацького табору поляки підпалили вози з порохом. Потужний вибух спричинив сум'яття в лавах повстанців. Частина з них утекла. Інші ж під керівництвом Дмитра Гуні знову укріпили табір і, дочекавшись ночі, почали організовано відступати. Польське військо не наважилося їх наздоганяти, але через два дні рушило проти загонів Павлюка та оточило їх, змусивши, врешті, погодитись на переговори. 11 грудня 1637 р. Павлюк і четверо його соратників вийшли з табору, щоб узяти участь у переговорах, але їх по-зрадницькому схопили.

«Ординація...» 1638 р. 1 березня 1638 р. у Варшаві розпочав роботу сейм. Він ухвалив постанову під назвою «Ординація Війська Запорізького реєстрового, що перебуває на службі Речі Посполитої». У документі, зокрема, йшлося про потребу застосування проти повстанців військової сили. «На вічні часи» козаків позбавляли права обирати старшин, заборонялося козацьке судочинство. Реєстрове військо було обмежене 6 тис. козаків. Без дозволу урядового комісара під загрозою смерті ніхто не мав права йти на Запоріжжя. Козакам не дозволялося оселятися в містах, крім прикордонних – Черкас, Чигирина та Корсуня. Два полки реєстровців, заступаючи один одного, мали постійно перебувати на Запоріжжі.

З якою метою уряд Речі Посполитої переглядав реєстр Війська Запорізького? Як ви думаєте, кого з реєстровців він вважав неблагонадійними?

Новий етап повстання. Наприкінці березня 1638 р. кілька загонів запорожців, очолюваних ***Яковом Острянином***, ***Дмитром Гунею*** і ***Карпом Скиданом***, вийшли із Січі й рушили на Київщину і Полтавщину. Дорогою до січовиків приєднувалися численні озброєні загони селян і міщан. Повстанці вирішили зупинитися під містечком Говтва. 1 травня 1638 р. там стався бій з поляками. Він приніс повстанцям іще одну перемогу.

Так під владою повсталих опинилася вся Полтавщина. Щоб остаточно розбити ворога, Острянин повів військо на Лубни. Проте облога Лубен виявилася невдалою. Зазнавши численних утрат, повстанці відійшли до Жовнина і отаборилися там.

Унаслідок яких подій польський уряд ухвалив «Ординацію...» 1638 р., і що вона передбачала? Порівняйте її з Куруківською угодою й визначте їхню відмінність.

Жовнинська битва. Під Жовнином знову відбувся бій (***31 травня – 10 червня 1638 р.***), унаслідок якого сили повстанців було розпорошено. Тяжко поранений Карпо Скидан потрапив у полон і, ймовірно, був страчений. Острянин із козацькою

кіннотою виявився відрізаним від табору і, вирішивши, що битву програно, із частиною козаків перейшов на порубіжні з Московською державою землі.

Зверніть увагу!

Козацький загін на чолі з гетьманом Острянином був першим великим гуртом українських переселенців, що прибув на порубіжні з Московією землі. Бєлгородський воєвода дозволив 900 козакам з родинами оселитися біля Чугуївського городища, зобов'язавши їх самих збудувати укріплення й самотужки боронитися від нападів ординців. Проте ця спроба обжитися на нових землях виявилася невдалою.

Із часом на порубіжних із Московією землях оселялися невеликі групи переселенців з різних земель України. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією слободами. Звідси походить і назва цілого регіону – ***Слобідська Україна***, або ***Слобожанщина***.

Повстанці, які залишилися в таборі (близько 20 тис. душ), обрали гетьманом ***Дмитра Гуню*** і продовжували боротися. У ніч проти 10 червня Гуня організував відступ 10 тис. козаків. Над старим Дніпровим річищем, в урочищі Старець, повстанці заклали новий табір. Його спорудженням керував безпосередньо Дмитро Гуня.

Близько двох місяців козаки запекло билися з ворогом. Проте становище в таборі погіршувалося. Не кращими були справи і в поляків. Командування обох сторін вирішило вдатися до переговорів. Незабаром козацька старшина пристала на умови, запропоновані польським урядом. В їх основу було покладено «Ординацію Війська Запорізького...»

«Золотий спокій». Здавалося, козацькій сваволі нарешті було покладено край. Через відсутність значних виступів козаків протягом 1638–1648 рр. поляки назвали те десятиліття часом «золотого спокою». Щоправда, спокій був примарним, позаяк тримався на примусі. Козацтво як стан польський уряд ліквідувати не спромігся, а отже, марними були сподівання, що козаки, здобувши величезний воєнний досвід, добровільно зречуться прагнення вибороти волю.

Висновки

Повстання 30-х рр., попри їхню стихійність і незавершеність, засвідчили, що козацтво було провідною верствою українського суспільства, користувалося підтримкою всього населення, а його дії в боротьбі за свої права з кожним роком ставали більш організованими й цілеспрямованими. Особливо прикметним видається повстання 1637–1638 рр. З-поміж інших воно вирізнялося і розмахом воєнних операцій, і кількістю учасників, і тривалістю. Уперше керівники повстання звернулись із закликами підтримати козаків до всього населення України. В універсалах, листах і грамотах чітко визначалася мета боротьби: визволити Україну від гніту Речі Посполитої, позбутися національно-релігійних утисків тощо. Повстання зазнало поразки, бо висунута його керівниками програма ще не стала загальнонародною. Звідси стихійність, брак належної згуртованості, розпорошеність сил повстанців та їхніх бойових дій – ті вади, через які козацько-селянські рухи

30-х рр. не мали успіху. Об'єднання українців навколо ідеї визвольної боротьби потребувало часу. Отож наступне польське десятиліття «золотого спокою» для України було часом гуртування й нагромадження сил перед новим змаганням.

Перевір себе

1. Збереглося свідчення коронного гетьмана Станіслава Конецпольського, який, оглядаючи свіже місце битви після національно-визвольного повстання 1637–1638 рр., промовив: «Оце і є унія, – лежить Русь із Поляками». Поясніть його слова. **2.** Порівняйте повстання 90-х рр. XVI ст. і 30-х рр. XVII ст. Що вони мали спільного, чим різнилися?

ГОТУЄМОСЬ ДО ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. На ілюстраціях зображено визначних історичних діячів другої половини XVI – першої половини XVII ст. Назвіть їхні імена й поясніть, яке місце в суспільній ієрархії вони посідали. Кожному дайте стислу характеристику.

2. Про які реалії тогочасного життя йдеться в джерелах? Дайте історичний коментар описаним подіям.

2.1. Вірменський мандрівник повідомив про побачене ним у вересні 1608 р. в Стамбулі: «Інша брама веде до Ясир-базару, де продаються численні християни різних племен. Діди й старі жінки сидять; дівчаток та хлопчиків, парубків та гарних жінок купці, взявши за руки, показували й продавали наче коней чи мулів. Інших невільників збирали десь на площі наче отару овець. Покупці відкривали обличчя й груди молодих дівчат, обмацували з голови до ніг все їхнє тіло, щоб у них не було корости, виразки чи якихось інших недуг. А вони стояли тихо й нічого не казали. Тих, які подобалися покупцям, купували, віднявши у батька й матері, розлучивши із сестрами та братами, й везли до себе».

2.2. Із промови українського шляхтича на Варшавському сеймі (1620): «...У великих містах церкви запечатані, церковні маєтки зруйновані, у монастирях замість ченців тримають худобу... Хіба не гнобленням народу нашого руського є те, що, крім інших міст, робиться у Львові? Хто дотримується грецької віри і не перейшов до унії, той не може 1) жити в місті; 2) міряти ліктем і квартою та бути прийнятим до цеху; не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого городянам і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими... Коротко сказати: давно вже великі й нечувані утиски терпить наш руський народ як у Короні (Польщі), так і у Великому князівстві Литовському».

2.3. Коронний польський гетьман Миколай Потоцький писав: «Хто ж втримає народ, коли в нього так закрутилися колеса свавілля, що їх ніяким чином не можна стримати!.. Переконався я в цьому під Кумейками: взимку знищив Павлюка, на весну, незважаючи на такий великий розгром, ожив Острянин. Розгромив я Острянина – зразу ж було обрано керівником Гуню, і я двадцять тижнів воював з ним та ледве привів до послуху зброєю і немалим пролиттям крові!..»

3. Пригадайте причини, стисло перекажіть перебіг подій, назвіть результати та наслідки зазначених подій:

Дата	Подія
1556 р.	Заснування українським православним князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі.
1569 р.	Люблінська унія.
1577 р.	Молдовський похід Івана Підкови.
1591–1593 рр.	Козацьке повстання під проводом Криштофа Косинського.
1595–1596 рр.	Козацьке повстання під проводом Матвія Шаули та Северина Наливайка.
1616 р.	Здобуття запорізькими козаками на чолі з Петром Сагайдачним турецької фортеці Кафи.
1618 р.	Похід 20-тисячного козацького війська Петра Сагайдачного в Московію.
1621 р.	Участь козацького війська під проводом Петра Сагайдачного в Хотинській війні на боці Речі Посполитої.
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою.
1637–1638 рр.	Козацьке повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.

4. З якими подіями в історії України другої половини XVI – першої половини XVII ст. пов'язані топоніми: П'ятка на Житомирщині, урочище Солониця поблизу Лубен, Кафа (Феодосія), Ясси, Хотинська фортеця, Кодацький поріг, о. Мала Хортиця?

5. Витлумачте поняття: українська шляхта, українське козацтво, покозачення, Запорізька Січ, козацька символіка, реєстрове козацтво, доба героїчних походів, кошовий, гетьман, козацький зимівник, полонізація.

2 тема

Національно-культурний рух в Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст.

§6 ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI ст. БЕРЕСТЕЙСЬКА ЦЕРКОВНА УНІЯ 1596 р.

Нарешті по стількох місяцях клопотів і сподівань єпископ Потій почувався втішеним. Відчуття втіхи зродилось, як йому здавалося, тоді, коли він разом з єпископом Терлецьким вирушив з Варшави до Рима. І що ближчою ставала папська столиця, згадував Потій, то дужчала радість від близького здійснення намірів. Напевне, саме тому вся подорож – попри гарячковий поспіх – видавалась йому легкою та приємною. Такою принаймні згадував її того грудневого дня року 1595 у ватиканській залі Константина, де ось-ось мала розпочатися офіційна церемонія прилучення двох православних єпископів до римо-католицької церкви. Цей акт повинен стати початком церковної унії – добровільної та бажаної, у чому так палко запевняв Потій папу під час зустрічей упродовж свого півторамісячного перебування у Ватикані. Та чи не лукавив перед власним сумлінням? Свідчення папського церемоніймейстера багаті на зовнішні деталі, проте більш ніж скупі на спостереження за думками візитерів з далекої України: «...Згадані два єпископи прийшли в грецькому одягові, що його носять у їхніх країнах, уклякнувши в просторі поміж лавами, вони, за їхнім звичаєм, поцілували землю, а згодом те саме зробили посередині цього вільного простору, а третій раз перед стопами папи, і їх, наприкінці, з пошаною поцілували; а перший з них, що називався Іпатій, дав папі листи... Тоді ...вчинили ісповідь віри, і перший – який знав латину – відчитав її латиною, а другий, Кирило, що не знав латини, вчинив її по-грецьки чи руськи, а згодом прочитав її й латиною».

Добре поладнавши з папою, вдоволені зі своєї місії єпископи Потій та Терлецький навесні 1596 р. поверталися додому. Джерела мовчать про те, чи відчували вони тривогу, а сповіщають лише, що вдома на них чекала привітна зустріч короля й ворожа – православних земляків. Українські шляхтичі домагалися через сейм усунути обох з духовних посад. Маєтності Терлецького було майже цілком зруйновано. Отож наприкінці XVI ст. питання віри й церкви набули в житті українців особливої гостроти.

Реформаційні рухи в Україні

Церковне життя на українських землях зазнавало впливів загальноєвропейських ідей та рухів. Багато європейських країн було охоплено реформаційними ідеями. Не оминули вони й Речі Посполитої, у складі якої перебували українські землі. Ви пам'ятаєте, що ***Реформація*** – суспільно-політичний рух у християнстві XVI–XVII ст., спрямований проти католицької церкви. Реформаційний рух поклав початок новому напрямові християнського вчення – ***протестантизму***. Протестантська церква оголошувала свою незалежність від влади папи римського. Прихильників нового віровчення більшало й у Речі Посполитій. Щоправда, це були переважно шляхетські родини Литви та Польщі. Що ж до українських земель, то тут нечисленні осередки

протестантизму почали з'являтись у 30–40-х рр. XVI ст. Нове віровчення привертало увагу передусім шляхти й магнатів, які вбачали в протестантських (особливо кальвіністських) вимогах послаблення влади вищих церковних ієрархів, ліквідацію церковного землеволодіння, контроль мирян над духівництвом, віротерпимість та обмеження королівського всевладдя, близькість до ідеалів шляхетської вольниці. Перехід української шляхти до протестантизму не мав масового характеру. Українські шляхтичі, прагнучи розширення своєї влади, у більшості випадків обирали католицизм. Не знайшли особливої підтримки протестантські церкви й у середовищі міщан.

Євангелії (від грец. *ennagalion* – добра звістка) – чотири книги Нового Заповіту, написаних євангелістами (їх авторами) Матвієм, Марком, Лукою та Іоанном. У них описується земне життя Господа, Сина Божого Ісуса Христа, його смерть, воскресіння й вознесіння на небо.

В окремих містах, переважно магнатських, осередки протестантизму таки з'являлися, але тоді, коли городян спонукали до цього власники міста. Селянам протестантизм був чужим і незрозумілим. У кращому разі українські селяни ставилися до нього як до «панської церкви», зберігаючи вірність батьківській, православній.

Чому реформаційний рух не набув значного поширення на українських землях? Які він мав особливості?

Отже, протестантизм в українських землях не знайшов підтримки ні в середовищі можновладців, ні серед простого народу, а вплив Реформації виявився в застосуванні реформаційних ідей для оновлення православної церкви.

Найголовнішим здобутком Реформації в Україні, як і в інших європейських країнах, були переклади Святого Письма живою мовою народу, а також її використання в богослужінні. Переклади Святого Письма українською мовою стали з'являтися в Україні від середини XVI ст. Найвідомішим є ***Пересопницьке Євангеліє***.

Книгу написано на пергаменті чорним чорнилом з уживанням червоної фарби, оздоблено вишуканими малюнками-мініатюрами. 482 аркуші рукопису оправлені в дубові дощечки, обтягнуті зеленим оксамитом. Праця над перекладом Євангелія тривала від 1556 до 1561 р. Розпочато її в с. Двірці, а закінчені в м. Пересопниці. Те волинське містечко й дало назву книзі. Перекладачем Євангелія був архімандрит пересопницького Пречистенського монастиря Григорій. Списав переклад син протопопа із Сянока Михайло Василевич. У післямові він повідомив, що Григорій працював над перекладом з великою любов'ю та постійно молився, просячи Бога допомогти йому завершити працю.

Пересопницьке Євангеліє. *(1556–1561)*

Братства

Вплив реформаційних ідей засвідчує й діяльність ***православних братств***. Так називають, як ви пригадуєте, національно-релігійні громадські об'єднання міщан при православних церквах. Найавторитетнішим було Львівське Успенське братство. Року ***1586*** антіохійський патріарх Йоаким затвердив статут, який установлював за братством право зверхності над іншими братствами та контроль за

Фрагмент привілею Львівському братству антіохійського патріарха Йоакима

духівництвом, зокрема єпископами. Незабаром Львівське братство домоглося ***ставропігії*** – права підпорядковуватися не своїм єпископам, а безпосередньо патріархові. Відтоді братство стало називатися ставропігійним, підкреслюючи цим незалежність від місцевої церковної влади і своє право контролювати церковне життя, духівництво та єпископат.

За прикладом львів'ян мешканці інших українських міст, а згодом містечок і навіть сіл, і собі гуртувались. Тож кількість братств невпинно зростала. Лави братчиків збільшувалися за рахунок представників різних станів – міщан, духівництва, шляхти, селян, причому як чоловіків, так і жінок.

Спочатку братства проводили доброчинну діяльність – допомагали братчикам, які опинилися в скруті, дбали про забезпечення храмів книжками, іконами, свічками, влаштовували храмові свята тощо. Та поступово братства перетворювалися на національно-релігійні організації зі своїми статутами. Вони розгортали широку культурно-освітню діяльність: з їхньої ініціативи створювалися бібліотеки, відкривалися друкарні та школи. Наприкінці XVI – у першій половині XVII ст. в Україні діяло близько 30 братських шкіл, у яких, на відміну від початкових парафіяльних, здобувалася середня освіта. Завданням шкіл, як зазначав статут Львівського братства, було навчання рідною мовою «наук християнських грецьких», щоби згодом діти, потрапивши в чужу науку, не зрікалися батьківської віри.

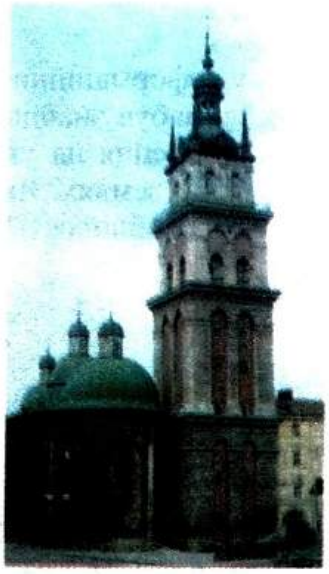

Успенська церква у Львові з дзвіницею (вежею Корнякта)

Діячі братського руху прагли поліпшення становища церкви. Вони виступали проти матеріального збагачення церкви, зловживань вищого духівництва, шукали шляхів розв'язання проблеми ставлення до тих священиків, котрі нехтували обов'язками. Братства намагались очистити релігійне життя від пишної зовнішньої обрядовості, виступали за рішуче впорядкування церковних справ, хотіли мати церкву «дешевою» й загальнодоступною.

Зусиллями Львівського Успенського братства у Львові постав ансамбль Успенської церкви, що належить до найкращих в Україні пам'яток ренесансної архітектури. Він складається з Успенської церкви, каплиці Трьох Святителів, дзвіниці (вежі Корнякта). Будівництво церкви розпочалося 1591 р. Автором проекту і керівником будівельних робіт був Павло Римлянин. Невеличка каплиця Трьох Святителів прибудована до церкви з північного боку. Споруджувалася вона протягом 1578–1590 рр. Коштом львівського купця Костянтина Корнякта впродовж 1572–1578 рр. було збудовано вежу-дзвіницю. Її творцем був відомий у Львові будівничий Петро Барбон.

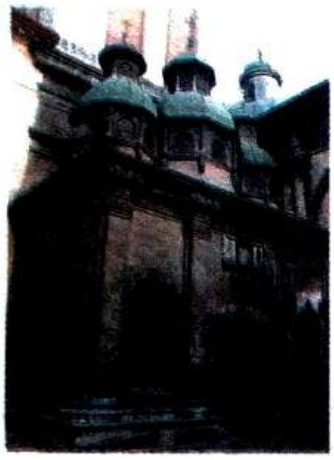

Каплиця Трьох Святителів

Вплив Контрреформації

Не оминула українські землі й хвиля ***Контрреформації***. Початки Контрреформації – католицької реформи церковного

життя – дослідники пов'язують із розгортанням реформаційних рухів і проведенням католицького Тридентського собору (1545–1563). Ідеї реформування католицької церкви були різними. Одні передбачали здійснення реформи католицької церкви через її наближення до реформаційних церков. Інша ідея ґрунтувалася на цілковитому запереченні віровчень, народжених Реформацією, аж до оголошення їм війни. Перемогла друга позиція. Щоправда, методи боротьби з Реформацією багато в чому були дійсно реформаційними: запровадження власного шкільництва, розвиток книгодрукування, надання особливого значення проповіді тощо.

Справі реформування католицької церкви слугував ***орден єзуїтів*** (дослівно – «товариство Ісуса»), заснований 1534 р. й офіційно затверджений папою 1540 р. Єзуїти згуртували навколо ідеї оновлення католицької церкви великі інтелектуальні сили. При цьому головними засобами переконання були педагогічна діяльність та дипломатія. У різних країнах Європи єзуїти засновували школи, які не поступалися протестантським.

Проповідь – промова релігійного змісту, яку виголошують під час богослужіння; жанр літератури повчального, урочистого змісту, пов'язаний з християнською релігією.

З 60-х рр. VI ст. єзуїти з'явилися у Польщі. А до початку VII ст. у Речі Посполитій діяло 15 єзуїтських колегій. Розгортанню діяльності єзуїтів в Україні сприяла Люблінська унія. У 1571 р. було відкрито єзуїтську колегію в Ярославі (Галичина), а незабаром єзуїтські школи з'явились у Львові, Кам'янці, Луцьку, Перемишлі, Острозі, Новгороді-Сіверському і в Києві, а року 1593 було створено Замойську академію – навчальний заклад вищого типу.

Впроваджуючи в життя потужну освітню програму, єзуїти прагнули збільшити кількість прихильників католицизму. Той рівень освіти, що його надавали єзуїтські навчальні заклади, приваблював українських шляхтичів; до того ж їхні випускники мали змогу поглиблювати освіту в європейських університетах.

Вплив єзуїтів на громадсько-культурне життя України однозначно поцінувати не можна. З одного боку, вони сприяли поширенню освіти, прилучали українців до досягнень європейської науки. Проте не можна забувати, що за тих часів українці, позбавлені власної держави, не мали особливого вибору в царині освіти. Платою ж за навчання в єзуїтських навчальних закладах часто-густо ставало зречення батьківської віри, а відтак і національності, – адже після Берестейської унії діяльність єзуїтів була спрямована проти православної церкви.

У чому виявився вплив Контрреформації на українські землі?

Календарна реформа в римо-католицькій церкві

Безпосереднім приводом до загострення церковного протистояння в Україні стала календарна реформа, проведена з ініціативи папи Григорія XIII. 21 лютого 1582 р. він оголосив про впровадження нового календаря, що його згодом назвали ***григоріанським***, або календарем нового сти-

лю, на відміну від старого юліанського. Календарна реформа мала на меті подолати відставання календарного часу від астрономічного, яке в XVI ст. становило 10 днів (у XVII ст. теж 10 днів, у XVIII ст. – 11, у XIX ст. – 12, а в XX ст. – 13). Проте була вона недосконалою, оскільки із запровадженням нового календаря могли збігтися в часі християнський Великдень та єврейська Пасха, що заборонялося. Саме тому новий календар не сприйняли у східному християнському світі. Суто теоретичні суперечки, що порушувались у релігійних трактатах прихильників чи противників нового календаря, були слабким відгомоном тих справді великих трагедій, які траплялися в житті простих українців. Православна церква в Україні ще й досі дотримується юліанського календаря. Ось чому православні й католики святкують християнські свята в різні дні.

Чому впровадження нового календаря загострило релігійну ситуацію в Україні? Поміркуйте й наведіть приклади можливих конфліктних ситуацій на цьому ґрунті.

Становище православної церкви

Як ви переконалися, становище православної церкви з переходом українських земель під владу католицької Польщі було непростим. Щоб протидіяти польському католицизмові, який через розгалужену мережу католицьких колегіумів і друкарень невпинно поширював вплив на нові східні землі, Українська православна церква мусила виробити власну систему освіти. Але ні достатньої кількості книжок, ні відповідних навчальних закладів для вищого духівництва не було.

Становище Української православної церкви ускладнювалося й зовнішніми обставинами. Захоплений турками 1453 р. Константинополь утратив статус центру православ'я, а відтак не міг надати потрібної підтримки православній церкві України.

Натомість із кожним роком дедалі потужнішою ставала Московська митрополія, яка прагла перебрати славу згаслого Константинополя. Проголошення 1589 р. самостійності Московського патріархату і надання його главі титулу Патріарха московського та всієї Русі занепокоїло українських церковних діячів, оскільки промовисто свідчило про наміри Московського царства щодо українських земель.

Розуміючи всю складність ситуації, в якій опинилася рідна церква, представники вищого духівництва, українські магнати і шляхта дедалі більше схилялися до ідеї об'єднання з римо-католицькою церквою.

Сподівання, що їх покладали на унію церков її прихильники з-поміж православних. Через унію з римо-католицькою церквою українці сподівалися досягти єдності свого народу. Бо тільки справжня рівність у правах (саме її домагався, наприклад, український князь Василь-Костянтин Острозький) православної та католицької церков у католицькій державі, якою була Польща, могла б покласти

край переслідуванню православних. Адже йшлося про збереження традиційного грецького обряду й мови богослужінь. Крім того, унія здатна була, як здавалося її прихильникам, вирішити проблему підпорядкування Української православної церкви: після її переходу під зверхність папи римського відпадала потреба боротьби із зазіханнями Московського патріархату.

Були й особисті мотиви. Вищих православних ієрархів вельми непокоїла втрата власного авторитету в церковному житті. Вже йшлося про те, що за справу оновлення української церкви взялися братства. Їхній вплив з кожним роком зростав. Заручившись підтримкою східних патріархів, братства отримали право контролювати найвищих церковних достойників. Тож в унії православні єпископи, та й сам митрополит ***Михайло Рогоза***, вбачали можливість позбутися опіки братств, відлучивши їх од церковних справ усупереч рішенням Константинополя силою папського благословення.

Думки католиків щодо унії. У Польщі щодо унії церков одностайності не було. Одні взагалі виступали проти будь-якого об'єднання, інші ж (а їх була більшість на чолі з королем) не заперечували можливості унії. Проте польським можновладцям не потрібна була авторитетна українська церква, рівна в правах із польською. Тому об'єднання церков вони тлумачили як навернення до католицизму. У книзі «Про єдність церкви Божої» проповідник-єзуїт Петро Скарга переконував читачів, що істинною є лише одна церква – римо-католицька, тож найкориснішим для Русі було б відкинути «помилки» греків та об'єднатися з осердям істинної віри.

Що спонукало до утвердження в колах можновладців та вищого духівництва ідеї об'єднання православної церкви з католицькою?

Таке тлумачення унії католиками викликало у православних протести та обурення. Згодом прихильників унії поменшало, її почали заперечувати навіть колишні ініціатори, зокрема князь В.-К. Острозький.

Виникнення полемічної літератури. Навколо ідеї об'єднання церков розгорнулася гостра й дуже цікава суперечка (полеміка). Представники різних поглядів висловлювали свої думки в літературних творах, які називають зазвичай ***полемічними***. До сьогодні збереглося близько 200 пам'яток полемічної літератури представників різних таборів – як її прихильників, так і противників.

Чому ідея унії не здобула широкої підтримки, а згодом навіть втратила чимало колишніх прихильників?

Церковні собори в Бересті 1596 р.

Церковному соборові, що схвалив унію, передували тривалі переговори між православними священиками, Ватиканом, українськими можновладцями, представниками польської церкви, королівським двором. Щоправда, всі приготування здійснювалися таємно. Боячись опору православних українців, ініціатори унії воліли радитися з представниками польської влади, а не з власним народом, задля якого вони ніби й чинили ту справу.

Медаль папи римського про відвідини Рима українськими єпископами восени 1596 р.

Аби пришвидшити втілення ідеї унії в життя, двоє з православних єпископів – найбільші її поборники ***Іпатій Потій*** та ***Кирило Терлецький*** – вирушили в подорож до Рима, де наприкінці 1595 р. відбулася їхня зустріч із папою римським та офіційна церемонія об'єднання єпископів із католицькою церквою. Та, попри згоду сторін, остаточне рішення щодо унії, за традицією мав винести церковний собор. Його було призначено на ***6 жовтня 1596 р.*** в ***м. Бересті*** (нині – Брест у Білорусі).

До Берестейського собору готувалися не лише прихильники унії, а й її противники, яких з кожним днем більшало (так, змінили свою позицію щодо ідеї об'єднання церков, відмовившись від можливості унії, єпископи ***Гедеон Балабан*** та ***Михайло Копистенський***). Заперечували унію братства та монастирі. Чужою вона була також для більшості шляхти й міщан. Не підтримувало її і селянство. Антиунійну боротьбу очолював князь ***Костянтин Острозький***. В одному зі своїх послань, написаному ще до римської подорожі єпископів, князь заявив про свою готовність залучити для боротьби проти унії 15–20-тисячне військо.

Гедеон Балабан, львівський єпископ (1565–1607)

Численні вияви протестів православних свідчили, що про добровільне об'єднання церков годі й думати. Проте вірні своєму слову перед папою римським ініціатори унії не хотіли поступатися.

Розуміючи складність ситуації, противники унії подбали про авторитетність представництва в Бересті. Крім двох єпископів – Гедеона Балабана й Михайла Копистенського, вони запросили представника константинопольського патріарха Никифора, який згідно з рішенням собору східних патріархів мав першість над митрополитами. Для участі в Берестейському соборі прибув також представник александрійського патріарха.

Щоправда, авторитет високих східних достойників міг вплинути на перебіг подій лише за умови спільного собору. Він же у Бересті не відбувся. Спеціальним універсалом король заборонив іноземцям брати участь у соборі. Тож не дійшовши згоди навіть щодо спільного засідання, кожна зі сторін 8 жовтня розпочала свій окремий собор.

Утворення греко-католицької церкви. Православні зібралися в палаці, де зупинився князь Острозький. Прихильники унії проводили собор у міській церкві Св. Миколая. Саме в ній було затверджено попереднє рішення про об'єднання церков. Так було утворено ***греко-католицьку церкву***.

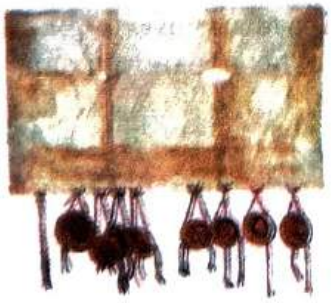

Грамота Берестейської унії. *8 жовтня 1596 р.*

Нова церква підпорядковувалася папі римському. Було визнано деякі засади католицького віровчення (догмати), зокрема догмат про походження Святого Духа від Отця й Сина (православні визнають, що Дух Святий походить лише від Отця). Церковні обряди, свята, таїнства, особливості храмового будівництва, іконопису, церковного співу залишалися православними, а мовою богослужінь – церковнослов'янська мова.

Король Сигізмунд III підтримав унію. Греко-католицьке духівництво, як і католицьке, звільнялося від сплати податків, уніатська шляхта нарівні з католицькою могла претендувати на державні посади. Крім того, греко-католицьким єпископам було обіцяно місце в сенаті. Що ж до Української православної церкви, то вона, попри велику кількість прихильників, опинилася поза законом. Українців було розділено ще й церквами. Отож подія, покликана об'єднувати, посилила протистояння, бо незгідні з унією висловили твердий намір усіма силами боротися проти неї.

Розкажіть, як і чому виникла в Україні греко-католицька церква.

Висновки

Церковне життя в Україні в другій половині XVI ст. зазнавало, з одного боку, впливів загальноєвропейських релігійних рухів, а з іншого – визначалося внутрішніми особливостями, з яких вирішальна – перехід більшості українських земель під владу католицької Польщі. Погіршення становища Української православної церкви спонукало її прихильників зважати на досвід релігійного протистояння в Європі й залучати для оновлення церковного життя найпрогресивніші ідеї. Свідченням цього став братський рух, за підтримки якого розвивалися українська освіта та друкування.

Проте подією, що найяскравіше відобразила всі суперечності тогочасного церковного життя, стала Берестейська унія 1596 р. Задумана її ініціаторами як шлях для виходу православної церкви зі скрутного становища, яке за умов бездержавності відчувалося дедалі гостріше, унія, одначе, призвела до розколу українців. Брак єдності, втрата національної еліти, релігійне протистояння – прикметні риси життя українського суспільства поунійних часів.

Перевір себе

1. Розкажіть про діяльність братств, доводячи на прикладах, що вона ґрунтувалася на ідеях Реформації. **2.** Яким було становище православної церкви наприкінці XVI ст.? **3.** Чому Берестейську унію визначають як початок релігійного протистояння в Україні? Чи згодні ви із твердженням, що Берестейська унія була подією, що найяскравіше відобразила всі суперечності тогочасного церковного життя? Відповідь обґрунтуйте.

§7 ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Сеймова зала, мов поле бою, була поділена на кілька непримиренних таборів. Український православний шляхтич з Волині Лаврентій Деревинський оглянув присутніх, зважив, на чиєму боці перевага. «Ні, певно, й цього разу не зможемо домогтися визнання польським урядом вищих православних владик», – з гіркотою подумав він, проте відмовлятися від боротьби не збирався. Кілька років перед цим, на такому самому зібранні, Лаврентій говорив: «Придивися ще до образ і нечуваного гноблення – хіба не гноблення народу нашого руського те, що, крім інших міст, коїться у Львові? Хто сповідує грецьку віру і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і

квартою і бути прийнятим до цеху. Не дозволяється проводжати за церковним обрядом тіло померлого і відкрито приходити до хворого з тайнами Божими...» Багато води збігло відтоді, а справи православної церкви лишалися так само невтішними. Тому й звертаються нині православні до сейму із проханням задля збереження миру в державі розглянути церковні справи.

У залі було гамірно й неспокійно. Після палких суперечок сейм відхилив прохання православних.

– Бачимо, що ми нічого не досягнемо за життя цього короля, але під час безкоролів'я ми вже всіма силами повстанемо проти вас, – почувши чергову відмову, рішуче проголосив Деревинський і вийшов геть.

Минав 1623 р. Від часу поновлення вищої православної церковної ієрархії спливло 3 роки. Та ще довго доведеться боротися православним, аби відновлений єпископат визнала королівська влада. Отож Українська православна церква й далі лишалася в Речі Посполитій поза законом.

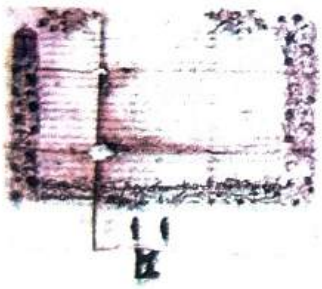

Підтвердна грамота Константинопольського патріарха Ієремії Львівському успенському братству. *1587 р.*

Вплив Берестейської унії на розвиток церковного життя в Україні

Берестейська унія погіршила становище православної церкви, проте вірною їй залишалася більшість українців. Ця обставина спричинила розгортання боротьби за відновлення прав утискуваної церкви. До боротьби прилучилися представники всіх верств українського суспільства, а очолили її братства. Широких повноважень братствам надавало право ставропігії, що його деякі з них отримували від східних патріархів. Ставропігійними, крім Львівського Успенського, з 1620 р. були Луцьке Хрестоздвиженське та Київське Богоявленське братства.

Право ставропігії мало надзвичайне значення для збереження православної церкви. Адже після Берестейської унії майже всі православні єпископи стали уніатами. Вірними православ'ю залишилися лише два єпископи: львівський Гедеон Балабан та перемишльський Михайло Копистенський. Після їхньої смерті єдиним православним єпископом був Єремій Тисаровський, який спромігся обійняти Львівську кафедру, запевнивши короля, що він – уніат. Після смерті ж Єремії польський уряд міг, скориставшись відсутністю єпископів, оголосити православну церкву неіснуючою.

Перетворення братств на потужну силу, здатну боротися за православну віру, відбувалося поступово. На початку XVII ст. братства були досить впливовими церковними організаціями. Так, вони мали право через своїх священиків відлучати парафіян від церкви, пильнувати дотримання священиками церковних приписів тощо.

Яким було становище православної церкви після церковних соборів у Бересті 1596 р.?

Діяльністю братств опікувалися запоріжці, яких поміж братчиків було чимало. Козаки підтримували братства й православну церкву не лише коштами, а й військовою силою. 1610 р. православне духівництво Києва звернулося до козаків із проханням покласти край сваволі священиків-уніатів, які не дозволяли православним служити в

Софійському соборі. За підтримки козацтва 1615 р. в Києві було засноване Богоявленське братство, а вступ до нього Петра Конашевича-Сагайдачного з усім Військом Запорізьким засвідчив, що козацтво брало православну віру під захист та опіку. Саме за сприяння козацтва було поновлено 1620 р. вищу православну церковну ієрархію.

Гербова печатка Львівського братства

Відновлення православної ієрархії. Митрополит Йов Борецький

До справи відновлення вищої православної ієрархії 1620 р. чимало зусиль докладав ***Йов Борецький***.

Іван Борецький народився в 70-х рр. XVI ст. у с. Бірчах на Перемищині в сім'ї дрібного шляхтича. Навчався у Львівській братській школі, а потім в одному з європейських університетів. Завершивши освіту, став учителем грецької та латинської мов у Львівській братській школі, ректором якої його обрано 1604 р. З 1614 р. Борецький – київський священик. Брав участь у заснуванні Київського братства та його школи; йому випало бути її першим ректором. Чи то під час свого ректорства, чи перегодом Іван Борецький постригся в ченці під іменем Йова.

На початку 1618 р. Борецького обрали настоятелем Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря в Києві, а 1620 р. єрусалимський патріарх Феофан висвятив його на митрополита.

Як змінилася роль братств у житті православної церкви після подій 1596 р.?

Що нового при дворі його величності? Розлютився, певно, Сиґізмунд, коли дізнався про київські події, – розпитував свого гостя нещодавно висвячений Київський митрополит Йов Борецький.

– Розлютився? – перепитав прибулець. – Ще б пак! Видав універсали з наказом заарештувати вас, отче, та Мелетія Смотрицького як шпигунів.

– Чиєму ж володареві ми зі Смотрицьким служимо? – митрополит посміхався, ніби й не про небезпеку йшлося.

– Звісно, турецькому. Мусите стерегтися, бо по церквах уніатських уже й прокляття виголошують.

Коли гість пішов, митрополит поринув у спогади. Давно, ой і давно розпочалося його служіння Господові. Ще під час перебування у Львові, коли він викладав у братській школі, довелося вступити у суперечку з прихильниками унії. Скільки відтоді написано, виголошено на захист православ'я! Часом суперечки набували такої гостроти, що нагадували справжню війну, щоправда зброєю в тій війні було слово. Як довго триватиме ця війна? Час перейти до діла. Успіх справи багато в чому залежатиме тепер від духівництва. Яким йому бути?

За хвилину митрополит почав писати: «Треба жити свято й управляти довіреною вам паствою за церковними правилами, обирати на посади людей достойних і ревнителів благочестя для гарантій успіху в боротьбі з католицизмом, запроваджувати братства й школи, відкривати друкарні, при потребі скликати собори для розв'язання церковних справ, намагатися відвернути від переходу в унію передусім українську шляхту, яка через своє відступництво завдає шкоди церкві й вірі православній». Незабаром укладені Йовом Борецьким настанови духівництву – «Поради до благочестя» – схвалив собор єпископів.

Прокоментуйте поради Йова Борецького духівництву. У чому він вбачав шлях подолання кризи православної церкви?

Великі надії у справі відродження православної церкви митрополит Борецький покладав на освіту і книгодрукування. Як засновник і покровитель Київської братської школи, він підтримував її власним коштом, згуртував навколо себе сузір'я талановитих учених, письменників, просвітників, зокрема Мелетія Смотрицького, Петра Могилу, Лаврентія Зизанія, Єлисея Плетенецького. Близькими сподвижниками митрополита були Петро Конашевич-Сагайдачний, Михайло Дорошенко, Олифер Голуб. Отже, в боротьбі проти унії Борецький покладався передусім на козацтво.

Поміркуйте, чому Йова Борецького називають козацьким митрополитом?

Митрополит Петро Могила, його заходи щодо впорядкування церковного життя

Митрополит Петро Могила

Гідним продовжувачем справи Йова Борецького був ***Петро Могила***. Петро Могила народився в сім'ї молдовського господаря Симеона та угорської князівни Маргарет у грудні 1596 р. Коли 1607 р. Симеон загинув, сім'я змушена була залишити Молдову. Відтоді батьківщиною для Петра Могили стала Україна.

Петро Могила дістав ґрунтовну освіту: навчався у Львівській братській школі, Замойській академії та, можливо, ще в якихось європейських університетах. Був військовиком, маючи за опікунів командувача польського війська Станіслава Потоцького, коронного канцлера й гетьмана Станіслава Жолкевського. Брав участь у битві під Хотином (1621). Згодом постригся в ченці. З 1627 р. він – архімандрит Києво-Печерської лаври, в 1632–1647 рр. – митрополит Київський і Галицький. Був яскравим богословом, видатним організатором церковного життя.

Відчуваю, ба ні, певно знаю: згасає моє життя, – митрополит Йов на мить спинився, пильно глянув у вічі архімандритові Києво-Печерського монастиря, своєму учневі й сподвижнику Петрові Могилі. – Обіцяй, що виконаєш мою останню волю.

Замість відповіді Могила низько схилив голову: якось не наважувався вимовити слово, бо тим, здавалося, визнає смерть митрополитову. Вірити ж у неї не міг.

– Мовчиш? Невже зрадиш в останню хвилину життя?

– Ні, не зраджу, – твердо мовив архімандрит.

– Коли так, то слухай.

Могила ще нижче схилив голову.

Йов Борецький говорив швидко, ніби боявся, що не встигне. Йшлося про справи церковні, про заснування шкіл і науку книжну.

Вбачаючи в Могилі свого наступника, митрополит наказував, щоби школи саме в братстві Київськім, а не деінде, фундовані були.

На дев'ятий день по смерті митрополита Йова Петро Могила вступив до Київського братства і дав згоду на об'єднання Лаврської школи з Братською. А незабаром, під час перебування у Львові, в церкві Успіння Пресвятої Богородиці він склав обітницю перед львівськими професорами: «Я, Петро Могила, милістю Божою і за власною моєю волею... умислив фундувати школи, аби молодь у побожності, у звичаях добрих, у науках вільних навчена була... на користь і втіху православного роду».

Наприкінці 1631 р., виконуючи заповіт покійного митрополита, Петро Могила уклав із Київським братством угоду, за якою ставав «старшим братом, дозорцем, довічним охоронцем і наставником» об'єднаних Лаврської та Братської шкіл.

На прикладі особистості Петра Могили визначте роль православної церкви в житті України першої половини XVII ст.

√ Петро Могила посів митрополичу кафедру ***1632 р***. З його ім'ям пов'язана нова доба в історії Української православної церкви. Насамперед у 1632 р. він домігся від королівської влади визнання вищої православної церковної ієрархії. Тільки-но обраний польський король Владислав IV підписав указ, згідно з яким українцям та білорусам поверталися втрачені після Берестейської унії права: за православними визнавалося право мати свого митрополита та єпископів, визначалися умови розв'язання спорів між православними та греко-католиками щодо церков і земель тощо.

Герб
Петра Могили

Поліпшенню становища православної церкви, за задумом митрополита Могили, мало посприяти налагодження суворої дисципліни серед священиків і ченців: було запроваджено постійний нагляд за дисципліною духівництва, порядком богослужінь, до обов'язків священика додавалося проголошення по неділях і святах виховних проповідей для парафіян.

Великою перешкодою для посилення авторитету церкви було право магнатів втручатися в церковні справи на території своїх маєтків. Петро Могила докладав зусиль, щоб обмежити таке право. Прагнув він також піднести й роль митрополита.

Требник – книга, в якій містяться молитви, що читаються при требах (хрещенні, вінчанні, похованні та ін.).

Заходи Петра Могили передбачали збільшення кількості й оновлення змісту церковних книжок. Основним осередком друкарства стала друкарня Києво-Печерської лаври. У ***1646 р.*** у ній було видано надзвичайно важливу богослужбову книгу, автором якої був Петро Могила, – «***Требник***».

Требник
Петра Могили. *1646 р.*

Важливою подією стала поява «***Православного ісповідання віри***», книги, в якій викладалися основи православної віри. Написав її настоятель Києво-Печерського монастиря Ісая Трофимович за активної участі Петра Могили. Згодом книгу схвалив константинопольський патріарх і затвердив собор східних (православних) патріархів у Яссах.

Тайна хрещення. *Гравюра майстра Іллі до «Требника» Петра Могили 1646 р.*

Щоб зробити православну церкву ближчою народові, Могила запровадив у богослужінні українську мову замість церковнослов'янської, що була не зовсім зрозумілою українцям. Його клопотаннями Українській православній церкві поверталися майно й землі. Митрополит опікувався відновленням духовних святинь православ'я: було, зокрема, реставровано Софійський собор, Десятинну церкву, церкву Спаса на Берестові, Михайлівську церкву у Видубицькому монастирі та багато інших.

У справі оновлення церковного життя найбільше уваги Петро Могила приділяв освіті духівництва. Із замальовки про нього ви довідалися, що йому належала ініціатива створення Києво-Братської колегії (згодом Києво-Могилянська академія). Новий навчальний заклад почав діяти 1632 р.

Час, протягом якого Петро Могила був митрополитом, називають Могилянською добою. Київська митрополія стала найбільш самостійною та авторитетною за XIII– XVIII ст. За визначні заслуги перед православною церквою Петра Могилу було канонізовано – визнано Святим.

Портрет Петра Могили на фресці церкви Спаса на Берестові в Києві. Він є частиною композиції, на якій зображено Христа на троні, поруч – Богородицю та князя Володимира, ліворуч – Петра Могилу в митрополичому вбранні, з відреставрованим храмом у руках.

Греко-католицька церква

Від першого року існування греко-католицька церква потрапила в складне становище. З одного боку, уніатські єпископи всупереч запевненням польської влади не отримали тих самих прав, що їх мало католицьке духівництво, отож досягти рівності церков, як сподівалися прихильники унії, вони не змогли. З іншого боку, до уніатської церкви більшість українського населення ставилась як до чужої, утвореної внаслідок зради батьківської віри. До того ж влада Речі Посполитої підтримувала її в боротьбі проти Української православної церкви. Ситуація навколо греко-католицької церкви загострювалася й майновими спорами: як уніати, так і православні всі церкви й монастирі грецького обряду вважали своїми.

Ієрархи греко-католицької церкви вдавалися до енергійних заходів, аби подолати кризу своєї церкви. З-поміж них найактивнішим був єпископ ***Іпатій Потій***, який став митрополитом по смерті Михайла Рогози. Іпатія Потія навіть називали «батьком унії». Він був талановитим проповідником, письменником-полемістом, адміністратором, одначе в боротьбі за унію діяв здебільшого силою. Гостру

реакцію православних зумовили спроби Потія довести, що українська церква завжди була католицькою, а також його прагнення віддати уніатам давні православні святині. Цим пояснюється той факт, що Іпатій Потій, маючи титул київського митрополита, змушений був перебувати у Вільні. До Києва його не пустили козаки.

Іпатій Потій

Багато зусиль для розбудови уніатської церкви доклав і митрополит ***Йосиф-Вельямін Рутський***. На відміну від Потія, він особливо дбав про підвищення рівня освіти духівництва, наполегливо шукав способів порозумітися з православними, вбачаючи у злагоді головну умову піднесення обох церков. Але за панування Речі Посполитої в Україні того статися не могло. Водночас він розгорнув діяльність, спрямовану на впорядкування та оновлення церковного життя, закладав нові монастирі, впроваджував поміж ченців сувору дисципліну, дбав про заснування уніатської семінарії, хоча для її відкриття забракло коштів.

Якими були особливості становища греко-католицької церкви в першій половині XVII ст.?

Спроби церковного порозуміння

Складне становище українських церков, спричинене втратою української державності, спонукало їхніх керівників до наполегливих пошуків виходу з кризової ситуації. Один із можливих варіантів і православні, і уніати вбачали в об'єднанні церков, створенні єдиної незалежної української християнської церкви. Особливої актуальності об'єднання церков набуло після відновлення 1620 р. православної ієрархії. Прихильники об'єднання сподівалися в такий спосіб покласти край неперервним міжцерковним суперечкам довкола майна й земель, зміцнити українську церкву, яка змогла б протистояти польській державі, згуртувати український народ, як тоді казали, – «поєднати Русь із Руссю». В обговоренні ідеї об'єднання церков брали участь і Йов Борецький, і Мелетій Смотрицький, і Петро Могила, і Йосиф Рутський, чимало інших тогочасних церковних і державних діячів.

Протягом першої половини XVII ст. спроб зібрати спільний для уніатів і православних собор не бракувало. Одначе жодна з них не була успішною: то перешкоджали чвари між двома церквами, а також втручання папи римського або королівської влади. Головна ж причина полягала в тім, що утворення сильної та незалежної об'єднаної української церкви не було потрібне ні Речі Посполитій, ні Ватиканові. Якщо польські можновладці або представники католицького Риму й підтримували об'єднання церков, то лише для посилення своєї влади на українських землях.

Які робилися спроби порозуміння між православною та греко-католицькою церквами в першій половині XVII ст.? Чому вони були невдалі?

Показовою у зв'язку з цим була ідея створення незалежного Українського (руського) патріархату. Виникла вона ще в Костянтина Острозького, а розвинув її Мелетій Смотрицький. Підтримував її також Йосиф Рутський і навіть

польський король Владислав IV. Польський уряд непокоїло піднесення Москви та її претензії на спадщину Київської Русі. Саме тому Владислав IV звернувся з ідеєю українського патріархату до папи римського, але той відмовив, висунувши тверду вимогу сприяти поширенню унії.

Висновки

Церковне життя України у першій половині XVII ст. відзначалося доленосними зрушеннями. Втрата після Берестейської унії вищої православної ієрархії прирікала церкву на поступове згасання й вимирання. Проте на захист батьківської віри стали представники всіх верств українського народу. Згуртовані навколо ідеї поліпшення становища Української православної церкви, українці домоглися відновлення православної ієрархії. Відроджена церква стала основою культурного життя України. Релігійна полеміка дала могутній поштовх розвиткові національного письменства. Скрізь в Україні закладалися друкарні й школи, відбудовувалися храми. Тоді ж було засновано Києво-Могилянську академію, якій судилася доля найславетнішого університету на східнослов'янських землях.

Важливим наслідком церковно-освітнього руху в Україні було формування інтелектуальної еліти – гурту видатних богословів, письменників, учених. Поширення їхніх ідей про «Київ – другий Єрусалим» сприяло розгортанню національно-визвольної боротьби. Виховна діяльність священиків об'єднувала навколо визвольних ідей народний загал.

Отже, Українська православна церква в середині XVII ст. стала значною силою національно-релігійного визволення. Не випадково основним гаслом Національно-визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої, що розпочалася 1648 р., була боротьба за віру.

Перевір себе

1. Який вплив мала Берестейська унія на розвиток церковного життя в Україні? **2.** Яких заходів уживав Йов Борецький для поліпшення становища Української православної церкви? **3.** У чому полягало значення діяльності Петра Могили?

§8 КУЛЬТУРА УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст. РОЗВИТОК ОСВІТИ ТА НАУКИ

За мурами Пречистенського монастиря, що в Пересопниці, – хвилювання й урочисте піднесення.

– Ідуть! Ідуть! – вихопилося в когось із послушників.

Ченці Григорій та Михайло обережно, з якимсь зачаєним тремом, несли книгу. У мерехтливому сяєві свічок книга та, загорнена у вишитий обрус, здавалася живою. З чернечих келій визирали зачудовані обличчя: усім хотілося подивитися на неї зблизька. Знали в монастирі про сміливий задум – перекласти Святе Письмо українською мовою. Копітка праця перекладача й переписувача тривала п'ять років. І ось сьогодні та праця скінчилася – у світі житиме ще одна книга! Та чи тривалим буде її життя? Григорій – автор перекладу – вірив у щасливу долю своєї книги, бо ж народилася вона з любові до рідної землі.

Тому писав про себе, що «не любив злата і серебра тліючих». День і ніч молився, щоб Господь сподобив його «видіти діла свого кінець і почитати в ньому начертані письмена» і мав він «пильність і любов до писання сеї книги».

Пересопницьке Євангеліє з'явилося 1561 р. Воно засвідчило, що українській культурі близькі передові ідеї європейського світу, а Україна, хоч і позбавлена власної держави, проте має великі інтелектуальні сили, здатні обстоювати право власного народу на вільне життя.

Умови і стан розвитку культури

Своєрідність української культури XVI – першої половини XVII ст. зумовлювалася тим, що українські землі перебували у складі кількох держав, отож, умови для культурного поступу українців, що панували в них, були неоднаковими.

Найсприятливішими вони були у Великому князівстві Литовському. Збираючи українсько-руські землі, литовські князі прагли прилучитися до великої культури України-Русі, надбання якої не відкидалися, а підтримувалися й відроджувалися разом із православною вірою та руською мовою, що визнавалися державними. Литовські можновладці перебрали й традиційний для України-Русі спосіб життя.

Ситуація змінилася, коли українські землі потрапили під владу Польщі. Польське королівство домагалося підкорення українських земель задля збільшення території та збагачення. Відмінність української культури від польської, зорієнтованої на західноєвропейський католицький світ, перешкоджала загарбницьким планам Корони. Тому про підтримку й заохочення культурного поступу українців за давніми традиціями годі було й думати.

Внутрішнє оздоблення каплиці Боїмів у Львові – видатної пам'ятки ренесансного будівництва

Водночас через Польщу до України долинали ідеї Відродження, Реформації та Контрреформації, набувала поширення західноєвропейська система освіти. Не маючи власної вищої школи, українці навчалися в європейських університетах, прилучаючись до західноєвропейських наукових і мистецьких ідей, збагачуючи ними рідну культуру. Українці, які здобували освіту в Західній Європі, наголошували на своїй національній належності, додаючи до власних прізвищ слова русин, роксоланин, рутенець, тобто українець. Хвиля західноєвропейських культурних впливів не поглинула споконвічних традицій. Нове й старе в українській культурі мирно співіснувало, нашаровуючись одне на одне. Унаслідок цього поставали унікальні культурні явища.

Потреба національного самозбереження, що особливо гостро постала після Люблінської унії, зумовила піднесення української культури. За відсутності держави культура залишалася єдиною цариною, де українці могли боронити свою самобутність. Саме тому культурне життя в Україні XVI – першої половини XVII ст. визначають як національно-культурне відродження.

Якими були умови розвитку української культури протягом XVI – першої половини XVII ст.?

Розвиток української мови

Протягом XVI – першої половини XVII ст. відбувалися важливі зрушення в розвиткові української мови. Вони стосувалися насамперед мови літературної. Від часів Київської Русі тривала традиція застосування двох літературних мов: ***книжної староукраїнської мови*** (у другій половині XVI ст. її називали ***простою мовою***) та українського різновиду церковнослов'янської мови – мови ***слов'яноруської***.

Проста мова була наближена до мови розмовної і використовувалася надзвичайно широко. Нею писалися найрізноманітніші судові та урядові документи, полемічні та ораторсько-проповідницькі твори, повчальна поезія, літописи. Найближчою до тогочасної розмовної української мови була «проста» мова актово-урядових документів. Пам'ятки офіційно-ділового стилю простої мови зберігають численні діалектні явища, промовисто вказуючи на місце свого творення.

Якою мовою в XVI – першій половині XVII ст. користувалися в Україні для написання різноманітних судових та урядових документів, літературних творів, літописів, а якою – для написання церковних книжок?

Церковні книжки й надалі писалися церковнослов'янською мовою, яку тоді називали слов'яноруською. І хоча вона також зазнавала впливів розмовної мови українців, проте залишалася незрозумілою народові. Саме тому для потреб церкви почали застосовувати староукраїнську літературну мову на народній основі – просту мову.

Пересопницьке Євангеліє

Від другої половини XVI ст. почали з'являтися переклади простою мовою церковних текстів – Пересопницьке Євангеліє 1556–1561 рр., Крехівський «Апостол» 60-х рр. XVI ст., Волинське Євангеліє 1571 р. тощо. Першою відомою книгою Святого Письма тогочасною книжною українською мовою є Пересопницьке Євангеліє. У пам'ятці засвідчено фонетичні, граматичні, лексичні й синтаксичні особливості живої української мови XVI ст.

Сторінка з глосами Пересопницького Євангелія

З-поміж фонетичних особливостей послідовно подається, наприклад, чергування ***о, е*** з ***і*** у відкритих–закритих складах (відповідаю, Божім), подовження м'яких приголосних (весілля, збіжжя) тощо. З граматичних особливостей найяскравішою є вживання закінчення ***-ові***, ***-еві*** у давальному відмінку однини іменників чоловічого роду поряд із закінченням ***-у***, ***-ю***: (господареві, вітрові, духові).

Поясніть причини перекладу книжною українською мовою Святого Письма. Як у ньому відбилися особливості живої української мови XVI ст.?

Особливо вражає лексичне багатство старовинної пам'ятки. Перекладач не просто замінював церковні слова тогочасними розмовними, зрозумілими українцям, а ще вдавався до тлумачень, добирав синоніми. Цій меті слугували так звані глоси, які розташовувалися поряд із рядком оригіналу, але писалися дрібним письмом. За допомогою глос пояснювали малозрозумілі церковнослов'янізми, узвичаєні в церковних текстах: брак – весілля; житниця – клуня, стодола. Перекладалися й слова неслов'янського походження.

Освіта. Стан шкільництва

Ще від часів Київської Русі на українських землях великої уваги надавали освіті.

За традицією школи діяли при церквах і монастирях. Спеціально підготовлені дяки навчали дітей письму церковнослов'янською мовою, основам арифметики, молитвам, співу. Спочатку такі школи існували в найбільших містах, згодом їхня кількість зростала: у другій половині XVI ст. вони діяли у Львові, Стрию, Рівному, Кременці, Заблудові, Володимирові-Волинському, на Житомирщині і т. д.

Мурована вежа Острозького замку

Реформаційний рух зумовив появу протестантських шкіл. Вони, зокрема, були засновані в Гощі, Белзі, Львові, Берестечку, Хмільнику.

Створювали свої школи та колегіуми і єзуїти, головну мету виховної діяльності вони вбачали в наверненні якомога більшої кількості українців до католицької віри.

Розуміння великої небезпеки, пов'язаної з розгортанням мережі єзуїтських колегіумів, спонукало українців подбати про оновлення власної освіти.

Кругла, або Нова вежа Острозького замку

Острозька академія. Нові риси у розвитку освіти найяскравіше втілилися в діяльності острозького культурно-освітнього осередку. Його було створено ***1576 р.*** з ініціативи князя Василя-Костянтина Острозького. У ***1578 р.*** в Острозі було створено школу. Давні слов'янські традиції поєднувалися тут із надбанням тогочасного європейського шкільництва. В школі ґрунтовно вивчалися мови – церковнослов'янська, грецька й латина. Викладалися в ній і «сім вільних наук» – граматика, риторика, діалектика, арифметика, геометрія, астрономія, музика. Шкільна програма, за якою здійснювалося навчання, передбачала початкову й середню освіту з елементами вищої. Власне, тому сучасники називали Острозьку школу і школою, і колегіумом, і академією. То була перша в Україні «слов'яно-греко-латинська» школа – перша вища школа в Україні та на східнослов'янських землях.

Першим ректором Острозької академії був ***Герасим Смотрицький*** – знавець літератури, поет, письменник. На запрошення Костянтина Острозького він прибув до Острога та очолив гурток учених, які готували до друку ***Острозьку Біблію***. Герасим Смотрицький був головним перекладачем і редактором цього видання. Викладали в академії також Іван Княгинецький – учений і церковний діяч, засновник монастиря, відомого під назвою Манявський скит; Дем'ян Наливайко – брат Северина Наливайка, письменник і перекладач; Андрій Римша – учений і поет. Грецької мови навчав Кирило Лукаріс (ректор Острозької академії з 1594 р., згодом – константинопольський патріарх).

Сторінка Острозької Біблії. *1581 р.*

Серед вихованців академії було багато видатних особистостей: Максим і Степан Смотрицькі, сини ректора Герасима Смотрицького. Максим (Мелетій) став знаним

Хто був засновником Острозької академії?

Сторінка статуту Львівської братської школи. *1587 р.*

ученим, письменником, церковним діячем; Степан залишився священиком в Острозі, працював на ниві освіти. Випускником школи був також Петро Конашевич-Сагайдачний. Навчався у ній і Йов Борецький.

Братські школи. Освітянські й виховні ідеї Острозької академії були підхоплені братствами. Необхідність протидіяти наступові католицької культури спричинила появу братських шкіл. Перша така школа з'явилась у Львові 1586 р., а незабаром їх почали створювати скрізь в Україні. На початку XVII ст. братських шкіл налічувалося, як ви вже знаєте, близько 30. Навчатися у них мали право діти всіх станів. Утримувалися школи коштом братств. Діти з незаможних родин і сироти навчалися безкоштовно.

Головне призначення шкіл – надавати освіту й виховувати відданість давнім традиціям та батьківській вірі. Саме тому велика увага приділялася вивченню церковнослов'янської та книжної української мов. Традиційно вивчали і грецьку мову. За тих часів важко було також обійтися і без латини – мови західноєвропейської науки й дипломатії. Тож вивченню латинської мови у братських школах приділяли належну увагу.

Видавничий знак Львівського братства

Братські школи, так само як і Острозька школа, були слов'яно-греко-латинськими. Крім названих мов, у них учні опановували вже згадані «сім вільних наук».

У ***1615 р.*** постала братська школа в Києві. До її заснування доклали зусиль учені, письменники й поети, провідні діячі православної церкви, які гуртувалися навколо архімандрита Києво-Печерської лаври Єлисея Плетенецького. Першим ректором Київської братської школи був Йов Борецький.

Восени ***1631 р.*** в Києві виникла ще одна школа – ***Лаврська***. Заснував її архімандрит Києво-Печерської лаври Петро Могила. Незабаром Лаврську школу було об'єднано з Київською братською. Об'єднана школа почала діяти у вересні ***1632 р.*** Називалася вона колегією.

Києво-Могилянська академія. Київська колегія (незабаром Києво-Могилянська академія) була вищим навчальним закладом. Повний курс навчання тривав 12 років. Усього в академії було вісім класів, а кількість предметів перевищувала 30. Основу навчальних предметів становили ті ж таки «сім вільних наук». У перших чотирьох класах академії вивчалися мови: книжна українська, церковнослов'янська, грецька, латинська й польська. Усі вищі науки викладалися, як і скрізь у Західній Європі, латиною. Проте дбали в академії і про належне знання української мови: саме наукова діяльність викладачів, а також студентів сприяла розвиткові української мови.

Львівські братчики

Києво-Могилянська академія впродовж тривалого часу була єдиним вищим навчальним закладом для всіх станів України, Східної Європи та православного світу. Заснована

на принципах гуманізму, академія не лише навчала молодь, а й поширювала освіту, знання, її вихованці закладали школи, обдаровували бібліотеки.

Коли, за яких обставин постала Києво-Могилянська академія? Чому про неї говорять як про навчальний заклад, що продовжив традиції Острозької академії?

Розвиток книгодрукування

Розвиток шкільництва безпосередньо був пов'язаний із книгодрукуванням. Адже без книжок школи не існували б. Ось чому за тих часів разом із навчальними закладами створювалися й друкарні. Так було в Острозі, Львові, Києві.

Одначе перша українська друкарня з'явилася набагато раніше. Таку друкарню заклав наприкінці XV ст. у Кракові, тодішній столиці Польського королівства, ***Швайпольт Фіоль***. Саме його вважають українським першодрукарем.

Поширенню книгодрукування в Україні сприяла діяльність Івана Федоровича (Федорова). Зазнавши переслідувань у Московії, він на початку 70-х рр. XVI ст. прибув до Львова. У створеній коштом львівських міщан друкарні ***1574 р.*** Іван Федорович надрукував «***Апостол***». Книга вийшла накладом близько 1000 примірників, із яких дотепер збереглося 85. 12 із них знаходяться в бібліотеках і музеях Львова.

Того самого року у Львові, в друкарні Федоровича, вийшов перший український друкований підручник для навчання грамоти – «***Буквар***». Іван Федорович надрукував іще один «Буквар» – 1578 р., під час перебування в Острозі, куди його запросив князь Острозький. Незабаром в Острозі Федорович видав Новий Заповіт (1580) і справжній шедевр з-поміж стародруків – ***Острозьку Біблію (1581)***. Вона була першим повним друкованим виданням Біблії церковнослов'янською мовою.

У першій половині XVII ст. найбільшим центром книгодрукування в Україні стала ***друкарня Києво-Печерської лаври***. Заснував її 1615 р. архімандрит лаври Єлисей Плетенецький. Для потреб новоствореної друкарні він побудував папірню в Радомишлі. Лаврська друкарня видала першу книжку 1616 р.; протягом другої половини XVII ст. в ній

Остання сторінка «Букваря» з гербом Львова та знаком Івана Федоровича. *1574 р.*

Початкова сторінка «Букваря». *1574 р.*

Сторінка «Букваря» з кінцівкою. *1574 р.*

Композиція з гербом Львова та знаком Федоровича

Львівський «Апостол». *1574 р.*

1

2

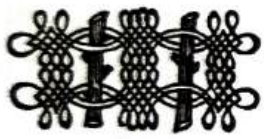

3

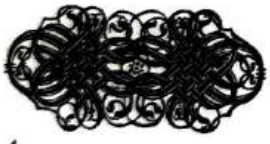

4

5

6

Заставки (1–2), кінцівки (3–4), ініціали (5–6) Львівського «Апостола» 1574 р.

Чим уславилася друкарня Києво-Печерської лаври?

Праця над Львівським «Апостолом», що тривала майже рік – завершилася появою дбайливо складеної та майстерно оформленої книги. Шрифт її – великий, чіткий, виразний, легкий для читання, має гарний малюнок; вона рясно прикрашена вибагливими заставками, кінцівками, художніми ініціалами, фігурними зображеннями. В «Апостолі» є й сторінкові гравюри: зображення Євангеліста Луки у вигляді книжника-переписувача та геральдична композиція з гербом Львова та друкарським знаком Федоровича.

було видруковано 120 найменувань книг – насамперед богословська література, а також букварі, словники, календарі, праці з історії тощо. Найуславленіше видання того часу – згаданий «Требник» Петра Могили. Друкарня Києво-Печерської лаври проіснувала понад 300 років. Видані в ній богослужбові книги мали свої особливості. Вони здебільшого містили передмови, післямови, присвяти, віршовані вставки, виразною рисою яких був український характер, що позначився на мові видань та їх оформленні.

Поміж **перших друкованих українських книжок** були **граматики** – підручники для вивчення мов: «***Адельфотес***» та «***Граматика словенська***». «Адельфотес» являв собою граматику грецької мови для слов'ян. Він був складений у Львівській братській школі і надрукований 1591 р. Слава автора першої граматики церковнослов'янської мови на східнослов'янських землях належить українському ученому ***Лаврентію Зизанію***. Свою книжку «Граматика словенська» він видрукував у Вільні року 1596. Зизаній був також автором «Лексиса» – першого українського друкованого словника, де понад тисячу церковнослов'янських слів перекладалися тодішньою українською мовою.

Найвизначнішою мовознавчою працею була «***Граматика*» *Мелетія Смотрицького***, що вийшла друком 1619 р. в м. Ев'ї (біля Вільна). Протягом двох століть вона правила за основний підручник граматики церковнослов'янської мови у школах України, Білорусі, Росії, Болгарії та Сербії. Не поступався популярністю й словник українського вченого ***Памва Беринди* «*Лексикон славенороський*»**, що вперше був надрукований друкарнею Києво-Печерської лаври ***1627 р.*** У словнику, що складався з двох частин, було зібрано майже 7 тисяч слів. У першій частині церковнослов'янські слова перекладено книжною українською мовою, а в другій – витлумачено власні назви та імена людей.

Що ви дізналися про перші українські друковані книжки?

Сторінка «Требника» Петра Могили

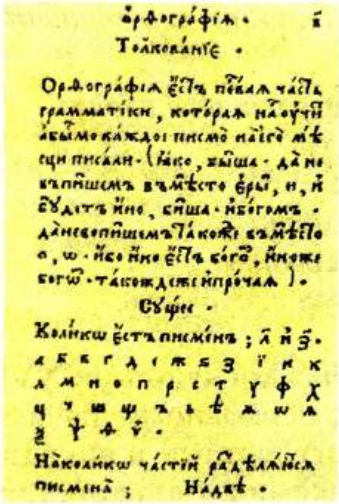

Сторінка «Граматики» Лаврентія Зизанія

Сторінка «Лексикона» Памва Беринди

Висновки

Протягом XVI – першої половини XVII ст. відбувалося бурхливе піднесення культурного життя України. Формувалася українська освіта, здатна конкурувати з тогочасною західноєвропейською. Освітні заклади всіх рівнів приймали на навчання представників усіх верств українського народу. Братські школи, колегії, Києво-Могилянська академія стали осередками ідей гуманізму, віри у високі можливості людського розуму. Навколо них гуртувалися українські інтелектуали – богослови, вчені, письменники й поети, талановиті промовці й перекладачі. Саме завдяки їхній діяльності з'явилися перші наукові праці з різних галузей знань, розвивалися книжна українська мова та оригінальна література. Мережа друкарень давала змогу швидко тиражувати ідеї, робити їх надбанням українського загалу.

Отже, потужний освітній рух згуртовував позбавлений власної державності український народ, підносив його свідомість, сприяв утвердженню визвольних ідей.

Перевір себе

1. Чим було спричинене культурне піднесення в Україні в XVI – першій половині XVII ст.? **2.** Яке місце посідала Острозька академія в українському національно-культурному розвитку? **3.** Як книгодрукування впливало на розвиток культури? Що ви дізналися про перші українські стародруки?

§9 РОЗВИТОК ЛІТЕРАТУРИ, МУЗИКИ, АРХІТЕКТУРИ, ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В УКРАЇНІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Вечір поволі розчиняв сонячні барви. М'які сутінки щораз густіше огортали землю. Надходила ніч. Урочисту тишу, що панувала довкруг, порушував тільки передзвін бандури та втомлений голос кобзаря. Не знає спочинку старий Перебендя! Ось і тепер спинився під крислатим дубом, бо заманулося старому погомоніти з хлопцями та дівчатами про козацьку славу.

А ті й раді: багато цікавого знають мандрівні співці про те, що минулося, відають і про те, що станеться.

Бриніла бандура, тихо лилися слова:
На татарських полях
Та на козацьких шляхах
То ж не вовки-сіроманці
Квилять та проквиляють,
Не орли-чорнокрильці клекочуть,
Попід небесами літають,
То ж сидить на могилі
Козак старесенький,
Як голубонько сивесенький,
Та на бандурі грає-вигравае,
Голосно жалібно співає.

Надбання української культури XVI – першої половини XVII ст. творилися не лише церковними діячами, ученими, письменниками, книгодрукарями, студентами й викладачами, родовитими шляхтичами й представниками козацької старшини, а й звичайними козаками, селянами та міщанами. А що були вони не менш талановиті, ніж їхні земляки-книжники, свідчать довершені зразки народної творчості – пісні й думи, казки та легенди, картини й ікони, вишивання й різьблення. Відібравши все найцінніше зі скарбниці книжної, офіційної культури, народний геній виплекав воістину нетлінні шедеври. У цьому – найголовніший набуток XVII ст.

Усна народна творчість

На XVI–XVII ст. припадає розквіт українського епосу (дум, балад, історичних пісень), яким український народ відгукувався на нові умови буття.

Найціннішим мистецьким надбанням народу тих часів стали ***думи***, що сягали корінням княжих часів. Думи виникали в козацькому середовищі, тому їх називають козацьким епосом. З-поміж інших усно-поетичних творів, зокрема історичних пісень і балад, думи вирізняються значно більшим обсягом, своєрідними віршовою та музичною формами. Великого значення у виконанні дум набувала імпровізація – іншими словами, дума творилася під час кожного виконання, незмінними при цьому лишалися тема й найголовніші елементи сюжету. Найдавніші думи виникли в XIV–XV ст. У них відобразилися тяжкі бідування та злигодні українського народу, спричинені турецько-татарською навалою: страшні руйнування міст і сіл, знищення й масове полонення українців. Розповідають думи і про

Чому думи називають козацьким епосом?

гірку долю невільників, їхні поневіряння й страждання в турецько-татарській неволі. Інший цикл дум, з-поміж яких «Маруся Богуславка», «Втеча трьох братів з города Азова», «Самійло Кішка», присвячено звитяжній боротьбі козацтва проти турецько-татарських завойовників.

Творцями й виконавцями дум та історичних пісень були кобзарі (бандуристи, лірники). Опанувавши науку, кобзарі перебували на Січі як звичайні козаки, беручи участь у морських і суходільних походах, розвитку промислів. У вільний час кобзарі співали для своїх побратимів пісень, розповідали про знаменні події з історії українського народу. А втім, найчастіше бралися за кобзу козаки, що втрачали здоров'я, здебільшого зір.

Надзвичайно важливою була роль кобзарів у визволенні українських бранців із турецько-татарської неволі, оскільки вони могли вільно переходити кордони. Отож їхній спів можна було почути і в Кафі, і в самому Стамбулі. Вісті про полонеників і полонянок кобзарі несли в Україну.

Кобзар. *Робота С. Васильківського*

Розвиток інших пісенних жанрів. До творчості народних митців спонукали не самі лише історичні події. Українці відгукувалися піснею і на буденні клопоти, родинні радощі й негаразди. Тож розвивалися жанри родинно-побутової, ліричної, жартівливої пісні. Чимало й нині популярних українських народних пісень народилося в ті часи. Перекази й легенди бережуть ім'я талановитої піснярки ***Марусі Чурай***.

Якими були особливості розвитку усної народної творчості в XVI – першій половині XVI ст.?

Розвиток книжної літератури

За давніх часів, коли освіта була привілеєм здебільшого панівних верств, а літературна мова мала небагато спільного з мовою розмовною, фольклор і письменство як два вияви мистецтва слова розвивалися окремішньо. І лише в найталановитіших творах вони поєднувалися («Слово о полку Ігоревім», деякі літописні оповідання з «Повісті минулих літ» та ін.).

Під впливом ідей гуманізму і Реформації українське письменство XVI–XVII ст. дедалі ширше використовувало мистецькі засоби фольклору. Водночас книжні традиції проникали в усну народну творчість. Такий взаємовплив пожвавив розвиток української літератури, збагатив її новими жанрами й формами, сприяв розвиткові літературних родів, зокрема драми й лірики.

Іншою важливою особливістю розвитку української літератури була поява латино- і польськомовних творів, у яких найбільше втілилися ідеї західноєвропейської культури. Так, латиномовна та польськомовна українська поезія була здебільшого світською за змістом і ґрунтувалася на мистецьких законах європейського Відродження.

З-поміж латиномовних українських поетів великої слави зажив ***Севастян Кленович*** (бл. 1550–1602). Найвидатніший його твір – поема «Роксоланія», у якій з почуттям синівської

Севастян Кленович

Станіслав Оріховський-Роксолан

Мелетій Смотрицький

Філософія у перекладі з грецької означає любов до мудрості. Розквіту філософія досягла в античних державах Греції та Риму. Філософи прагнуть збагнути світ і людину в ньому, сенс людського життя, таємницю людської смерті, закони, за якими живе все суще на землі тощо.

У зв'язку з чим спалахнула літературна полеміка?

любові розповідається про історію України, її природу, міста, звичаї народу, господарське життя тощо. Поет розглядав населення Русі-України як окремий народ, описував Львів, Київ, називаючи українські терени рідною землею.

Вельми шанували в Європі письменника, публіциста, оратора ***Станіслава Оріховського-Роксолана*** (1513–1566) – українця, який дістав ґрунтовну освіту (навчався у Краківському, Віттенберзькому, Болонському й Падуанському університетах). Філософські, історичні й публіцистичні твори Оріховського були знані в Італії, Німеччині, Швеції, Польщі. Недарма сучасники називали його «рутенським (українським. – *Авт.*) Демосфеном». Сам Оріховський протягом усього життя наголошував: «Я – русин, гордий цим і охоче говорю про це всюди».

Полемічна література. Суспільно-політичні події тих часів зумовили появу полемічної літератури – так називають численні публіцистичні твори, що стосувалися церковно-релігійного життя й, зокрема, проблеми унії православної і католицької церков. Ви вже знаєте, що полемічні трактати писали як прихильники, так і противники унії – тобто представники різних таборів, що брали участь у суспільній полеміці. Українські православні письменники-полемісти пристрасно обстоювали права рідної церкви, протидіяли насадженню католицизму й уніатства. Один із найвидатніших письменників-полемістів, праці якого були опубліковані за життя, – ***Герасим Смотрицький***. Його перу належать кілька блискучих полемічних трактатів, зокрема твір «Ключ царства небесного...», надрукований 1587 р. в Острозі.

Видатною пам'яткою полемічної літератури був «Тренос» («Плач», 1610 р.). Його створив ***Мелетій Смотрицький***, син Герасима. Цей мистецьки довершений та оригінальний твір, написаний польською мовою, розкривав становище православних українців та білорусів, які потерпали від національно-релігійних утисків. На відміну від інших полемічних трактатів, він не був спрямований проти якогось конкретного твору чи події. «Тренос» скомпоновано як плач Церкви-України, покинутої та зневаженої власними дітьми.

Винятковою самобутністю відзначалися твори українського полеміста православного табору ***Івана Вишенського***. До нашого часу їх збереглося шістнадцять, але надрукованим за життя письменника був лише один твір – «Послання до єпископів», у якому з надзвичайною пристрасністю висловлено думки щодо унії, вважав письменник, мав би дотримуватись простолюд. Насправді ж твір Вишенського – результат його власних ідейних шукань, багатолітньої науки, глибоких роздумів про світ і місце людини в ньому. Саме тому Вишенського вважають філософом, а його думки про світ порівнюють із вченням європейського мислителя Еразма Роттердамського.

Про **Івана Вишенського** залишилося надзвичайно мало відомостей. Проте відомо, що народився він у містечку Судовій Вишні на Львівщині, на що вказує придбане ним прізвище. Ім'я Іван теж набуток пізніших літ: так звали Вишенського в чернецтві. Не менше таємниць і навколо освіти письменника. Узявшись за перо, він доклав зусиль, аби критикувати тогочасне європейське шкільне й університетське навчання, вважаючи його разом з іншими надбаннями цивілізації «латинськими прелестями». Тим часом дослідники певні, що сам Вишенський пройшов латинський вишкіл, навчаючись, можливо, в єзуїтському колегіумі. Учені також припускають, що Вишенський був пов'язаний із реформаційними течіями, ймовірно у пошуках істини, яка не давала спокою його пристрасній душі.

Іван Вишенський

Виступаючи проти Берестейської унії та католицизму, він не дійшов згоди з львівськими братчиками, не прижився надовго і в Острозі під опікою князя Костянтина. Зрештою, він дедалі більше схилявся до усамітненого життя. У 80-х рр. переселився на Афон (Греція, острів у Егейському морі, де віддавна розташовувався авторитетний православний монастирський центр). З Афону надсилав на Батьківщину послання, написані на зразок послань Апостола Павла. Протягом 1604–1606 рр. відвідав Україну, одначе повернувся знову на Афон, де й помер.

Легкі зеленаві хвилі нашіптували одвічну колискову. Дрімотний спокій чіпко тримав у своїх обіймах Егейське море й невеликий острівець, що стрімкою скелею здіймався над ним. Скеля та – славнозвісна Афонська гора, така далека від буденної суєти й така близька до Бога. Тут, у численних монастирях, знаходять притулок і втіху ті православні, які прагнуть цілком присвятити себе щирій молитві.

Багато років тому примандрував сюди й чернець Іван, родом із містечка Вишні поблизу Львова: сподівався виблагати долю своєму безталанному народові. Тому навіть прилучившись до афонських самітників, не поривав зв'язків із рідною землею: зустрічався з усіма прибульцями з України, листувався з давніми знайомими. Звертався до земляків з палкими закликами-посланнями, адже найбільша його зброя – щира віра й гостре слово. Їх спрямовував проти об'єднання православної й католицької церков, вважав унію тяжким гріхом проти Бога, найбільшою кривдою із заподіяних рідному народові. Сльозами й кров'ю серця писав він тоді в Україну: «Покажіть же мені, о ви, котрі згоду в'яжете, чи хтось із вас, будучи в мирському житті, виконав оті шість заповідей, узаконених Христом: тобто чи голодних нагодував, чи спраглих напоїв, чи мандрівних людей прихистив, чи голих одягнув, чи хворим послужив, чи темничників навідував?»

Відвідав-таки Іван Україну єдиний раз. Та переконався, що не має він більшої сили, ніж та, яку втілює в слові. Тоді повернувся знову на Афон, твердо вирішивши решту життя відбути у кам'яній печері, видовбаній у скелі, у палких молитвах до Господа.

Поміркуйте, які суперечності доби втілилися у світогляді Івана Вишенського.

Про яких письменників-полемістів ви дізналися?

Літописання. Особливим видом літературно-наукової творчості другої половини XVI – першої половини XVII ст. були літописи, які продовжували літописні традиції Київської Русі. Помітне місце в українському літописанні тих часів належало ***Густинському літопису***, створеному в першій чверті XVII ст. Він – перший узагальнюючий твір з української історії козацької доби. Дослідники вважають, що його автором був письменник-полеміст Захарія Копистенський. Літопис відомий у кількох копіях. Та, що дійшла до нас, – список, складений у 1670 р. в Густинському монастирі (с. Густиня в околицях м. Прилуки) ієромонахом Михайлом Лосицьким. У літописі висвітлювалась давня історія слов'ян, історія Русі-України. Розповідь доведено до 1597 р. Найцікавішими є три прикінцеві «повісті» літопису: «Про походження козаків», «Про запровадження нового календаря», «Про початок унії».

Драматична література й театр. У XVI – першій половині XVII ст. розпочала формуватись і українська драматургія. Щоправда, значних драматичних творів іще не було, хоча згадки про перші вистави датовано кінцем XVI ст.

Вертепна скринька

На початку XVII ст. набула поширення так звана ***шкільна драма***. У братських школах, Острозькій та Києво-Могилянській академіях викладалися не лише правила складання віршів, а й закони декламації. Учні писали вірші, промови, а потім виголошували їх. Виконавці один за одним виходили на сцену й декламували текст, об'єднаний спільною темою. Згодом твори для декламацій прибрали форму діалогів. Шкільні вистави присвячувалися найбільшим християнським святам – Різдву, Великодню, впливовим особам чи важливим подіям.

Інтермедія – від лат. *intermedius* – проміжний, середній.

Вистава тривала досить довго, тому глядачам давали перепочинок і час для роздумів. Так виникли ***інтермедії***, що ставилися в антрактах між діями спектаклю. Інтермедії писалися українською мовою за матеріалами народного побуту, тоді як шкільна – книжною й на релігійні теми.

У першій половині XVII ст. розвинувся український мандрівний ляльковий театр – ***вертеп.*** Вертепне дійство розігрувалось у спеціальній, на зріст людини, хатці (скриньці), в якій влаштовувалася двоярусна, ніби двоповерхова, сцена. Верхній ярус-поверх призначався для показу релігійних сцен, а нижній – для дотепних вистав із повсякденного життя. Актор-вертепник пересував на дротиках дерев'яні ляльки і, перевтілюючись, промовляв за кожну дійову особу.

Авторами й виконавцями вертепних драм були школярі та студенти Києво-Могилянської академії, які, не маючи коштів на навчання, тимчасово переставали навчатись. У п'єсах для вертепу вони зазвичай використовували знання, набуті в школах. Отож вертеп мав багато спільного зі шкільною драмою. Вертепна драма складалася з двох частин: драми про Ірода, писаної книжною українською

мовою, та інтермедійної – кількох інтермедійних сцен живою українською мовою. Збагачувалася вона народними піснями, обрядами, іграми.

Поясніть, як пов'язані шкільна драма, інтермедія, вертеп.

Музика

Музичні твори тієї доби характеризуються тісним зв'язком народної музики з професійною. Нові жанри народної пісні, передусім історичні пісні та думи, були музично своєрідними, особливо думи, які виконувалися кобзарями у супроводі кобзи, бандури або ліри.

Піднесенню української музичної культури сприяла музична освіта. У братських школах, колегіях, Києво-Могилянській академії викладалися церковний спів за нотами, елементи теорії музики й композиції.

У другій половині XVI ст. в Україні поширився багатоголосий спів із нот без супроводу (поліфонічний спів).

У XVI – першій половині XVII ст. виникли нові жанри світської музики, зокрема побутова пісня для триголосого ансамблю або хору – кант, а також сольна пісня із супроводом.

Удосконалювалася й інструментальна музика. Музики, як і кобзарі, об'єднувалися в цехи, що сприяло зростанню майстерності.

Особливо шанувалася інструментальна музика на Запоріжжі. Тут розвинувся такий її різновид, як військова музика. Військові музики грали під час походів та святкувань перемоги на сурмах, трубах, кобзах, литаврах, тарабанах тощо.

Кобза

Ліра

Бандура

Архітектура й містобудування

XVI – перша половина XVII ст. стали часом великих змін для українського містобудування. Старі міста, відбудовуючись, набували інших архітектурних рис. Невпізнанно змінилися Львів, Дрогобич, Кам'янець, Острог. Виникало багато нових міст, з-поміж них – Жовква, Броди, Станіслав (нинішній Івано-Франківськ), Бережани, Тернопіль, що закладались як фортеці-резиденції магнатів. Умови для містобудування в різних українських землях були неоднаковими. Сприятливішими для появи нових міст були західноукраїнські землі, більш віддалені від кочового Степу. На Київщині, Брацлавщині, Волині, які за тих часів потерпали від татарських і ногайських нападів, міста здебільшого виникали із заселенням давніх городищ, коли для будови міських укріплень використовувалися вали й рештки оборонних споруд минулих часів.

Найголовніше досягнення містобудування тієї епохи – втілення ***регулярної забудови***. На основі чіткої геометричної сітки розміщували основні елементи укріплених центрів нових поселень – ринкової площі, кварталів, вулиць, садиб. Центральною частиною міст, з якої, власне, починалося будівництво, була площа з ратушею посередині – площа Ринок. Ця площа мала форму прямокутника або квадрата.

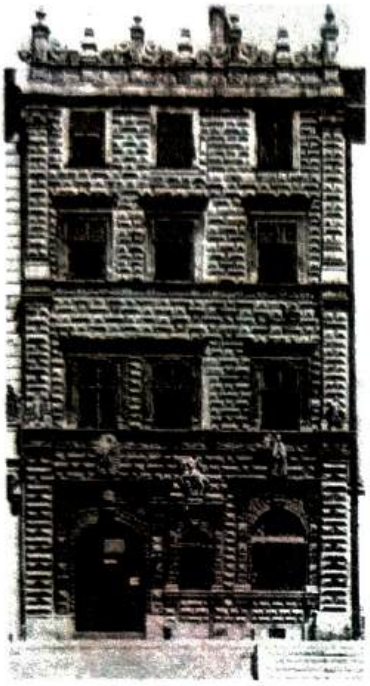

Чорна кам'яниця – один із найкращих зразків житлової ренесансної архітектури у Львові

Кам'яниці площі Ринок у Львові

Будинок-палац Корнякта у Львові

Захисну функцію виконували мури, що ними обносили місто, а також рови й вали. На мурах зводили оборонні вежі, мали вони також по кілька в'їзних брам.

Захисні споруди затискали місто, тож його внутрішня забудова була щільною та надзвичайно економною. Під житлові будинки відводилися невеличкі ділянки землі, тому будівлі були кількаповерховими, розташовувалися впритул одна до одної. На вулицю виходив тільки вузенький ***фасад*** із порталом і двома вікнами поряд – для освітлення сіней та кімнат, а на другому й третьому поверхах – по троє вікон (двоє, розташовані поряд, були у світлиці, а третє, окреме – у спочивальні). Така «обов'язкова» архітектура будівель, однак, не означала одноманітності житла тих часів. Кожна ***кам'яниця*** (а саме так називають тогочасне кам'яне міське житло) – оздоблювалася лише їй притаманним різьбленням, що надавало їй неповторності.

Містобудування XVI – першої половини XVII ст. зазнало відчутного впливу європейського Відродження. Особливо яскраво ренесансні риси втілено в західноукраїнських містах. Та це й не дивно, адже проекти їхньої забудови подекуди замовлялися архітекторам-європейцям. Деякі з архітекторів, чужинці за походженням, знайшли в Україні другу батьківщину й втілювали тут свої творчі задуми, поєднуючи набуті в Європі знання з місцевими традиціями.

Провідне місце в архітектурі Відродження належить світським будівлям – ратушам, замкам-палацам, житлам міщан. Унікальним зразком ренесансного будівництва є ансамбль львівських споруд: будівлі на площі Ринок – ***будинок Корнякта***, ***Чорна кам'яниця***, пам'ятки, пов'язані зі львівським Успенським братством – ***Успенська церква, каплиця Трьох Святителів***, ***вежа Корнякта***. Авторами цих

Фасад – від франц. *facade* – передній бік будинку або споруди в архітектурі.

Портал – від лат. *porta* – вхід, ворота – архітектурно оформлений вхід у споруду.

проектів були Петро Красовський, Павло Римлянин, Войтех Капинос, Амброджо Прихильний, Петро Барбон та ін.

Важко уявити Львів без ***каплиць Боїмів*** та ***Кампіанів***. Власне, ці пам'ятки найнаочніше засвідчують ренесансні риси в архітектурі. Обидві оздоблені розкішним різьбленням, у якому поєднуються біблійні сюжети, реалістичні зображення-портрети, витончені орнаменти з виноградних грон і квітів аканта.

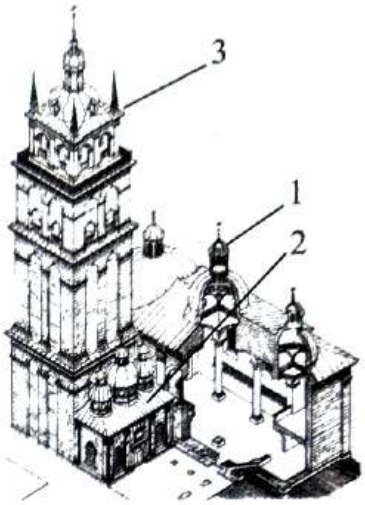

Ансамбль Успенської церкви:
1. Церква Успіння (1591–1629).
2. Каплиця Трьох Святителів.
3. Вежа-дзвіниця Корнякта (1572–1578)

Утім, хоч би яким бурхливим було містобудування тих літ, українські будівничі не лише в ньому реалізовували свій талант. **Будівництво оборонних споруд** упродовж XVI – першої половини XVII ст. не втрачало свого значення. Крім того, за умов постійної загрози несподіваних нападів зі Степу, рис оборонної архітектури набували навіть окремі церкви, монастирі, синагоги тощо. За тих часів на Україні, як свідчили очевидці, не було «жодного містечка чи селища, не обведеного стіною і не забезпеченого принаймні ровом для охорони». У будівництві оборонних споруд надзвичайно багато важили традиції. Вироблена в попередню епоху баштова система укріплень, коли основу фортифікації становили високі й товсті мури, на яких споруджувалися вежі, застосовувалася українськими архітекторами до кінця XVII ст. При цьому міські укріплення часто-густо будували з дерева. Дерев'яна фортеця була неодмінною ознакою міста на землях Подніпров'я та Лівобережжя, де не існувало інших будівельних матеріалів. Дерев'яні захисні споруди мав, зокрема, тогочасний Київ.

Ренесансна аркада-лоджія будинку Корнякта

Це, одначе, не означає, що в оборонній архітектурі не застосовувалися нові способи будівництва. Їх утвердження було пов'язане з появою нових видів вогнепальної зброї. Скажімо, по-іншому зводили захисні мури: вони стали нижчими, проте значно ширшими. Винаходом тих часів були ***бастіонні укріплення***. Якщо раніше вежі розташовувалися безпосередньо на стінах, то тепер їх виносили вперед. Невисокі, п'ятикутні в плані вежі-бастіони, висунуті назовні за межі стін, давали змогу вести вогонь уздовж захисних мурів.

Під час спорудження фортифікацій будівничі враховували також нові інженерні досягнення, які принесла доба Відродження.

Тому чимало фортифікацій, споруджених у попередні часи, зазнали перебудови. Так, у XVI ст. внаслідок будівельних робіт нових обрисів набув славнозвісний ***Луцький замок***. Було перебудовано й замок в ***Острозі***. Протягом XVI – початку XVII ст. перебудовувалась і ***Кам'янець-Подільська фортеця***. Її обклали каменем, звели нові вежі.

Каплиця Боїмів. *(1609–1615)*

Слави нездоланних фортець у XVII ст. зажили замки бастіонного типу у ***Бродах*** та ***Бережанах***. Фортеця Броди була потужним укріпленням, що мало вигляд п'ятикутного

Замок у Підгірцях

Троїцький монастир у Межирічі

Що ви дізналися про особливості українського містобудування XVI – першої половини XVII ст.?

замку з п'ятьма бастіонами, який з західного боку поєднувався із міським укріпленням з десятьма бастіонами.

Будівництво замку в Бережанах було значно тривалішим. Розпочалося воно ще 1535 р. і здійснювалося за давньою, баштовою, системою. Згодом власники фортеці вирішили надати їй сучаснішого вигляду. Саме тому вежі-бастіони, споруджені в середині XVII ст., поєднуються в ній з високими товстими мурами, характерними для давніших часів. Неприступний і суворий ззовні, замок у Бережанах ізсередини виглядав навдивовижу затишно й мальовничо. Двоярусні галереї, мереживні навершя, тонке різьблення наближають замок до ренесансних палаців.

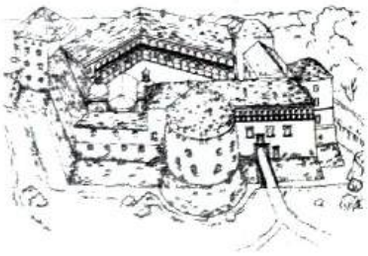

Замок у Бережанах. *Сучасна реконструкція*

Своєрідне поєднання рис оборонної архітектури з палацовою спостерігається в замках у ***Збаражі, Золочеві*** й ***Підгірцях***. Та це й не дивно, адже ті споруди мали не лише оборонне призначення, про що, зокрема, сповіщає напис на мармуровій таблиці біля в'їзду до замку в Підгірцях: «Вінець ратних трудів – перемога, перемоги – тріумф, тріумфу – відпочинок». Оборонні палаци – так називають подібні споруди – будувалися здебільшого для відпочинку магнатів-воєначальників.

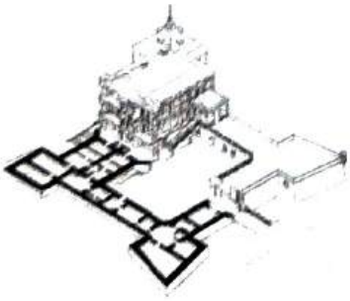

Реконструкція замку в Підгірцях

Потреби оборони, як уже йшлося, враховувалися також під час будівництва культових споруд. Великі монастирі подекуди набували вигляду справжніх фортець, захищених міцними мурами з вежами-бастіонами. Такими, зокрема, є Троїцький монастир у Межирічі поблизу Острога, Успенський Почаївський монастир. До оборони пристосовувалися й окремі храми, як, приміром, П'ятницька церква у Львові. Оборонного характеру обов'язково надавали й мурованим синагогам. Вони мали фортечний, баштовий вигляд, а ренесансні риси (арки з фігурним завершенням) подекуди поєднувалися зі східними мотивами.

Образотворче мистецтво

Як на українське містобудування вплинули ідеї європейського Відродження?

Протягом XVI ст. відбувалися важливі зрушення в розвиткові мистецтва **скульптури**. Досягненням доби стали поява ***монументальної скульптури*** та втілення через скульптурні зображення ренесансних ідей. Загалом розвиток скульптури безпосередньо пов'язаний з поступом

архітектури, позаяк скульптурні зображення застосовували для оздоблення архітектурних споруд. Так, львівські споруди Чорної кам'яниці, будинку Корнякта, каплиці Трьох святителів, Успенської церкви тощо прикрашали скульптурними рельєфами та пишним різьбленням, в орнаментах якого примхливо переплітаються листя аканта, квіти граната, виноградні грона. Безцінні шедеври українського мистецтва – скульптурні різьблення львівських ***каплиць*** – ***Кампіанів*** та ***Боїмів***.

Надгробний пам'ятник К.І. Острозькому в Києво-Печерській лаврі. *XVI ст.*

У ті часи набув поширення і ***скульптурний портрет***. Він виконував функцію надгробного пам'ятника. Надгробки замовляли можновладці, представники купецької верхівки, щоб уславити образ померлого, увічнити його для нащадків. Так, 1579 р. в Успенському соборі Києво-Печерської лаври було встановлено надгробок князя К.І. Острозького: одягнений у лицарський обладунок князь ніби відпочивав на ложі.

Протягом XVI – першої половини XVII ст. розвивався іконопис – найпопулярніший і найпоширеніший вид живопису. Українським іконам цього часу притаманне відображення реального світу. Цікаві у зв'язку з цим ікони Преображення із Яблунева та Воскресіння з Рави-Руської, на яких зображено пасма гір зі стрункими смереками та синіми схилами. Дедалі частіше зображення на образах набували портретних рис. Виняткової майстерності досягли українські митці у створенні ***іконостасів***.

Іконостас – від грец. *eikonostas* – стіна, перегородка, що відокремлює вівтар – головне місце в храмі – від центральної частини – приміщення, де знаходяться віруючі. Український високий іконостас сформувався у XVI ст., мав вигляд стіни з кількох рядів.

Створення іконостасів вимагало великого таланту й неабиякої мистецької підготовки, адже в них поєднувалися живопис, архітектура й декоративне різьблення. Справжньою перлиною українського мистецтва є іконостас ***П'ятницької церкви***, створений львівськими митцями у першій чверті XVII ст. Час не зберіг імен творців П'ятницького іконостаса, проте очевидно, що були вони не лише винятково обдарованими, а й надзвичайно освіченими, позаяк їхнє творіння увібрало в себе мистецькі досягнення європейського Відродження –

Іконостас П'ятницької церкви у Львові

Преображення. *Ікона з Яблонева Львівської обл. XVI ст.*

Різдво Богородиці з іконостаса Успенської церкви у Львові. *Робота М. Петрахновича*

не копіюючи чи бездумно наслідуючи, а віртуозно поєднуючи із самобутніми українськими рисами.

До шедеврів українського мистецтва належить і іконостас львівської ***Успенської церкви***. Ікони для нього малювали видатні львівські художники ***Федір Сенькович*** та ***Микола Петрахнович***.

Поряд із церковним розвивались і світські жанри. За тієї доби, зокрема, з'явилися портрет, історична та батальна картини, краєвид. Особливо популярним був ***портретний живопис***. У портретах українських художників другої половини XVI – першої половини XVII ст. відчутні впливи європейського мистецтва. Показовими щодо цього є портрети князя Костянтина Острозького, львівського купця Костянтина Корнякта, руського воєводи Яна Даниловича.

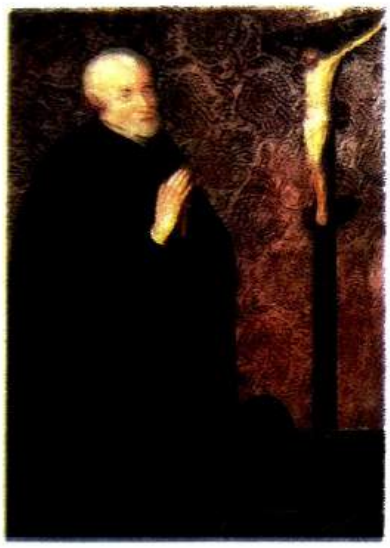

Портрет Костянтина Корнякта

Портрет Яна Даниловича

Портрет Беати Острозької

Гравюра – від франц. *gravure*, від graver вирізати – вид мистецтва графіки, що полягає в ручній обробці дощок чи металевих пластин і друкування з них відбитків.

Досконалим видом тогочасного мистецтва були **книжкова мініатюра** та **гравюра**. Яскравим взірцем використання українськими майстрами мотивів європейського Відродження можуть слугувати мініатюри Пересопницького Євангелія.

Із появою друкарства особливої популярності набула ***гравюра***. Високою майстерністю відзначалися графічні зображення «***Апостола***» (1574 р.) та ***Острозької Біблії*** (1581 р.). З особливою відповідальністю українські митці оформляли титульний аркуш. На ньому зображували урочисту арку, що символізувало вхід у книгу – джерело знань.

З-поміж тогочасних українських гравюр чимало присвячено світським сюжетам. Перші такі гравюри було вміщено як ілюстрації до «***Віршів на жалосний погреб Петра Конашевича-Сагайдачного***». Вони мають особливо важливе значення як історичні джерела, оскільки присвячені подіям з історії українського козацтва.

Які особливості мали українська скульптура та живопис у другій половині XVI – першій половині XVII ст.?

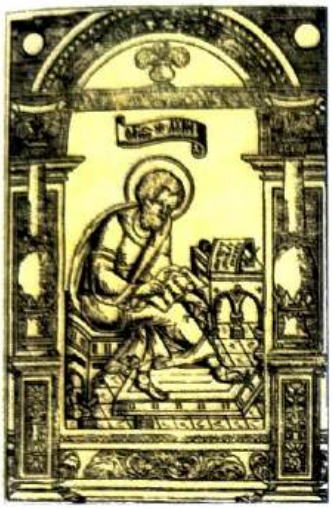

Сторінка Львівського «Апостола» з зображенням євангеліста Луки

Титульний аркуш Острозької Біблії

Сторінкова мініатюра з Пересопницького Євангелія

Назвіть найвідоміші пам'ятки. Що таке гравюра? Чому її розквіт пов'язують із розвитком книгодрукування?

Збереглися свідчення про одного з тогочасних граверів – ***Іллю***, який спершу працював у Львові, а згодом, на запрошення митрополита Петра Могили переїхав до Києва. Це був майстер, який не втратив зв'язків із народними декоративними традиціями. Для нього була характерною любов до побутових сцен, що їх художник відтворював із почуттям гумору. Найкращі роботи майстра Іллі – гравюри до ***«Требника» Петра Могили*** (1646) та до ***«Києво-Печерського патерика»*** (1661).

Висновки

Мистецтво України XVI – першої половини XVII ст. – напрочуд розмаїте. Зберігаючи традиції попередніх епох, воно збагачувалося новими ідеями, витворювало незнані раніше форми, набувало яскравої національної самобутності. Витвори українських майстрів тих часів довершеністю й вишуканістю форм, глибиною почуттів і щирою безпосередністю й досі здатні задовольняти найвибагливіші смаки поцінувачів мистецтва. Але найбільше вражає те, як у тогочасних живописних полотнах та іконах, скульптурах і гравюрах поєднано споконвічні традиції.

Перевір себе

1. Чому в XVI – першій половині XVII ст. широкого розмаху набуло будівництво оборонних споруд? Які досягнення спостерігались у розвитку містобудування, культового і світського будівництва? **2.** Розкажіть про українське образотворче мистецтво кінця XVI – першої половини XVII ст.

ГОТУЄМОСЬ ДО ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. На ілюстраціях зображено діячів національно-культурного руху другої половини XVI – першої половини XVII ст. Які події пов'язані з ними? Кожному дайте стислу характеристику.

2. Які події з історії України пов'язані з іменами діячів: Івана Федоровича, Йова Борецького, Герасима Смотрицького, Івана Вишенського, Мелетія Смотрицького, Іпатія Потія.

3. Скориставшись таблицею, визначте роль найважливіших подій національно-культурного руху другої половини XVI – першої половини XVII ст.

Дата	Подія
1556–1561 рр.	Створення Пересопницького Євангелія.
1574 р.	У Львові вихід українських першодруків «Апостола» та «Букваря».
1576–1578 рр.	Заснування князем Костянтином Острозьким друкарні і школи, виникнення Острозького літературно-наукового гуртка.
1581 р.	Вихід в Острозькій друкарні Острозької Біблії.
1586 р.	Заснування у Львові Успенського братства та братської школи.
1596 р.	Православний та уніатський собори в Бересті.
1615 р.	Заснування Київського братства і школи при ньому. Початок діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря.
1620 р.	Відновлення вищої православної ієрархії.
1632 р.	Прийняття польським сеймом «Статей для заспокоєння руського народу».
1646 р.	Вихід з друкарні Києво-Печерської лаври «Требника» Петра Могили.

4. Про які реалії тогочасного життя йдеться у джерелах?

4.1. Відомий церковний діяч Павло Алеппський, який 1654 р. мандрував Україною, записав у своєму щоденнику: «Починаючи з цього міста (Рашкова) і по всій козацькій землі ми помітили прекрасну рису, що нас дуже здивувала: всі вони, крім небагатьох, навіть більшість їхніх жінок і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб та церковні співи; крім того, священики навчають сиріт та не дозволяють, щоб вони тинялися неуками по вулицях.

4.2. Із Київського літопису: «Року 1620 місяця березня 22 дня прибув з Москви до Києва святійший патріарх єрусалимський іменем Феофан. Того ж року, місяця вересня 3 дня, від'їжджаючи з Києва, святійший патріарх... поставив і висвятив на митрополію Київську чоловіка гідного й чесного. Іменем Йов Борецький, у письмі слов'янськім, і грецькім, і латинськім ученого, і з ним чотирьох єпископів на різні місця».

5. Розкрийте суть понять: Реформація, полемічна література, церковні братства, православ'я, католицизм, греко-католицька церква.

3 тема

Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. проти Речі Посполитої.

Відродження Української держави

ПЕРЕДУМОВИ Й ПОЧАТОК НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ПОЛЬСЬКОГО ПАНУВАННЯ

– Довелося нам, пане гетьмане, наслухатися на тій козацькій раді суворих голосів і різних вигуків, – доповідали коронному гетьманові Миколаю Потоцькому посли, які щойно прибули із Запоріжжя. – А щодо їхніх вимог, то виголосив їх сам Хмельницький.

– Які ж вони? – нетерпляче перепитав Потоцький.

– Відновити козакам давні права. Вимагають, щоб вивели ми свої загони з їхньої землі; щоб усі козацькі посади обіймали не ляхи, а люди з їхнього народу. Хочуть, аби дозволили їм піти на море...

Коронний гетьман уважно слухав повідомлення своїх посланців, проте чув не їх – чув, як вирувала козацька рада.

– Буде їм воля! – вигукнув, коли розповідь урвалася. – Швидше опиняться на палі, ніж діждуться вольностей!

Почуте від послів турбувало, а ще не давала спокою зухвала відповідь Хмельницького на його, Потоцького, погрози. «Буде, пане гетьмане, – писав запорізький керманич, – так, як Бог дасть».

Ні, не про звичайне козацьке повстання йдеться!.. Коронний гетьман перечитав свій звіт королю й, трохи подумавши, додав, що «повстанці бажають самостійно панувати в Україні, укладати договори з іноземцями й чужими правителями та робити все, що лише захочеться їх волі й бажанню».

У листі Миколая Потоцького до короля Владислава IV від 21 березня 1648 р. йшлося про новий спалах козацького невдоволення: центр його – Запорізька Січ, а керівник – Богдан Хмельницький. І хоча не виявили на той момент козаки ще своєї сили в жодній битві, проте досвідчений польський воєначальник відчував: цей виступ загрожує Речі Посполитій великою небезпекою.

Причини Національно-визвольної війни

Наприкінці XVI – на початку XVII ст. в Україні сталися важливі зрушення, що торкнулися всіх верств. Та найчутливішим до змін виявилося козацтво. І хоча, починаючи з виступу Косинського, кожне подальше повстання козаків відзначалося вищим рівнем організованості, охоплювало дедалі більшу територію, засвідчувало вдосконалення військової вправності та вищий ступінь усвідомлення козаками мети боротьби, проте всі вони тієї мети не досягали. Тим часом гніт Речі Посполитої щодо України посилювався.

Посилення національно-релігійного гніту. Щоб остаточно поневолити українські землі, польський уряд вдавався до ополячення українців, примусово насаджував католицизм.

Позбавлялися земель і майна православні церкви й монастирі. Православні зобов'язувалися сплачувати податки на утримання католицького духівництва; їм нерідко заборонялося провадити відправу, обіймати певні посади, створювати вищі навчальні заклади тощо.

Прикладом тяжкого релігійного пригнічення православних є скарга волинської шляхти в настановах послам на сеймі 1645–1646 рр.: православ'я в Речі Посполитій зазнає таких утисків, зазначено в документі, «...яких не терплять і греки в турецькій неволі: забрано у православних церкви, монастирі й кафедри, заборонено вільне провадження відправ, бідні православні вмирають без причастя, не можуть прилюдно відправляти похоронів; у Любліні, Сокалі, Белзі та інших містах через відібрання церков православні мусять потайки ховати своїх померлих у підвалах і домах».

Подібні прояви національно-релігійного гноблення викликали невдоволення і протести всіх верств українського народу, зокрема й представників привілейованих станів – української православної шляхти, вищого православного духівництва, козацької старшини, міської верхівки.

Обмеження прав козацтва. Розуміючи, що найбільшу загрозу для польсько-шляхетського панування в українських землях становлять козаки, польський уряд застосував проти них найсуворіші каральні заходи. Так, наприклад, ухвалена сеймом 1638 р. «Ординація...» мала на меті знищити козацтво як стан: усі козаки, за винятком 6 тис. реєстрових (на той час складової польського війська), перетворювалися на кріпаків. З особливою жорстокістю придушувалися будь-які вияви покозачення. Реєстровці позбавлялися права обирати гетьмана й старшину – їх мав призначати польський уряд зі шляхти. На Запоріжжі постійно перебували польські залоги, було відбудовано фортецю Кодак. Козакам заборонялося без згоди уряду ходити в морські й суходільні походи проти Османської імперії та Кримського ханства. Їх зобов'язували виконувати всілякі роботи, сплачувати обтяжливі податки.

Про становище козацтва залишилися численні свідчення. Збереглися, зокрема, листи-скарги Богдана Хмельницького (друга половина 1647 – початок 1648 р.) до польського короля, в одному з яких повідомляється: «Пани, державці та старости на втіху собі нестерпно кривдять нас і тяжко ображають, позбавляючи не тільки вбогого майна, а й свободи, посягаючи на наші хутори, луки, сіножаті, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджоляні десятини, хоч усе це й належить до володінь Вашої королівської милості. І що тільки комусь із них у нас, козаків, сподобається, силою відбирають, а нас самих, безневинних, обдирають, б'ють, мордують, до в'язниць кидають, на смерть за наші маєтності вбивають, так що багато кого з нашого товариства поранено й знівечено. А наші пани полковники, добровільні слуги їх милостей панів старост, замість того, щоб нас від такої біди й напасті захищати, допомагають панам урядовцям знущатися з нас».

Назвіть причини Національно-визвольної війни українського народу проти панування Речі Посполитої.

Погіршення становища міщан та селян. Різноманітних утисків зазнавали українці в містах. Православні міщани могли селитися лише в спеціально відведених кварталах. Їх обмежували в заняттях ремеслом і торгівлею, усували від участі в місцевому самоврядуванні; обтяжували різними податками й повинностями.

Із запровадженням фільварків надзвичайно погіршилося становище українських селян: набувало темпів закріпачення, зростала панщина, поширювалися різноманітні форми відробітків і податків на користь землевласників і держави; посилювався визиск селян орендарями панської землі.

Отже, заходи, якими польський уряд супроводжував своє володарювання на українських землях, мали на меті цілковите загарбання й підкорення, тобто були **колоніалістськими**.

Колоніалістська політика уряду Речі Посполитої в середині XVII ст. загострила ситуацію в Україні, спричинивши загальнонародний виступ.

Богдан Хмельницький. *Гравюра голландського майстра В. Ґондіуса середини XVII ст.*

На думку дослідників, цей портрет найправдивіше відтворює зовнішність українського гетьмана. Гравер виготовив її з малюнка А. Вестерфельда, який був придворним маляром литовського гетьмана Януша Радзивілла. Вестерфельд на власні очі бачив українського гетьмана під час підписання мирної угоди 1651 р. в одному з військових таборів і на основі тих спостережень зробив замальовку.

Богдан Хмельницький

Визвольну війну українського народу очолив ***Богдан Хмельницький***. Він народився 27 грудня 1595 р. в сім'ї дрібного українського шляхтича Михайла Хмельницького в родовому маєтку на хуторі Суботові на Чигиринщині. Навчався у школі при одному з монастирів Києва та в єзуїтському колегіумі у Львові, тож, з одного боку, дістав традиційну українську освіту, а з іншого – прилучився до ідей європейського Заходу. Таке поєднання озброїло Хмельницького ґрунтовним знанням мов – книжної української, польської, латини, а також сприяло формуванню світогляду майбутнього гетьмана.

Після повернення зі Львова Богдан Хмельницький записався до Чигиринської сотні реєстровців і вже 1620 р. в її складі вирушив у похід до Молдови проти турків. Там, у битві на Цецорських полях, потрапив у полон. Два роки перебував у турецькому полоні, де вивчив турецьку й татарську мови. Звільнившись із полону, повернувся на службу до Чигиринського полку. Брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр. на боці Польщі, у морських походах проти Туреччини, козацькому повстанні 1637–1638 рр. Виконував різноманітні дипломатичні доручення. Зокрема, у грудні 1638 р. у складі посольства, що мало домогтися

Гетьманський прапор Богдана Хмельницького. *Нещодавно віднайдений у шведській державній колекції трофеїв Військового музею в Стокгольмі*

пом'якшення умов «Ординації...», зустрічався з польським королем. Протягом 1646–1647 рр. знову зустрічався з польським королем Владиславом IV. Під час зустрічей обговорювалася справа участі козаків у воєнних діях Польщі проти Османської імперії.

Як свідчать факти, Богдан Хмельницький уже тоді готував повстання проти Польщі. Саме з цією метою він намагався використати плани польського двору щодо війни проти Туреччини, зокрема морський похід козаків у складі польського війська. Про задуми Хмельницького дізналися польські можновладці, що підтверджується подіями особистого життя майбутнього гетьмана. Суперечки з чигиринським підстаростою Даніелем Чаплинським через маєток у Суботові, який той хотів відібрати, привели Хмельницького влітку 1646 р. до Варшави. Відомо, що від короля Богдан отримав підтвердження своїх прав на Суботів. Проте це не спинило Чаплинського. На початку 1647 р. за його наказом було побито сина Хмельницького, а навесні того самого року Чаплинський захопив Суботів і вигнав звідти родину Хмельницького. Отож Богдан Хмельницький на власному досвіді переконався, що сваволя магнатів і панства в Речі Посполитій не має меж, і ніхто, крім козацтва, не захистить права скривдженого народу. Тому він разом із найближчими сподвижниками активно готував повстання. Наміри Хмельницького щодо повстання було виявлено і восени 1647 р. його заарештували. У середині грудня він утік із в'язниці та з невеликим загоном козаків і сином Тимошем подався на Запоріжжя.

Які факти біографії Богдана Хмельницького свідчать про те, що на початку Національно-визвольної війни він уже мав великий досвід воєначальника й дипломата?

Підготовка збройного виступу проти Речі Посполитої

Обрання Богдана Хмельницького гетьманом. На Січі, що містилася тоді на Микитиному Розі (нині м. Нікополь на

Дніпропетровщині), згідно з «Ординацією...», перебувала залога – польський загін та полк реєстрового козацтва. Тому Хмельницький зайняв о. Бучки у гирлі р. Томаківки. Там за його наказом почали будувати укріплення, копати рови, насипати вали і ставити на них частокіл із загострених паль. Тим часом з усіх земель Війська Запорізького прибували запорожці. Зібравши чималий загін, Хмельницький розпочав активні дії. 20 січня 1648 р. він підійшов під саму Січ, 24 січня захопив усі човни й провіант, а вже наступного дня без особливих труднощів заволодів і фортецею. При цьому значна частина реєстровців перейшла на бік повстанців.

Невдовзі відбулася козацька рада, на якій Хмельницького було обрано гетьманом.

Організація української повстанської армії. Богдан Хмельницький розіслав універсали до українського народу із закликами вступати до лав козацького війська; налагодив виробництво пороху, купівлю зброї та набоїв, домовився про перехід реєстрових козаків із початком воєнних дій на бік повстанців. Водночас він вів переговори з Туреччиною, та особливо – з Кримським ханством. Заручившись підтримкою Туреччини, у лютому–березні 1648 р. в Бахчисараї українські посли уклали угоду з кримським ханом ***Ісламом-Ґіреєм III*** про військову допомогу у війні проти Речі Посполитої. У такий спосіб гетьман прагнув розв'язати складну проблему – брак власної кінноти. Крім того, домовленість з ханом давала змогу уникнути несподіваного нападу татарських і ногайських орд, що було б особливо небажаним під час воєнних дій проти Польщі.

Кримський хан Іслам-Ґірей III

Такі приготування Хмельницького не були таємницею для польських воєначальників. Коронний гетьман Миколай Потоцький поклав за будь-що запобігти розгортанню повстання. З метою його придушення він наказав канівському полковникові 13 лютого виступити на Дніпровий Низ. Через день і сам рушив на Черкащину, де мали збиратися урядові війська. Коли ж ці війська увійшли на землі Війська Запорізького, Хмельницький віддав наказ вирушати в похід.

Яких заходів уживав Хмельницький для підготовки війни?

Початок збройної боротьби проти Речі Посполитої

Призначене для боротьби проти повстанців військо Речі Посполитої, на чолі з великим коронним гетьманом ***Миколаєм Потоцьким*** і польним коронним гетьманом ***Мартином Калиновським*** зібралося на Черкащині. Щоб придушить осередок повстання, вирішено було вислати на Запоріжжя два загони. Один загін поляків (ним командував син Миколая Потоцького – Стефан) отримав наказ іти суходолом, інший – пливти на човнах Дніпром. Головні ж сили з обома гетьманами на випадок виходу повстанців на «волость» лишалися в Черкасах.

Жовтоводська битва (5–6 травня 1648 р.). За тиждень військо Стефана Потоцького вийшло на береги степової

річки Жовті Води. Богдан Хмельницький зібрав на той час чималі сили: 8 тис. козаків і 20 тис. ординців (татар і ногайців) під командуванням перекопського мурзи Тугай-бея. З ними він вирушив назустріч загонам польських вояків та реєстровців, а 19 квітня перестрів ворога на Жовтих Водах. Поляки змушені були отаборитися.

Хмельницький оточив польський табір і, регулярно атакуючи його, чекав підкріплення та звісток з берегів Дніпра. 30 квітня підійшли загони Єдичкульської орди. Через щільну блокаду Стефан Потоцький не зміг повідомити про це батька, тому головні польські сили перебували в очікуванні між Черкасами й Корсунем. Тим часом на бік Богдана Хмельницького перейшли всі полки реєстровців.

Вирішальний бій стався 6 травня і завершився нищівною поразкою поляків. Продовжуючи наступ, Богдан Хмельницький на чолі 15–17-тисячного війська козаків і 4 тис. татар вирушив до Корсуня.

Корсунська битва (16 травня 1648 р.). Звістка про поразку польських військ на Жовтих Водах змусила коронного гетьмана вдатися до енергійних дій. Він наказав відступати до Корсуня, куди мав підійти 6-тисячний корпус Яреми Вишневецького. Проте коли польські війська увійшли до Корсуня, то виявилося, що повстанці також підходять до міста. Щоб Корсунь не дістався Хмельницькому, Потоцький наказав його пограбувати й спалити.

Далі у напрямку на Богуслав поляки вирішили рухатися під прикриттям табору. На світанку 16 травня громіздкий, але потужний польський табір вирушив богуславським шляхом із Корсуня. Повстанці супроводжували його на відстані пострілу. Перед полуднем польський табір дійшов до заболоченого урочища Горохова Діброва. Саме тут на нього чатувала засідка. Повстанці спершу оточили і знищили передні польські загони, де перебував Потоцький. Коронного гетьмана було поранено і взято в

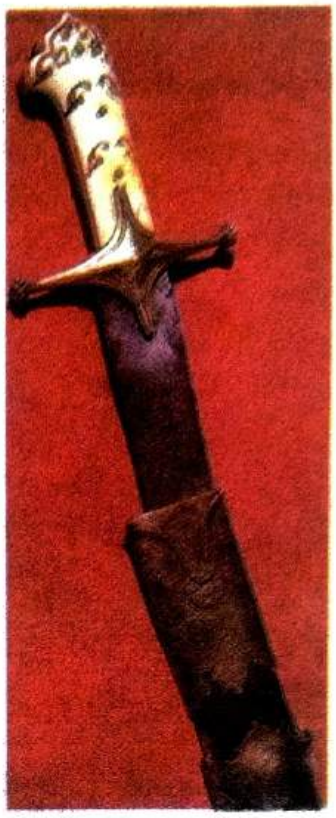

Шабля Богдана Хмельницького

Бій Максима Кривоноса з Ієремією Вишневецьким. *Картина М. Самокиша. 1934 р.*

Якими були результати Жовтоводської і Корсунської битв?

полон. Така сама доля спіткала й Калиновського. Довше чинили опір тільки вояки з середини табору, але й вони незабаром склали зброю. Багато поляків загинуло, багато потрапило в неволю. 20-тисячне коронне військо перестало існувати.

Перемоги на Жовтих Водах і під Корсунем стали сигналом для повстань по всій Україні, для визвольного походу української армії на захід. Богдан Хмельницький збирав війська у Білій Церкві, формував нові, українські органи влади, а керувати визволенням Правобережної України послав полковника ***Максима Кривоноса***.

До кінця липня було визволено всю територію Лівобережжя, а до кінця серпня – Брацлавське, Київське, Подільське (крім м. Кам'янця) воєводства на Правобережжі, а також східні та південні райони Волинського воєводства.

Україна й тогочасний світ

Національно-визвольна війна розпочалася 1648 р. То був пам'ятний для європейської історії рік. Адже саме тоді закінчилася Тридцятилітня війна та було укладено Вестфальський мир. За ним Швеція заволоділа гирлами майже всіх судноплавних річок Північної Німеччини, Франція – частиною Ельзасу, за німецькими князями було визнано право бути незалежними володарями. Вестфальський мир закріпив і посилив політичну роздрібненість Німеччини, зумовив міжнародне визнання незалежності Швейцарії та Нідерландів.

1648 р. в Англії розпочалися революція та друга громадянська війна, яка 1649 р. завершилася стратою короля Карла Стюарта. У Франції виступила Фронда – рух проти абсолютизму, очолюваний урядом Мазаріні. Московія налагоджувала внутрішнє становище, збурене подіями Смутних часів та поразкою 1634 р. під Смоленськом, якої вона зазнала від Речі Посполитої. Туреччина ще залишалася могутньою, проте дедалі відчутнішою ставала внутрішня криза, виявом якої, зокрема, були династичні перевороти. Придунайські князівства і Крим, за умовами васальної залежності від Туреччини, на першу вимогу останньої, мали виставляти свої війська. Потужні повстання й війни прокотилися Іспанією, Італією та Португалією.

Висновки

Повстання під проводом Богдана Хмельницького, стало початком великомасштабної Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування. Основу повстанських загонів становило козацтво, якому належала провідна роль у перебігу й керівництві війною. У лавах повстанців було багато селян і міщан, а також вихідців з дрібної української православної шляхти. Підтримало повстання і православне духівництво.

Війна мала національно-визвольний, релігійний, антифеодальний характер.

Метою Національно-визвольної війни було: знищення польського панування, створення в етнічних межах України власної держави, ліквідація кріпацтва, середньої та великої феодальної власності на землю, а також утвердження козацького типу господарювання.

Перевір себе

1. Коли розпочалася Національно-визвольна війна проти польського панування? Хто її очолив? **2.** Назвіть причини, визначте рушійні сили війни. Який вона мала характер? Поясніть, як ви це розумієте. **3.** Який суспільний стан відігравав провідну роль у перебігу воєнних дій і в керівництві війною? **4.** Які наслідки мали перші переможні битви повстанців?

§11 РОЗГОРТАННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ В 1648–1649 рр.

Над Києвом співали дзвони. Урочистим і величним був їх мідяний перегук. Так місто вітало переможця. Звістка, що наближається військо Хмельницького, швидко облетіла Київ. І старі, й малі вийшли назустріч гетьманові. Привітати переможця виїхав і єрусалимський патріарх Паїсій, що перебував тоді в місті.

Немолодий шляхтич, який переховувався від гніву повстанців за мурами Києво-Печерської лаври, пильно прислухався до розмови двох козаків.

– Патріарх вітав нашого гетьмана титулом «найсвітліший князь», то, може, й правдиві чутки, що привіз він для нього корону й буде коронувати на руське князівство, – розповідав один.

– Кажуть, що патріарх благословив гетьмана Хмельницького на переможну війну, – додав інший, – тож правда на нашому боці.

– Ще б пак! Недарма ж гетьмана наречено Богданом. У його імені добрий знак – від Бога даний.

Навіть ніч не притлумила урочистого хвилювання. Юхим Єрлич – так звали шляхтича – не міг заснути. Сподіваючись, що роздуми заспокоять, узявся за перо. «Кияни були йому раді вдвічі, у десять разів більше, ніж будь-якому своєму воєводі, – записав він про прибуття Хмельницького, – і честь йому більшу виказували».

Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва відбувся 23 грудня 1648 р. Славу лицаря-переможця, визволителя українського народу гетьманові принесли блискучі перемоги, здобуті протягом осені.

Пилявецька битва (11–13 вересня 1648 р.)

Після безплідних мирних переговорів у вересні 1648 р. відновилися воєнні дії.

Неподалік містечка ***Пилявці*** поблизу Старокостянтинова (нині село Пилява Хмельницької області) для нової битви зійшлися коронне військо та українська армія. До участі в Пилявецькій битві були залучені найкращі сили повстанців на чолі з досвідченими полковниками. Крім Кривоноса, там були генеральний обозний Іван Чорнята, полковники Карпо Півторакожуха, Петро Головацький та інші.

Пилявецький замок, в якому знаходилась резиденція Богдана Хмельницького напередодні Пилявецької битви

Під Пилявцями в українській армії налічувалося понад 100 тис. вояків. Польські сили разом з озброєними слугами становили близько 80–90 тис. Щоб зібрати таку кількість вояків після поразки під Корсунем, польський уряд оголо-

сив посполите рушення – шляхетське ополчення, найняв загони іноземців – у Німеччині, Голландії, Франції та інших європейських країнах. Важливою перевагою поляків була наявність потужної артилерії.

11 вересня 1648 р. передові частини двох армій розпочали бій за греблю через Ікву. Кілька разів гребля переходила з рук у руки, поляки постійно надсилали підкріплення; врешті, надвечір українці мусили відступити до свого табору. Полякам, які не мали власного табору, довелося стояти цілу ніч у бойовому порядку, очікуючи на атаку з боку повстанців.

Вирішальна битва розпочалася 13 вересня. Вранці українські, кримсько-татарські та ногайські загони вишикувалися бойовим порядком. Польська ж армія шикувалася мляво та неорганізовано, а ті її частини, що чергували вночі й потім самовільно рушили проти повстанців, зазнали тяжких втрат. Війська Хмельницького потужним ударом відбили греблю. Незабаром козаки почали переслідувати ворога. Польське командування не спромоглося забезпечити організованого відступу, що спричинило паніку. Покидавши зброю та залишивши набої, польське військо відступило. Для польської армії Пилявецька битва завершилася ганебною поразкою.

Поміркуйте, чому Пилявецька битва вважалася польськими хроністами найганебнішою за всю історію Польщі.

А от повстанців вона надихнула на нові битви. Головні сили українського війська під проводом Богдана Хмельницького рушили до Львова.

Похід українського війська в Галичину

Облога Львова. Переможним походом повстанська армія просувалася на захід. 26 вересня 1648 р. розпочалася облога Львова. 5 жовтня загони Максима Кривоноса захопили Високий Замок – фортецю на високому пагорбі. Львівська міська верхівка почала переговори. Гетьман вимагав від польського командування та міської влади капітулювати і видати козакам їхніх запеклих ворогів – Ярему Вишневецького, Олександра Конецпольського та інших. Проте, дізнавшись, що ті таємно втекли до Замостя, наказав припинити облогу і, дочекавшись викупу для сплати ординцям, рушив на Замостя.

Максим Кривоніс. *Скульптурний портрет*

Облога Замостя. Начальник гарнізону з наближенням повстанців наказав спалити передмістя. Облога за таких обставин могла затягтися. Підійшовши до Замостя, Хмельницький запропонував міській владі сплатити викуп і спробував переманити на свій бік німецьких найманців, які перебували в місті. Діставши відмову, гетьман наказав брати місто штурмом. Проте цей штурм, як і два подальші, виявився невдалим.

Тоді Хмельницький наказав ущільнити облогу. Коли ж під Замостя прибули полковники Максим Кривоніс і Петро Головацький, а українська армія почала готуватися до нових штурмів, обложені стали поступливішими. Розпоча-

Облога Львова козаками 1648 р.
З гравюри кінця XVII ст.

План Замостя.
Гравюра XVI ст.

лися переговори між повстанцями та міською владою. Хмельницький отримав викуп і зняв облогу Замостя.

Звістка про намір повстанців іти на Краків та Варшаву налякала польський уряд. Занепокоєння в польському стані спричинялося й дипломатичними заходами Хмельницького, спрямованими на створення антипольського союзу.

Відступ української армії з-під Замостя. На початку листопада, під час стояння під Замостям, Богдан Хмельницький розпочав переговори з польським урядом. До припинення воєнних дій гетьмана спонукало складне становище армії: боєздатного війська налічувалося не більш як 30 тис., гостро відчувалася нестача гармат, набоїв і харчів, давалася взнаки загальна втома, насувалася зима. До того ж спалахнула епідемія чуми (під час тієї епідемії загинув Максим Кривоніс). На рішення Хмельницького вплинули й повернення татар до Криму та загроза нападу на Київщину й Чернігівщину литовської армії. Крім того, ще аж ніяк не вичерпними були військові сили Польщі. Зваживши на все, Богдан Хмельницький погодився з рішенням ради і настроями старшини та уклав перемир'я з новообраним польським королем ***Яном II Казимиром***. 14 листопада 1648 р. Богдан Хмельницький зі своїми загонами повернув на схід. Переможний похід 1648 р. було завершено. Одначе, укладаючи мир під Замостям, гетьман не збирався припиняти збройної боротьби взагалі. Він планував навесні 1649 р. знову зібрати військо, покликати татар на допомогу й поновити воєнні дії.

Польський король Ян II Казимир.
Гравюра В. Ґондіуса

Як відбувалася і які результати мала воєнна кампанія осені 1648 р.?

Унаслідок перемоги під Пилявцями й походу української армії на Львів та Замостя на початку листопада 1648 р. майже всі українські землі було визволено від польського панування.

Що спонукало українського гетьмана припинити воєнні дії на початку листопада 1648 р.?

Вступ української армії до Києва

23 грудня **1648 р.** Богдан Хмельницький урочисто в'їхав до Києва. Як і скрізь на шляху повернення гетьмана з-під Замостя, у Києві радо вітали переможця. Назустріч українським полкам вийшли єрусалимський патріарх Паїсій, який перебував тоді в Києві, і київський митрополит Сильвестр Косів.

Студенти Києво-Могилянської академії виголосили на честь героя свої вірші-панегірики. Київський митрополит та єрусалимський патріарх урочисто привітали гетьмана як визволителя свого народу від іноземних поневолювачів. Українське православне духівництво благословило Богдана Хмельницького на переможну війну і підтримало його намір зміцнювати відроджену Українську державу.

Програма розбудови Української гетьманської держави

На початку 1649 р. Богдан Хмельницький оприлюднив свої наміри щодо війни проти Речі Посполитої. Це сталося в лютому, під час переговорів у Переяславі з королівським посольством, очоленим тоді брацлавським воєводою Адамом Киселем. У відповідь на умови перемир'я, запропоновані польськими послами, гетьман сформулював остаточну мету війни. Промова Хмельницького тлумачиться дослідниками як програма розбудови Української держави. У розмовах із польськими послами було чітко обумовлене право українського народу на створення власної держави в його етнічних межах. Гетьман висловив ідею незалежності утвореної держави від влади польського короля та наголосив, що Українська козацька держава є наступницею Київської Русі.

У чому Богдан Хмельницький вбачав остаточну мету війни з поляками? Як це втілилось у виголошеній ним на початку 1649 р. промові під час зустрічі з королівськими послами?

Промовляючи до польських послів у Переяславі в лютому 1649 р., Хмельницький заявив: «Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться мені нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську».

Відновлення воєнних дій 1649 р.

Навесні 1649 р. польські війська, порушивши умови Переяславського перемир'я, розпочали воєнні дії на прикордонних землях Поділля. У відповідь Богдан Хмельницький

оголосив загальну мобілізацію. Гетьман скерував головні козацькі сили в західному напрямку, сподіваючись, що саме там відбуватимуться вирішальні битви. Однак виявилося, що польський уряд мав намір воювати з козаками в кількох напрямках силами польської та литовської армій. Вирішального удару мали завдати коронні війська, окремі підрозділи яких уже дошкуляли козакам на Волині й Поділлі. На військо литовського гетьмана ***Януша Радзивілла*** покладалося завдання рушити через білоруські землі в напрямку на Київ, щоб ударити по козацькій армії з тилу. Для забезпечення спокою на північних рубежах Хмельницький відправив у Білорусь козацькі полки на чолі з київським полковником ***Михайлом Кричевським***. Битва між козацькими загонами й військами Радзивілла відбулася 21 липня під ***Лоєвом***. Козаки зазнали серйозної поразки. Тяжкопоранений Кричевський потрапив у полон, де й помер через два дні від ран і розпачу. Що ж до литовців, то перемога їм далася настільки дорогою ціною, що просуватися в Україну вони не наважились. Отож полковник Кричевський, хоч і наклав головою, проте наказ Хмельницького будь-що перешкодити наступові Януша Радзивілла – виконав.

Януш Радзивілл

Фрагмент гобелена з зображенням взяття в полон полковника М. Кричевського після бою під Лоєвом у Білорусі в 1649 р.

Гобелен з колекції гобеленів у замку Радзивіллів у м. Несвіж (Білорусь). На задньому плані зображено великий військовий табір, біля якого розправляється з полоненими козаками кат. Середній план – сцена представлення Янушу Радзивіллу та його численному почту захопленого в полон тяжкопораненого Кричевського. Сподвижник Хмельницького лежить із зв'язаними руками на візку. На передньому плані показано Кричевського в останні хвилини життя: він сидить на землі та п'є воду з глека, якого йому подає полонений козак; другий козак підтримує тіло полковника.

Якою була роль Михайла Кричевського у воєнних подіях 1649 р.?

План Лоєвської битви 1649 р.
З німецької хроніки «Театр Європи», в якій описано події воєнно-політичної історії Європи 1619–1718 рр.

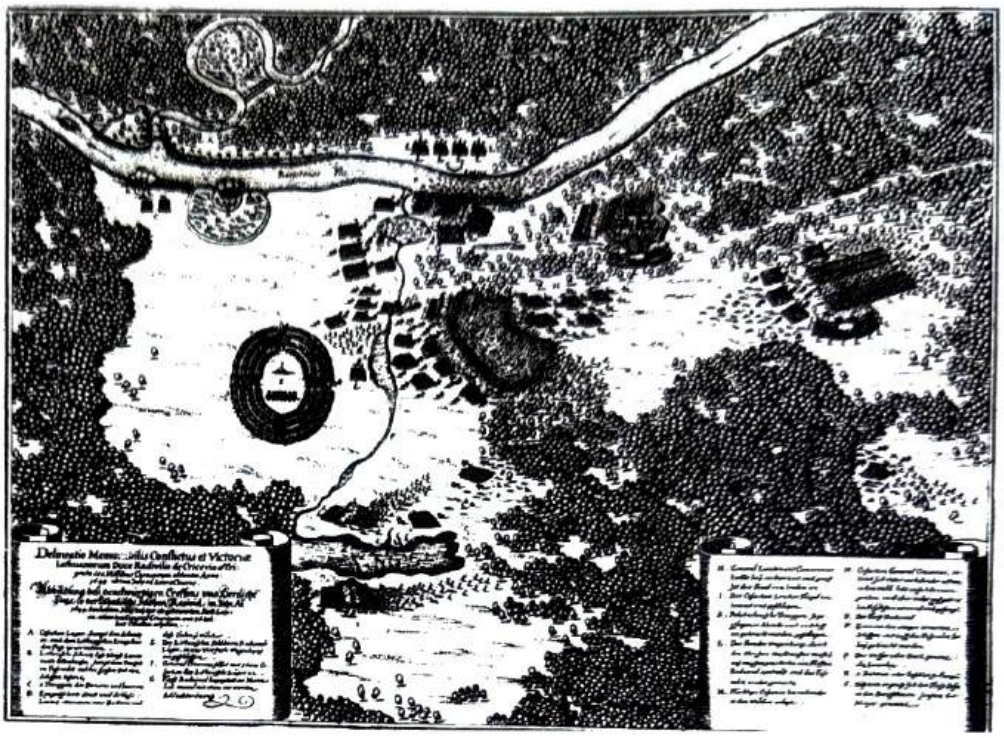

А тим часом основні козацькі сили зосереджувалися на Тернопіллі. Саме там під Збаражем та Зборовом відбувалися головні воєнні події весни–літа 1649 р.

Збаразько-Зборівська кампанія. Польські війська збиралися під Старокостянтиновом. Звістка про те, що туди ось-ось має підійти військо Хмельницького, виявилася несподіванкою для польського командування. Поляки вирішили відступати.

Титульний аркуш Зборівського реєстру 1649 р. з гербом Богдана Хмельницького

Місцем розташування польських військ було обрано ***Збараж***. Частина загонів зайняла Збаразький замок, решта неподалік почала зводити табір. Та закінчити його не встигли, бо 30 червня підійшла українська й татарська кіннота. Спалахнув бій. Збараж і польський табір під його стінами було взято в щільну облогу.

27 липня козаки розпочали генеральний наступ. Бій тривав три години; поляки затято боронилися. Наступного дня Хмельницький отримав повідомлення, що з Варшави під Збараж вирушило головне польське військо на чолі з королем Яном Казимиром. Гетьман вирішив змінити перебіг воєнної операції. Основна частина козацького війська, очолена Хмельницьким, непомітно для ворога відійшла з-під Збаража і рушила назустріч королю.

Тим часом військо Яна Казимира наближалося до містечка ***Зборова*** (тепер місто Тернопільської області). Просуваючись уздовж р. Стрипи, воно розтяглося на багато кілометрів. Богдан Хмельницький вирішив скористатися з такої ситуації та атакувати польське військо.

Воєнні дії розпочалися 5 серпня. Кінні козацькі й татарські загони перейшли річку й несподіваним ударом з тилу і флангів атакували королівські війська. У польських лавах почалася паніка. Розтягнуті на вузькій та багнистій

дорозі, польські полки, не маючи змоги допомагати один одному, потрапляли в оточення й гинули. Передову частину польських військ, де знаходився король, козаки також атакували. Рятуючись, поляки спорудили табір у передмісті Зборова. Частина польського війська як резерв залишалася в місті.

У ніч проти 6 серпня Хмельницький перегрупував війська і щільно оточив польський табір та містечко Зборів. Зранку 6 серпня козацькі полки одночасно штурмували Зборів, греблю й мости на Стрипі, щоб розірвати зв'язок між Зборовом і королівським табором. Коли, нарешті, місто було здобуте, козаки всі сили спрямували проти королівського табору.

Польський король керував обороною особисто. Та на другу добу облоги, вночі, поширилися чутки, що він виїхав із табору. Польські вояки почали масово тікати. Ті, що залишилися, були в безнадійному становищі.

Хмельницький міг остаточно добити польську армію. Але кримський хан Іслам-Ґірей порушив попередню домовленість і перейшов на бік короля Речі Посполитої. Неможливість вести війну одночасно проти Польщі й проти Кримського ханства спонукала Богдана Хмельницького укласти мирний договір з Польщею.

Як відбувалася Зборівсько-Збаразька кампанія? Чим вона закінчилася?

Укладення Зборівського договору

Ситуація ускладнювалася тим, що до переговорів з Польщею вдався і кримський хан, який прагнув використати польсько-українську війну та свою участь у ній для досягнення власних інтересів – здобути підтримку польської Корони в його можливій війні проти Московії. Досягши згоди з польським урядом за спинами козаків, кримський хан звів нанівець блискучі перемоги української армії. За таких обставин Богдан Хмельницький виявив неабиякий дипломатичний хист і політичну волю: український гетьман спромігся зберегти головний здобуток двох років Національно-визвольної війни – Українську державу.

Після напружених переговорів 8 серпня 1649 р. було укладено ***Зборівський мирний договір***. Він передбачав перехід під владу гетьмана територій колишніх Київського, Брацлавського й Чернігівського воєводств, на яких польський уряд позбавлявся права розміщувати свої війська, а державні посади мали обіймати лише православні. Встановлювався реєстр у 40 тис. козаків. Усім учасникам війни оголошувалася амністія. Шляхта поверталася до своїх володінь, а селяни мусили виконувати довоєнні повинності в маєтках своїх власників.

Остання сторінка Зборівського реєстру 1649 р. з підписами Богдана Хмельницького, Івана Виговського та печаткою Війська Запорізького.

На 808 сторінках цього документа закарбовано неоціненні відомості про мову тогочасних українців. Козацький реєстр 1649 р., зокрема, свідчить, що із 40 тис. козацьких прізвищ 60 % закінчувалися на -енко, що й досі є «візитівкою» українця.

Які причини укладення Зборівського договору?

Що передбачав Зборівський договір?

Зборівський мирний договір, укладений під тиском обставин, не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни. Проте він мав виняткове значення для піднесення ідеї української державності, бо вперше в історії українсько-польських відносин Україна дістала з боку Польщі визнання певної самостійності як козацька держава. Це давало змогу гетьманському урядові продовжувати боротьбу за незалежність.

Висновки

Воєнна кампанія 1649 р. розгорталася на тлі загострення зовнішньополітичної ситуації. Національно-визвольна війна українського народу виявила найвразливіші сторони зовнішньої політики багатьох держав, передусім сусідніх з Україною. Утвердження Української держави однаковою мірою боялись і в Польщі, і в Криму. Перемоги української армії спонукали Річ Посполиту і Кримське ханство до укладення союзу. Саме тому успішні воєнні дії 1649 р. не мали відповідних політичних наслідків – Зборівський договір значно обмежував завоювання українського народу. Для польської сторони він також не був остаточним. Отже, Зборівський договір не вдовольняв ні поляків, ні українців: поляки вважали, що вони дали козакам забагато, а козаки були переконані, що дістали мало. Війна припинилася лише тимчасово.

Перевір себе

1. Порівняйте наслідки Жовтоводської, Корсунської та Пилявецької битв. Спробуйте визначити вплив кожної з них на перебіг Національно-визвольної війни. **2.** Чому, на думку істориків, Зборівський договір не відповідав фактичним успіхам Національно-визвольної війни? Яке він мав значення в історії України?

§12 УТВОРЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ГЕТЬМАНЩИНИ

Посол Венеції Альберто Віміна пильно придивлявся до рушниці, яку щойно отримав у подарунок від гетьмана Хмельницького. Торкнувшись вишуканого оздоблення із золота й срібла, він відчув зловісний холод і якусь таємничу байдужість. «Майстерно зроблено, – зауважив посол. – Знається гетьман на зброї й коштовностях, дарма, що так просто живе сам». Віміна озирнувся. Від гетьманської садиби його супроводжувало кілька вершників-козаків – так заведено в козацькій державі проводжати послів. Що ж, незабаром він повернеться на батьківщину... Та хоч переговори з Хмельницьким уже в минулому, проте його місія ще не завершена. Адже мусить Віміна звітувати Венеційському сенату про результати своєї подорожі. Отож дорогою, маючи достатньо часу для роздумів, пригадував посол усі подробиці свого перебування в Україні. Поглядаючи на гетьманський подарунок, згадав, як приймав його Хмельницький у своїй столиці: «Усім, хто входить до його кімнати, він тисне руку і всіх просить сідати, якщо вони козаки. У цій кімнаті немає ніякої розкоші, стіни без будь-яких прикрас. У кімнаті були тільки грубі дерев'яні лави, вкриті шкіряними

подушками. Дамаська запона протягнута перед невеличким ліжком гетьмана; у головах його висить лук і шабля – єдина зброя, яку він звичайно носить. Стіл вирізняється не більшою розкішшю, ніж інше сервірування й начиння..., проте гетьманський стіл багатий на добрі й смачні страви».

Чимало незвичайного для себе побачив у козацькій державі Альберто Віміна, який у червні–серпні 1650 р. провадив переговори з гетьманським урядом про можливий союз України й Венеції в боротьбі з Туреччиною. Повернувшись додому, він склав письмовий звіт, де докладно розповів про життя козаків та, зокрема, про особливості козацької держави, що її визначав як республіку.

Зверніть увагу!

Переможні битви 1648–1649 рр., унаслідок яких значна частина українських земель була звільнена від польської влади, сприяли утвердженню Української козацької держави – ***Війська Запорізького***. В історичній науці цю державу, а також її територію називають ***Гетьманщиною***.

Органи державної влади

Генеральна рада. Найвищим законодавчим органом держави стала ***Генеральна рада*** – загальна рада всього війська. Оскільки такі ради відбувалися бурхливо, обговорювати справи на них було важко. Тому скликалися вони зазвичай лише для схвалення заздалегідь підготовлених рішень. Так, наприклад, 12 червня 1648 р. Хмельницький скликав Генеральну раду в козацькому таборі під Білою Церквою, щоб винести ухвалу про відмову від наступу й відрядження посольства до Варшави. Рада, на яку зійшлося 20 тис. козаків, відбувалася дуже напружено й тривала 7 годин. Урешті Хмельницькому вдалося схилити її учасників до винесення ухвали.

Універсал Богдана Хмельницького

Старшинська рада. З часом значення Генеральної ради настільки зменшилося, що незабаром її взагалі перестали скликати. Роль Генеральної ради перебрала ***Старшинська рада***, що складалася з полковників і генеральної старшини. Поступово склад Старшинської ради розширився за рахунок представників міст, шляхти, духівництва: старшинська рада мала надзвичайно широкі повноваження: розглядала всі питання міжнародної політики, зокрема миру і війни, затверджувала міські привілеї та смертні вироки тощо.

Генеральний уряд на чолі з гетьманом. Виконавча й судова влада зосереджувалися в руках ***гетьмана***. Він, зокрема, скликав Генеральну і Старшинську ради, видавав універсали, брав участь у судочинстві (саме при гетьманові діяв Генеральний військовий суд), опікувався фінансовою системою, за рішенням ради розпочинав війну, провадив мирні переговори, керував дипломатичними зносинами з іншими державами та розвідувальною службою, був головнокомандувачем збройних сил.

Які, на вашу думку, були причини надзвичайно швидкого творення козацької гетьманської держави?

Високо оцінював діяльність Старшинської ради венеціанський посол Альберто Віміна: «З вигляду і за манерами козаки видаються простими, але вони не дурні й не позбавлені меткого розуму. Про це можна судити з їхньої бесіди та способу врядування. Бо обмірковування політичних справ є ареною, де пізнаєш людей, які вони на громадських зборах, але в самому врядуванні виявляється і їхня грубість... З цієї юрби неосвіченого народу складається суворий сенат, у якому бере участь гетьман. У сенаті козаки обмірковують справи, обстоюють свою думку без чванства та з метою сприяння загальному добробуту. Якщо визнають кращою думку інших, то не соромляться цього, без упертості відмовляються від власного погляду і пристають до правильнішого.

Тому я сказав би, що цю республіку можна уподібнити до Спартанської..., проте вони [козаки] можуть змагатися зі спартанцями щодо суворості свого виховання».

Прочитавши свідчення Альберто Віміни, встановіть, чим керувався венеційський посол, порівнюючи Українську державу з античною Спартою. Чи є сенс у такому порівнянні?

Керувати всіма справами внутрішнього управління й зовнішньої політики гетьманові допомагав уряд – ***генеральна старшина***, що фактично виконувала функції кабінету міністрів і водночас – генерального військового штабу. До її складу входили: генеральний писар, генеральний обозний, двоє генеральних осавулів, двоє генеральних суддів, генеральний підскарбій, генеральний хорунжий та генеральний бунчужний.

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини

Територія і кордони. Згідно з умовами Зборівського договору територія козацької держави складалася із земель колишнього Київського, Чернігівського та Брацлавського воєводств і обіймала 200 тис. кв. км – від р. Случ на заході до московського кордону на сході та від басейну Прип'яті на півночі до степової смуги на півдні. Столицею і гетьманською резиденцією стало ***м. Чигирин***.

Портрет Богдана Хмельницького з Іллінської церкви в Суботові. *XVII – XVIII ст.*

У центрі картини – постать Б. Хмельницького. Під нею – схематичне зображення території України (з ріками Дніпром, Дністром та Бугом), переділеної на полки, позначені булавами. Під кожною булавою виписано назву полку. Ліворуч від гетьмана під розгорнутими корогвами зображено групу козацької старшини, що відповідає кількості полків. Вона символізує все козацьке військо. Праворуч – гетьманське шатро з прапорами, над ним – емблема Війська Запорізького.

Полково-сотенний устрій. На визволених землях скасовувався польський адміністративний устрій. Було ліквідовано воєводства, повіти, а замість них створювалися ***полки*** зі своїм територіальним поділом. У 1649 р. всю територію Гетьманщини було поділено на 16 полків (на Правобе-

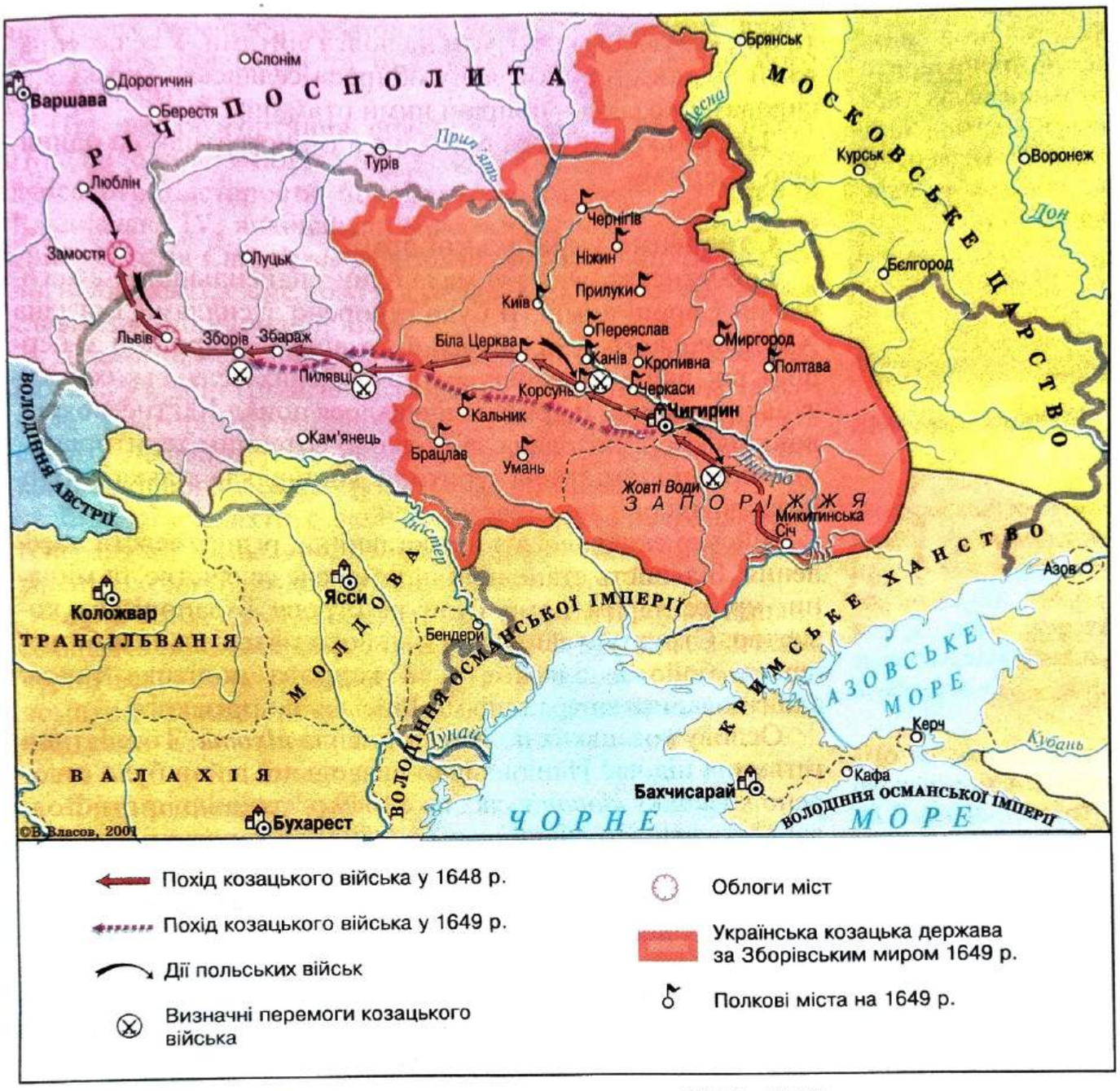

Українська козацька держава у 1648 – 1649 рр.

режжі – 9, на Лівобережжі – 7 полків). Центром полку було одне зі значних міст полкової території, від його назви походить і найменування полків.

Кожен полк очолював ***полковник***, який обирався на полковій раді або призначався гетьманом. Полковник зосереджував у своїх руках військову, судову та адміністративну владу на території полку, тобто був не лише військовим керівником, а й мав владу над усіма жителями полку.

Територія полку поділялася на 10–20 і навіть більше ***сотень***. Сотні, як і полки, різнилися площею та чисельністю. Адміністративними центрами сотень були міста, містечка й великі села. Військово-адміністративну владу на території сотень здійснювали ***сотники***.

Містами, що мали магдебурзьке право (Київ, Ніжин, Чернігів, Переяслав, Стародуб, Глухів, Полтава, Батурин

Як змінився адміністративно-територіальний поділ українських земель після їхнього визволення від польського панування?

та ін.), керували магістрати на чолі з війтами. У селах справами відали старости, яких обирала селянська громада, а справами козаків – обирані ними отамани.

Запорізька Січ була окремою адміністративною одиницею в державі.

Створення української армії

Гетьманська держава мала одну з найсильніших у тогочасній Європі армій. Її було створено зусиллями Богдана Хмельницького й досвідченої козацької старшини у перший рік війни об'єднанням розрізнених селянських і козацьких загонів. В армії налічувалося понад 100 тис. вояків, вона була організована за полково-сотенним територіальним принципом: певна територія виставляла кілька сотень козаків, які об'єднувалися в полк.

Військо складалося з представників різних верств населення. Більшість становили покозачене селянство та міщани, проте ядром армії було реєстрове й запорізьке козацтво. Структурування війська, його матеріальне забезпечення, бойова підготовка та кадрова політика також здійснювалися за традиціями Війська Запорізького.

Основу козацьких полків становила ***піхота***. З ініціативи гетьмана під час Національно-визвольної війни було створено козацьку ***кінноту***, яка вже 1649 р. успішно протистояла ворогові. До діючої армії увійшли також підрозділи розвідки, фортифікаційної та прикордонної служб, загони варти. Спеціальні загони забезпечували постачання зброї, набоїв, продовольства.

Розкажіть про збройні сили козацької держави.

Сподвижники Богдана Хмельницького

Богдан Хмельницький зумів залучити до козацької армії талановитих полководців. Вони були вихідцями з різних суспільних станів, проте всіх їх єднала надзвичайна відданість ідеям Національно-визвольної війни та особисто Хмельницькому. Филон Джалалій, Федір Вешняк, Іван Гиря, Максим Нестеренко, Максим Кривоніс, Тиміш Носач, брати Виговські, Нечаї, Золотаренки, Гуляницькі, Станіслав-Михайло Кричевський, Іван Богун, Остап Гоголь (предок Миколи Гоголя), Антін Жданович, Мартин Небаба становили найближче гетьманське оточення. Так, наприклад, Федора Вешняка називали дорадником Хмельницького, а про Филона Джалалія сучасники писали, що він невідлучно перебував при гетьманові.

Михайло Кричевський. *Посмертний портрет, зроблений з натури 24.07.1649 р. з німецької хроніки «Театр Європи»*

Чимало козацької старшини походило зі шляхти. Цікава доля київського полковника ***Михайла Кричевського***, який брав участь у всіх битвах 1648 – першої половини 1649 р. Свого часу Кричевський – виходець із берестейської української шляхти – був улюбленцем коронного гетьмана Станіслава Конецпольського. З 1643 р. він обіймав посаду полковника Чигиринського реєстрового полку. На бік

повсталих перейшов на Жовтих Водах, прийнявши православне віросповідання та ім'я Михайло (доти звали його Станіславом).

Під час розгортання повстанських дій на Західному Поділлі один із повсталих загонів очолив син теребовлянського підстарости, покойовий паж польського короля Владислава IV, вихованець Краківського й Падуанського університетів ***Станіслав Мрозовицький*** (загинув під час облоги Збаража). Саме його під іменем Морозенка оспівано в славнозвісній народній пісні.

Іван Гуляницький.

Давній рід української православної шляхти ***Гуляницьких*** дав Україні трьох полковників – Григорія, Івана та Кирила. Григорій Гуляницький воював у складі української армії з першого року війни. Вже 1648 р. Хмельницький відправив його у складі посольства до Москви.

Вихідці зі шляхти, ставши козаками, часто потрапляли до генеральної канцелярії, бо здебільшого мали гарну освіту, знали закони й дипломатичний етикет.

Використовуючи матеріал про сподвижників Хмельницького, розкажіть, за рахунок яких верств формувалася козацька старшина.

Були серед козацької старшини й представники міщан і селян. Колишнього коростишівського міщанина, а згодом чернігівського полковника ***Мартина Небабу*** іноземні дипломати вважали одним з найкращих полковників Хмельницького.

Що ви дізналися про сподвижників Богдана Хмельницького?

Фінансова система

Організація державного апарату, утримання війська, дипломатична діяльність потребували чималих коштів. Грошовими справами в козацькій державі безпосередньо керував Богдан Хмельницький. Існувало кілька джерел прибутку військового скарбу, і передусім – земля, що перейшла в користування скарбу, сільськогосподарські промисли (млини, броварні тощо) та плата за їхню оренду. Чимало коштів надходило від торгівлі (збори з торгів і ярмарків, кордонне мито тощо). Існували в державі й загальні податки. Особливості сплати й надходження податків визначалися гетьманськими універсалами. За одиницю оподаткування брався двір, тобто господарство.

Із грошових знаків найпоширенішими в обігу були польські монети, згодом московські й турецькі гроші. За свідченнями сучасників, наприкінці 1649 р. розпочалося карбування державної монети, на якій нібито було зображено «на одному боці – меч, а на іншому – його, Богданове, ім'я»; щоправда, тих монет не знайдено.

Якою була фінансова система Гетьманщини?

Судочинство

У козацькій державі діяла своя система судочинства. Вона складалася з Генерального суду, полкових і сотенних судів. Найвищою судовою установою був ***Генеральний військовий суд*** при гетьманові. Він розглядав апеляційні справи полкових і сотенних судів, а також деякі справи, з якими прохачі зверталися безпосередньо до гетьмана. До

складу Генерального суду входили двоє генеральних суддів і судовий писар.

На місцях суди очолювали особисто полковники або сотники. Козацьким судам підлягали не лише козаки, а й міщани та селяни.

Як здійснювалося судочинство в козацькій державі Гетьманщині?

У містах із магдебурзьким правом діяли міські суди. Окрім того, в Україні функціонували ще й церковні суди, чинність яких поширювалася тільки на внутрішні справи духівництва.

Місце України в міжнародних відносинах тогочасної Європи

Події в Україні набули широкого міжнародного розголосу. Національно-визвольну війну європейські володарі сприйняли неоднаково. Їхнє ставлення зумовлювалося складними міждержавними відносинами, зовнішньополітичними інтересами багатьох країн, неоднозначними, часто суперечливими, подіями.

Розподіл сил у тогочасній Європі визначали реформаційні та контрреформаційні рухи. У зв'язку з цим усі країни поділялися на три табори: католицький, протестантський і православний.

Позиції католицьких держав. Австрія, Іспанія та князівства Південної Німеччини підтримали свою союзницю Річ Посполиту й вороже поставилися до визвольної боротьби українського народу. Щоправда, Австрія через складне внутрішнє становище не могла підтримати Польщу збройним виступом на її боці. Допомога Габсбургів виявлялася насамперед у дипломатичній підтримці. Франція також підтримувала Польщу й погодилася надати польському урядові допомогу в придушенні козацького повстання. У німецьких князівствах ставлення до боротьби

«Дари в Чигирині 1649 р.». *Офорт Т. Шевченка 1848 р. Турецький, російський та польський посли в очікуванні на рішення козацької ради*

українського народу проти Речі Посполитої було неоднозначним: у католицьких князівствах – ворожим, у протестантських – поміркованим. Одначе в німецьких землях не підтримували й Польщу, сподіваючись використати її послаблення для піднесення Пруссії. Саме тому курфюрст бранденбурзький Фрідріх-Вільгельм не виконав своїх васальних обов'язків і не виступив на боці польського короля.

Підтримувала Україну в її боротьбі проти Польщі Венеційська республіка, позаяк убачала в українському козацтві свого союзника у війні проти Туреччини. З метою укладення угоди про антитурецький союз Венеції та України 1650 р. до Хмельницького прибуло посольство Альберто Віміни. І хоча згоди досягнуто не було (Україна не могла вести війну і проти Польщі, і проти Туреччини одночасно), дружні міждержавні відносини не уривалися.

Позиції протестантського табору. Протестантський табір, до якого належали Англія, Голландія, Швеція і князівства Північної Німеччини, спостерігав за подіями в Україні з неприхованим інтересом і певним співчуттям, бо війна знесилювала Річ Посполиту, а отже, і весь католицький блок. Керівник Англійської держави Кромвель убачав у Національно-визвольній війні українського народу прояв загальноєвропейської боротьби проти Контрреформації. Кромвель своїми діями відволікав католицькі держави від реальної допомоги Речі Посполитій.

Швеція, обстоюючи свої інтереси, була готова розпочати війну проти Речі Посполитої. Добре інформований про хитрощі європейської політики, Богдан Хмельницький прагнув установити дипломатичні відносини зі шведським королем та отримати від нього допомогу.

Позиції православного табору. Православні країни загалом підтримали боротьбу українського народу. Усі чотири православні патріархи (константинопольський, александрійський, антіохійський, єрусалимський) благословили Хмельницького на переможну війну. Представник константинопольського патріарха привіз українському гетьманові меч, освячений на гробі Господнім. Двоє патріархів безпосередньо побували в Україні, сподіваючись отримати від уряду Хмельницького допомогу в боротьбі проти Туреччини.

Гетьманський уряд установив і постійно підтримував контакти з болгарами, греками, сербами. Складнішим було ставлення до Національно-визвольної війни ***Московії***, ***Валахії*** та ***Молдови***. Кожна з цих країн хоча на словах і підтримувала Хмельницького, проте з безпосередньою допомогою не квапилася, прагнучи використати війну задля власних інтересів. Так, московський уряд, спостерігаючи за розгортанням подій, вичікував, котра зі сторін швидше знесилиться. Цареві не потрібні були сильні сусіди – ні Річ Посполита, ні тим паче Україна, де з перемогою повстання

Порівняйте позиції європейських держав щодо Національно-визвольної війни українського народу.

встановлювалися козацькі порядки. Страх, що полум'я повстання може охопити й Московію, утримував царський уряд від допомоги у війні.

Зовнішня політика Української козацької держави

Грамота султана Мохаммеда IV Війську Запорізькому

Від перших місяців Національно-визвольної війни Богдан Хмельницький особливу увагу зосередив на зміцненні міжнародного становища козацької України. Адже для успішної боротьби проти Польщі, що була однією з наймогутніших країн тогочасної Європи, уряд Хмельницького мусив перешкодити польським дипломатам у створенні антиукраїнського союзу. До активних дипломатичних заходів Хмельницького спонукала потреба пошуку союзників. З цією метою наприкінці лютого – на початку березня 1648 р. було укладено військово-політичний союз із Кримським ханством. Уряд зумів уникнути загострення відносин із Московією і домовився з протестантською Трансільванією про погодження спільних воєнних дій проти Польщі. Молдовського господаря примусили відмовитися від здійснення ворожої щодо України політики. Було встановлено дружні відносини з Валахією, католицькою Венецією, розпочато пошуки порозуміння зі Швецією. Особливе значення мали для України її відносини з Туреччиною. Було укладено українсько-турецьку угоду (1649), що надавала українським купцям право вільного плавання Чорним морем і право безмитної торгівлі в портах Османської імперії.

Отже, завдяки активній зовнішній політиці гетьманський уряд спромігся зміцнити позиції України у світі.

Зміни в соціально-економічному житті

Утвердження Гетьманщини відбувалося на тлі глибоких зрушень у суспільному й господарському житті: було

Прийом Богданом Хмельницьким польського посольства. *Невідомий художник. Середина XVII ст.*

ліквідовано велике й середнє світське землеволодіння, фільварково-панщинну систему господарювання, кріпацтво. Натомість формувалися козацька, селянська, а також державна власність на землю.

У зв'язку з цим змінилася соціальна структура суспільства. Змушені були залишити Україну польські магнати й католицька шляхта, католицьке духівництво. Позаяк шляхетсько-магнатський стан було ліквідовано, провідну роль у житті суспільства став відігравати козацький стан. Влада та основні багатства зосереджувалися в руках козацької старшини. Козацька старшина формувалася з представників різних суспільних верств. Розширення кола старшини відбувалося і через службу на відповідних посадах.

Якої мети прагнув Хмельницький у своїй зовнішньополітичній діяльності? З якими державами було встановлено дипломатичні зв'язки?

Безперечним завоюванням козацької держави стала особиста свобода абсолютної більшості селян і міщан, які, крім того, могли вільно вступати до козацького стану. Більшість селян покозачилася, почала вести вільне козацьке господарство. Становище міщан поліпшувалося ще й завдяки тому, що в містах було ліквідовано засилля іноземців та усунуто національно-релігійні перешкоди для занять ремеслами, промислом, торгівлею, для участі в самоврядуванні.

Які зміни сталися в соціально-економічному житті в результаті визволення від панування Речі Посполитої?

Висновки

Національно-визвольна війна сприяла відновленню Української держави. Відродилися й набули нового змісту давні традиції, збережені від часів Київської Русі. Було враховано й державний досвід Речі Посполитої. Але найголовніше – поширилися демократичні надбання Запорізької Січі.

Протягом літа–осені 1648 р. на визволених українських землях було утворено українські центральні та місцеві органи влади, судові установи, запроваджено новий принцип адміністративно-територіального поділу, поступово формувалася нова соціально-економічна структура.

До участі в розбудові держави було залучено різні стани тогочасного українського суспільства (козацтво, українську православну шляхту, міщанство та духівництво).

Особливістю козацької держави був її військовий характер. Він зумовлювався як потребою виборювати незалежність, так і традиціями Війська Запорізького.

Перевір себе

1. На початку 1650-х рр. сотник Пилип Уманець писав до севського воєводи: «А тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю сіверському ні воєводи, ні старости, ані писаря немає. Боже дай, щоби здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорізького! А пан полковник у нас тепер за воєводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю». Які зміни в урядуванні на українських землях засвідчує джерело? Аргументуйте твердження, що головним здобутком Національно-визвольної війни було відродження Української держави. **2.** Чому історики, поціновуючи значення Хмельницького, твердять, що з усіх аспектів діяльності гетьмана найцікавішим є державотворчий? **3.** Поміркуйте, чи можна твердити, що зовнішньополітичні відносини Гетьманщини визначалися принципом: «У держави немає постійних друзів і постійних ворогів, а є постійні інтереси». Відповідь обґрунтуйте.

§13 ВОЄННО-ПОЛІТИЧНІ ПОДІЇ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ 1650–1653 рр.

Бій розгорівся, як вогонь у горні. Від рушничного й гарматного обстрілу важко гуло небо, тяжким стогоном озивалася на той гук земля. Усі, що зійшлися на Берестецькому полі, билися з відчайдушною затятістю. І все-таки козакам пощастило дещо посунути польські загони. Ще трохи – і перевага буде на боці Хмельницького...

Гетьман із тривогою поглядав на пагорб, де розташувався хан. Щось не поспішає з допомогою татарська кіннота.

– Бува не заснув хан у своєму наметі? – нетерпеливився Богдан.

– Уже двічі шикував своє військо, та з місця не рушає, – доповідав козак, який щойно повернувся з роз'їзду.

Тим часом поляки підтягали нові й нові сили. Ось і німецькі найманці вступили до бою. Хмельницький гнівно махнув рукою й віддав наказ відступати.

Та бій не вщухав. Прицільний обстріл польської артилерії розірвав укріплення козацького табору.

– Що коїться у ставці хана? – розпитував гетьман свого гінця.

– Тікають, гетьмане, татари. А втікаючи, глузують із нас, козаків. «Не бий! – кричать жовнірам. – Татарин утікає – Хмельницького візьмеш...»

Так несприятливо складалися обставини під час Берестецької битви, що відбулася у червні 1651 р. Тодішня зрада кримського хана була невипадковою. Вона засвідчила, що Національно-визвольна війна українського народу проти польського панування відчутно впливала на розклад сил у Європі. І Україна, і Польща намагалися дістати військову підтримку сусідніх держав. Від цієї підтримки багато в чому залежала й остаточна перемога. Війна набувала тривалого й виснажливого характеру.

Відновлення воєнних дій

Протягом 1650 р. Польща готувалася до нового етапу війни проти Богдана Хмельницького. Наприкінці року було скликано сейм, який схвалив воєнний наступ на Україну. Командувачами призначалися звільнені з татарського полону Миколай Потоцький та Мартин Калиновський.

Воєнні дії розпочалися в ніч проти 10 лютого 1651 р. Коронна армія на чолі з польним гетьманом Мартином Калиновським захопила містечко Красне на Поділлі. У жорстокому бою загинули майже всі козаки брацлавського полку.

З-під Красного частини Калиновського рушили на Вінницю, маючи намір зробити її опорним пунктом подальшого наступу, і наприкінці лютого вже розпочали облогу. Проте бої під Вінницею були невдалими для поляків і відчутно послабили армію Калиновського.

Берестецька битва

Вирішальні бої між основними силами польської та української армій сталися 18–30 червня 1651 р. поблизу

Українська козацька держава у 1650 – 1659 рр.

м. Берестечка на Волині. Місцем для битви було обрано межиріччя Стиру й Пляшівки. Зранку 18 червня спалахнули перші сутички. Ними, власне, й почалася Берестецька битва. Вона була найбільшою битвою Національно-визвольної війни за чисельністю вояків, які брали в ній участь. Загальна кількість польського війська становила 150 тис., а з урахуванням озброєної та здатної до бою челяді перевищувала 200 тис. Військо Богдана Хмельницького складалося з 60 тис. козаків, 40 тис. селян, міщан та обозних слуг, а після приєднання 100 тис. татар сягало 200 тисяч.

Перший день був невдалим для української та кримської кінноти, проте наступного дня козаки й татари мали

перевагу. Під час головної битви, 20 червня, коли перевага була вже на боці Богдана Хмельницького, ординці несподівано залишили поле бою: як з'ясувалося, кримський хан Іслам-Ґірей не хотів поразки польського війська й тому напередодні розпочав переговори з королем. Щоб уберегти козацькі сили від нищівної поразки, Хмельницький вирішив відвести армію до р. Пляшівки, болотисті береги якої могли надійно захистити тил козацького війська. Наказавши збудувати земляні укріплення для зміцнення табору, гетьман вирушив за ханом, аби домогтися повернення орди на поле бою. Але хан ув'язнив Богдана Хмельницького.

Зображення битви під Берестечком з барельєфа саркофага польського короля Яна II Казимира в церкві Сен-Жермен-де-Пре в Парижі. *1672 р.*

На барельєфі зображено козаків під час бою. Можна побачити, як козаки застосовували вогнестрільну зброю: вони шикувалися в три лави: перша стріляла з мушкетів, друга готувалася до пострілу, третя ладнала рушниці. Козаки зодягнені у свитки, шапки зі смушевою обшивкою й чоботи, озброєні мушкетами й шаблями при лівому боці.

Облога українського табору. Протягом 10 днів козаки героїчно обороняли табір, відбиваючи всі атаки поляків. Одначе становище погіршувалося. Найбільше непокоїла відсутність чіткого плану дій. Між генеральною старшиною не було єдності. Одні пропонували залишити табір, інші – захищатися. Тим часом облога ставала дедалі щільнішою. Щораз гостріше відчувався брак провіанту, питна вода була поганою. Не вірячи в можливість змінити ситуацію на краще, чимало козаків тікало з табору, а деякі навіть переходили на бік короля. За таких складних обставин наказним гетьманом було обрано Івана Богуна. Рада ухвалила також прориватися з оточення.

Вихід української армії з оточення. Відхід основної боєздатної частини козацького війська стався в ніч проти 30 червня. Козаки спорудили переправи через Пляшівку й непомітно для ворогів вийшли з оточення. Довідавшись, що козаки залишають табір, Ян Казимир негайно надіслав туди підрозділи коронного війська. Ті козаки, які прикривали відхід основних сил, загинули героїчною смертю.

Отже, Берестецька битва була для козаків невдалою. Проте вважати її цілковитою поразкою немає підстав. Адже не було капітуляції, не було розгрому козацької армії, значну частину якої врятували рішучі дії Богуна.

Як відбувалася Берестецька битва 1651 р. та чим вона закінчилася?

Полковника **Івана Богуна**, який очолював кальницький (вінницький) козацький полк, дослідники вважають найвидатнішим після Богдана Хмельницького стратегом Національно-визвольної війни. Він брав участь у всіх великих битвах тієї війни. Був блискучим майстром польових боїв і захисту міст, уміло перетворюючи їх на неприступні фортеці.

Іван Богун вирізнявся неперевершеною особистою хоробрістю, незламною волею. Його бачили скрізь, де кипіла жорстока битва, де була найбільша небезпека. Один із поляків дав Богунові таку характеристику: «*...Мав удачу лиса, який показує собакам зуби або хвіст; був дужим і хитрим*». Кмітливість Богуна не раз рятувала козаків. Так, під час оборони Умані в січні 1655 р. Богун наказав полити водою вали укріплення, і вони, мов склом, укрилися кригою. Міцна фортеця стала справді неприступною.

Полковник Іван Богун. *Художник Я. Мадеєвський*

Богун ніколи не виявляв жорстокості до переможених. Йому була притаманна шляхетність, навіть вороги називали його «лицарською людиною». Мудрий політик, він уособлював ту частину козацтва, яка, завжди підтримуючи ідею незалежності України, прагла «*не бути ані під королем польським, ані під царем московським*».

Розвідник стояв перед полковником Богуном і доповідав: «Йде на Вінницю польське військо. Добре, коли хоч день матимемо, щоб підготуватися до зустрічі». – «Не журися, брате, підготуємось належно. Запам'ятають ляхи козацьке пригощення».

28 лютого польське військо, кероване Калиновським, підійшло до Вінниці.

– Мусимо затримати ворога, – то тут, то там чувся Богунів голос. – Хто знудився без діла, рушайте за мною!

Незабаром чималий загін вершників чекав біля міської брами.

– Погляньте, панове козацтво, як вишикувалася кіннота Лянцкоронського. Отим півмісяцем хочуть нас оточити й винищити. А ми й удамо, що справи козацькі кепські, — пояснював Богун. – За моїм наказом усі як один повертаймо в бік Бугу. Там почастуємо непрошених гостей.

Бій був блискавичний. Коли польські кіннотники, розташовані півмісяцем, спробували оточити козаків, ті прорвали ліве крило й почали відходити. Вдаючи неорганізований відступ, вони наближалися до Бугу. Польські кіннотники кинулися їм навперейми й вилетіли на кригу. Саме тут на них чекала пастка. Військовою хитрістю Богун заманив поляків на ту ділянку річки, де козаки прорубали ополонки й завчасно притрусили їх снігом, сіном та соломою так, щоб здаля не було видно.

Для багатьох польських кіннотників той бій був останнім. «Знову купилися ми на Богунові фіґлі», – лютував Лянцкоронський, дивлячись, як гинуть у воді його вояки.

Про які факти, що характеризують полковника Богуна як неабиякого стратега, ви довідались?

Похід на Київ литовського війська

Тим часом з півночі наступала армія Великого князівства Литовського на чолі з Янушем Радзивіллом. Її шлях пролягав через Дніпро на Київ. Місцем переправи був обраний Лоєв, що неподалік Чернігова. Саме тут 26 червня відбулася битва литовської армії з козацькими загонами. Захисники лоївської переправи затято боронилися, але спинити наступ Радзивілла не змогли. Частина литовського війська переправилася через річку Сож, непомітно підійшла до козацького табору і вдарила з тилу. Не зарадила справі й допомога чернігівського полковника ***Мартина Небаби***, військо якого розташовувалося поблизу під Ріпками. Довідавшись про складну ситуацію на переправі, Небаба привів туди своїх козаків. Битва була жорстокою. Загинуло кілька тисяч козаків, не вберігся й сам полковник. Поразка в Лоївській битві відкрила литовським військам шлях у глиб України. Наступного дня армія Радзивілла рушила до Чернігова. Проте, наштовхнувшись на опір козацької залоги, загарбники повернули до Любеча й невдовзі рушили на Київ.

Софія Київська під час вступу до Києва військ Януша Радзивілла (1651). *Малюнок А. Вестерфельда*

Прийом Янушем Радзивіллом послів Богдана Хмельницького. *Малюнок А. Вестерфельда. 1651 р. Литовський гетьман Радзивілл стоїть з листом Хмельницького в руці*

Митрополит київський Сильвестр Косів і члени київського магістрату звернулися до київського полковника Антона Ждановича з настійним проханням залишити місто й не вчиняти бойовиська на міських землях, щоб не було руйнувань. Жданович на чолі трьох тисяч козаків вийшов з Києва. Бій відбувся за межами міста. Успіх українського війська був тимчасовий, бо проти нечисленного загону козаків виступило 15-тисячне військо Радзивілла. Козаки змушені були відступити. 25 липня Радзивілл захопив місто. Протягом місяця загарбники руйнували й грабували місто, зокрема спалили найзаселенішу частину міста – Поділ. Пожежа завдала величезної шкоди Києво-Могилянській академії, яка втратила бібліотеку. Радзивілл залишив місто 1 вересня й рушив на з'єднання з польською армією. До цього його змусили наближення до Києва козацьких полків і небажання опинитися в оточенні.

Як закінчився похід на Київ литовського війська Радзивілла в 1651 р.?

Білоцерківський мирний договір

Повернувшись із полону на початку липня, Богдан Хмельницький швидко відновив боєздатну армію і вже через два місяці зупинив просування потужного польсько-литовського війська в районі Білої Церкви. Це змусило коронного гетьмана Миколая Потоцького погодитись на переговори.

18 вересня 1651 р. в Білій Церкві було укладено мирний договір, за яким територія гетьманського врядування обмежувалася Київським воєводством. До Брацлавського й Чернігівського воєводств поверталася польська адміністрація, магнати і шляхта отримували свої довоєнні маєтки. Козацький реєстр зменшувався з 40 до 20 тис.

Що передбачав Білоцерківський мирний договір?

Перший молдовський похід Богдана Хмельницького

З метою досягнення воєнно-політичної ізоляції Польщі Богдан Хмельницький на початку 1650-х рр. прагнув уста-

Молдовський господар Василь Лупул

новити відносини з придунайськими країнами – Валахією, Трансільванією, а надто з Молдовою. Влітку 1648 р. гетьман удавався до спроб схилити молдовського господаря ***Василя Лупула*** до встановлення добросусідських відносин із Гетьманщиною. Проте Лупула і надалі підтримував польський уряд, який планував використати Молдову у своїй боротьбі проти повстанців.

Аби перешкодити цьому, Богдан Хмельницький почав готувати воєнний похід проти молдовського господаря. У поході українських військ до Молдови брав участь кримський хан Іслам-Ґірей III.

У другій половині серпня ***1650 р.*** 60-тисячна українська армія під проводом Богдана Хмельницького й загони кримських татар кількістю 30 тис. перейшли Дністер і вступили на територію молдовського князівства. На початку вересня 1650 р. козацькі полки заволоділи столицею князівства – м. Ясси. Василь Лупула погодився на мир, головною умовою якого була відмова Молдови від союзу з Польщею. Так між Україною й Молдовою було встановлено союзницькі відносини. Щоб зміцнити політичні зв'язки з Гетьманщиною, молдовський господар зобов'язався видати свою дочку Розанду за сина Богдана Хмельницького – ***Тимоша***. Шлюб Тимоша з Розандою потрібен був гетьманові для посилення впливу на Молдову, а також для зміцнення позицій Української держави.

Одначе після Берестецької битви Василь Лупул відмовився виконувати свої зобов'язання щодо України. Нагадати про умови українсько-молдовського договору Хмельницький вирішив силою зброї. Гетьман підготував новий похід проти Молдови.

Батозька битва

Тиміш Хмельницький. *1653 р.*

Назустріч українському війську на чолі 60-тисячної армії вирушив новий великий коронний гетьман Мартин Калиновський. Польські загони розташувалися табором біля ***гори Батіг*** на Брацлавщині (сучасна Вінниччина), на лівому березі Південного Бугу.

22 травня передові козацькі частини під командуванням Тимоша Хмельницького й загони татарської кінноти почали битися з польською кіннотою, а основні частини підійшли непомітно 23 травня.

Оточивши польський табір, українська армія атакувала одночасно з усіх боків. Гетьман скористався прорахунками поляків, які, очікуючи на допомогу, побудували надто великий табір, якого не могли захистити наявними силами. До вечора польське військо було вщент розбите, загинув і його головнокомандувач. Довідавшись про поразку під Батогом, польське військо, яке йшло на допомогу Калиновському, повернуло назад.

Перемога козацького війська під Батогом була відплатою за поразку під Берестечком. Вона сприяла розгортанню повстання на Брацлавщині та Чернігівщині проти відновленої тут польської влади. Загарбники мусили рятуватися й залишали землі Гетьманщини, західні кордони якої знову встановилися по берегах р. Случ, як передбачав Зборівський договір 1649 р.

Отже, у результаті нового спалаху визвольної боротьби у травні–червні 1652 р. відновилася влада гетьманського уряду й козацька Україна знову здобула незалежність. Білоцерківський договір утратив чинність.

Які результати й наслідки мала Батозька битва?

Молдовські походи 1652–1653 рр.

Після Батозької битви, у ***травні–червні 1652 р.***, українська армія, вступивши до Молдови, змусила Лупула виконати попередні зобов'язання. У серпні Тиміш узяв шлюб із Розандою.

Розанда Хмельницька-Лупул. *1653 р.*

Занепокоєні українсько-молдовським союзом, Польща, Валахія й Трансільванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Навесні 1653 р. валаський господар Матвій Басараб і трансільванський князь Юрій (Дєрдь) II Ракоці за підтримки польського уряду захопили Ясси й посадили на престол свого ставленика. Василь Лупул звернувся по допомогу до Богдана Хмельницького.

21–22 квітня ***1653 р.*** українське військо, очолене Тимошем Хмельницьким, розбило загони нового молдовського господаря. Влада знову перейшла до Лупула. Проте Лупул тим не вдовольнився. Він підбурив Тимоша Хмельницького до походу на Валахію. Тиміш не відмовив тестеві. Проте похід виявився невдалим. Хмельниченко з військом повернувся в Україну.

Воєнна допомога Лупулові не поклала край колотнечі за владу в Молдові. Невдовзі Лупула знову скинули з престолу. Потрапивши у скруту, він вкотре звернувся по допомогу до козаків. Вірне союзницьким зобов'язанням, українське військо, очолене Тимошем, вирушило в похід. Обставини складалися не на користь Тимоша. У фортеці Сучава козаки потрапили в облогу. Там, під час героїчної оборони, Тимоша Хмельницького було смертельно поранено.

З якою метою здійснювалися молдовські походи? Якими були їхні наслідки?

Жванецька облога

Воєнні дії тривали й на території України. Батозька перемога не означала швидкого завершення війни проти Польщі. Від лютого 1653 р. польські загони здійснювали спустошливі рейди на козацьку територію. А ***восени 1653 р.*** польський король із 40-тисячною армією вирушив з-під Львова до Галича, а звідти – до Кам'янця-Подільського і отаборився під містечком Жванець, між річками Жванчик і Дністер. Туди підійшли й основні сили українсько-татарського війська. Польський табір було взято в тривалу

Як відбувалася Жванецька облога 1653 р.? Чим вона завершилася?

облогу, яка виснажила ворожу армію, у таборі розпочався голод, спалахнули епідемії. Та від остаточної поразки поляків знову врятували ординці.

5 грудня хан і польський король уклали усну угоду, за якою воєнні дії припинялися, татари отримували дозвіл брати ясир на західноукраїнських землях. Інтереси України за Кам'янецькою угодою не бралися до уваги, бо передбачене тією угодою відновлення умов Зборівського договору вже не влаштовувало українців. Отже, попри вдалі воєнні дії наслідки Жванецької кампанії для Української держави виявилися вкрай несприятливими.

Висновки

Через тривалу війну становище Української держави невпинно погіршувалося.

Особливо тяжким воно стало восени 1653 р. Війна, що тривала вже шостий рік, виснажила Україну. Внаслідок польських каральних походів, ординських грабунків, постійних мобілізацій населення, епідемій чуми та холери було спустошено понад 100 міст і містечок на Правобережжі, знелюдніли території Брацлавщини й Київщини.

Занепало сільське господарство. Зубожіле козацтво вже не могло виконувати військову повинність. Дедалі складніше проходили мобілізації. Так, наприклад, під час мобілізації в серпні–вересні 1653 р. Хмельницький спромігся зібрати лише 30–40 тис. війська. Зростали втома і невдоволення народу. Рятуючись від загарбників, українці тікали до Московії та на Слобожанщину. Почали спалахувати заворушення селян і рядових козаків проти політики гетьманського уряду.

Погіршувалося й міжнародне становище Української держави. Річ Посполита, Молдова, Валахія й Трансільванія об'єдналися в антиукраїнський союз. Кримський хан надто часто у вирішальні моменти зраджував українців, отож союз із ним видавався непевним. Що ж до Польщі, то вона, не змирившись із існуванням Української держави, готувалася до нового наступу.

Задля збереження основних здобутків війни, насамперед держави, український уряд дійшов висновку про потребу вдатися до союзу з московським царем чи турецьким султаном. Саме в цьому напрямі пожвавилася дипломатична діяльність гетьманського уряду.

Перевір себе

1. Схарактеризуйте міжнародне і внутрішнє становище Гетьманщини наприкінці 1653 р. **2.** Аргументуйте або спростуйте твердження: «У Берестецькій битві не було переможця й переможеного, бо перемога поляків не означала, одначе, цілковитої поразки козаків». **3.** Порівняйте Берестецьку та Батозьку битви. Вкажіть про їх результати і значення для розгортання Національно-визвольної війни. **4.** Зробіть власні висновки-узагальнення щодо воєнно-політичних подій 1651–1653 рр. Національно-визвольної війни.

§14 УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. ПРОДОВЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ

– Бачу зле, бо видав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... – повідомляв про останні події чорнобильський протопіп. – Сам з військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим

каранєм до того привів, що присягли всі...» Відклав перо й замислився. Його земляки, чорнобильці, мають тверду вдачу: від присяги на вірність московському цареві відмовилися. День, коли це сталося, не йшов із пам'яті.

Почався той день якось незвичайно. Не сонячним промінням звеселив він душі, а огорнув їх неясною тривогою. Тривожний щем гнав людей до головного майдану.

– Агей, земляки, чи чули ви, що їдуть до нас московські урядники, – звертався до мешканців Чорнобиля поважний козак.

– Хіба ми їх кликали? – гула громада.

– Вибиватимуть присягу на вірність московському цареві.

– Гарна ж та царська ласка, коли заганятимуть до неї кийками й рушницями.

– Не потрібні нам царські меди, – кричали козаки, – з полином народилися, з полином і помремо!

Того дня 1654 року до Чорнобиля прибули московські урядники. Чорнобильці присягати цареві не схотіли, про що очевидець згодом записав: «Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж присягатимуть московському цареві, твердо стоять на цьому...»

Така реакція на союз з Московією була непоодинокою. Відмовилися присягати полковники Іван Богун та Іван Сірко, Йосип Глух, Григорій Гуляницький, частина козаків Уманського, Полтавського, Брацлавського, Кропивнянського й Корсунського полків, частина міщан Переяслава, Києва, Чорнобиля та інших міст, а також українське духівництво на чолі з київським митрополитом Сильвестром Косовим, архімандритом Києво-Печерської лаври Йосипом Тризною. Не присягали й козаки Запорізької Січі. Отож справа пошуку військової підтримки у боротьбі з Річчю Посполитою була нелегкою. Недарма підписанню договору з Московщиною передувала копітка й довготривала дипломатична діяльність гетьманського уряду, а серед можливих союзників було кілька держав.

Пошук союзників

Турецький султан мав достатньо сили, аби протистояти Польщі в її бажанні захопити українські землі. Але дві важливі причини перешкоджали союзові України й Туреччини. Насамперед, на заваді стояло одвічне релігійне протистояння двох світів – християнського й мусульманського. Унеможливлювала його й ненадійність турецьких васалів – татар і ногайців, збройні сили яких мали стати головною складовою турецької воєнної допомоги. Ординці неодноразово зраджували козаків у вирішальних ситуаціях, як це сталося під Зборовом, Берестечком, Жванцем.

Думка про можливість допомоги Москви у війні проти Польщі виникла не відразу. Ще після Корсунської перемоги, у червні 1648 р., Богдан Хмельницький звернувся до московського царя з листом. У ньому гетьман закликав

Олексія Михайловича розпочати спільні дії Москви та України проти Польщі з метою захоплення польського трону, вільного після смерті Владислава IV. Встановленню дипломатичних відносин України з Московією сприяло православне віросповідання двох народів.

Сторінка листа Богдана Хмельницького до московського царя від червня 1648 р.

Відносини між Українською державою та Московією

Від кінця 1648 р. між Гетьманщиною та Московською державою розпочався постійний обмін посольствами. Гетьманський уряд непокоїла можливість налагодження відносин Московії з Річчю Посполитою. Адже їх пов'язував Полянівський мирний договір 1634 р., якого цар не наважувався порушувати, аби не давати польському урядові приводу до нової війни. Водночас у Москві були готові надати допомогу Речі Посполитій, свідченням чого стало переведення великих військових з'єднань на московсько-український кордон.

Аби підштовхнути царський уряд до союзу з Військом Запорізьким, Хмельницький у червні 1653 р. дав зрозуміти цареві: якщо той і надалі зволікатиме з розв'язанням українського питання, то Україна укладе союз із Туреччиною. До того ж гетьман наголосив на вельми неприємних наслідках такого союзу для Московії.

Сторінка ухвали Земського собору

1 жовтня 1653 р. московський Земський собор вирішив «гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорізьке з містами і землями прийняти» й розпочати війну проти Польщі.

У зв'язку з рішенням Собору до України було відряджено велике посольство на чолі з боярином Василем Бутурліним. Зустріч і переговори, вручення царської грамоти і клейнодів мали відбутися в Переяславі – старому козацькому центрі, де зазвичай проводилися великі ради. Рішення Хмельницького провести переговори у Переяславі пояснювалося ще й бажанням уникнути зайвих урочистостей, неминучих у Києві, а також загрозою нападу на Київ литовських військ та негативним ставленням українського православного духівництва до події, що мала відбутися.

Українсько-московський міждержавний договір 1654 р.

Коли і з якою метою було встановлено дипломатичні відносини між Україною та Московією? Як розвивалися ці відносини протягом 1648–1653 рр.? Чому Богдан Хмельницький уклав союз із Московією?

Переяславська рада. 8 січня 1654 р. на міському майдані Переяслава відбулася військова рада. У ній взяло участь близько 200 представників старшини та козацтва. Їй передувала таємна рада Хмельницького з генеральною старшиною та полковниками.

Про подальший перебіг подій лишилося свідчення боярина Бутурліна, хоча сам Бутурлін на раді не був. У своєму звіті цареві він зазначав, що гетьман звернувся до присутніх із промовою про те, що єдиним виходом зі становища в

боротьбі за визволення від польського гноблення за тих умов може бути союз із Московією. Рада винесла ухвалу про договір із Москвою. Після зачитання царської грамоти старшина й посли пішли до Успенського собору, де духівництво мало привести їх до присяги цареві Олексію. У церкві Хмельницький зажадав, щоби московські посли першими пообіцяли від імені царя захищати гетьманську державу від поляків та шанувати козацькі права й привілеї. Свою вимогу гетьман умотивував, покликаючись на відносини козаків із польським королем: за європейською традицією передбачалася присяга обох сторін. Бутурлін категорично відмовився, пояснюючи, що цар є самодержцем і своїм підданим не присягає, крім того, «царське слово, раз дане, не міняється». Після багатогодинних нарад зі старшиною та переговорів з послами Богдан Хмельницький, аби не зривати переговорів, вирішив скласти присягу. При цьому слова Бутурліна були витлумачені як рівнозначні присязі царя.

Московський цар Олексій Михайлович (1645–1676)

За твердженням сучасників, українці присягали не зовсім так, як подав у своєму звіті Бутурлін. Український шляхтич Павша повідомляв зі слів чорнобильського протопопа наприкінці січня 1654 р.: «Сповіщаю, що Кропивнянський та Полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягти московському цареві... Сповіщаю, що Хмельницький присягнув московському цареві у Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже опиралися, а місцевий війт (аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня... Кияни теж цьому були противні та не хотіли йти до церкви, але їх, наче бидло, гнали до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було їм дано при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духівництво... Гадяцький і Брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким, не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава, і серед тієї України [тобто Гетьманщини] стався розкол».

Кількість приведених до присяги 8 січня була незначною. Того дня присягнули 284 особи. Після Переяславської ради представники московського посольства мали побувати в 177 містах і містечках України. Метою таких відвідин було прийняття присяги на вірність цареві від населення.

Досягти одностайності вони не спромоглися. За даними московської сторони, присягу склали 127 338 осіб. Присягали жителі Гетьманщини (Наддніпрянської України), але не всі. Жінки – половина населення – не присягали. Не присягало й селянство, яке становило більшість населення тогочасної України. Не брала участі в церемонії Західна Україна, бо була під поляками, та південні українські землі, що перебували під владою хана або Запорізької Січі.

Розкажіть про перебіг подій у Переяславі 8 січня 1654 р.

- Оформлення міждержавних відносин. Переяславська рада лише започаткувала оформлення московсько-українських відносин, бо ніяких письмових домовленостей у Переяславі укладено не було. Усе мали вирішити переговори. Причому кожна зі сторін оцінювала союз двох держав по-своєму. Український уряд послідовно виступав за рівність прав учасників союзу. У Москві вже тоді прагли перетворити Україну на свою власність і дивилися на українців разом з гетьманом як на підданих його царської величності. Проте в момент переговорів на цьому з тактичних міркувань не наголошувалося. Натомість представники московського уряду щедро сипали обіцянки не порушувати «прав і вольностей» України.

Особливістю українсько-московського договору було те, що він становив групу документів від кожного зі станів – окремих угод від духівництва, міщанства, козаків.

Козацький договір складався з 23 статей від імені гетьмана й Війська Запорізького. Основна ідея статей – встановлення таких міждержавних відносин, за яких Україна зберігатиме як внутрішню, так і зовнішню самостійність. Саме з цими статтями українське посольство на чолі з генеральним суддею Самійлом Богдановичем-Зарудним та переяславським полковником Павлом Тетерею прибуло до Москви. Проект документа українські посланці подали московському урядові ***14 березня 1654 р.***

Унаслідок тижневих переговорів проект дещо змінили, узгодили 17 статей, а з узгодження 6 дуже важливих відклали на пізніший термін.

Які документи визначили зміст українсько-московського договору 1654 р.?

Згідно з Березневими статтями гетьмана й старшину козаки мали обирати на раді. Українські адміністрація та суд лишалися самостійними і не підпорядковувалися Москві. Збирання податків покладалося на український скарб. Чисельність козацького війська встановлювалася в 60 тис.

Свій проект угоди підготувало й міщанство. Українські міщани збиралися зберегти всі свої «права і вольності», дані їм іще литовськими князями та польськими королями, насамперед міське самоврядування.

Тривалі переговори православного духівництва скінчилися безрезультатно. Українська православна церква не погоджувалася на залежність від патріарха Московського, якої прагли московський уряд і Російська православна церква.

Отже, лише міщани загалом порозумілися з московським урядом, козацтво разом з українською православною шляхтою – частково, а православне духівництво відмовилося від незаконних вимог Москви.

Конфедерація (від лат. *confederation* – спілка, об'єднання) – союз самостійних держав, створений з певною метою, здебільшого зовнішньополітичною.

Згідно з документами, затвердженими під час українсько-московських переговорів 1654 р., встановлювалися міждержавні відносини, що не обмежували незалежності України. Умови договору 1654 р. свідчать про об'єднання України й Московії у своєрідну ***конфедерацію***. Адже

договір між двома державами загалом був рівноправний і (за умови дотримання) взаємовигідний. Водночас він був незавершений, недосконалий, діяв нетривалий час (кілька років) і тому дуже швидко втратив чинність.

У чому полягало значення українсько-московського договору 1654 р.?

Перебіг воєнних дій проти Польщі в 1654–1655 рр.

Воєнні дії на території Білорусі. Незабаром на території Білорусі та Смоленщини розгорнулися воєнні дії. У західний похід виступили військо московського царя та надіслана Богданом Хмельницьким 20-тисячна армія козаків на чолі з ніжинським полковником ***Іваном Золотаренком***. Для союзних московсько-українських військ той похід виявився успішним. Улітку 1655 р. вони вибили литовське військо з Білорусі й захопили частину Литви разом із столицею Вільно.

У Південній Білорусі Іван Золотаренко запроваджував козацький устрій. Тут українці та білоруси створили кілька білоруських полків. Виникла реальна можливість утворення українсько-білоруської федерації. Але це викликало невдоволення царя, який мав намір приєднати всю Білорусь до Московії.

Як розгорталися воєнні дії 1654 р. на території Білорусі?

Воєнні дії в Україні. Восени 1654 р. воєнні дії розпочалися й на території України. У середині листопада 30-тисячна польська армія вдерлася на Брацлавщину. Похід тривав до весни 1655 р. Його наслідком стало спустошення Поділля: до середини лютого було зруйновано майже 50 міст.

Узимку 1654 р. польське військо об'єдналося з 30-тисячною татарською ордою, підійшло до Умані та обложило її. На допомогу Іванові Богуну, який керував обороною Умані, вирушили козацькі загони Хмельницького й 10–12-тисячне московське військо. Це змусило польсько-татарське командування зняти облогу й повернути армію назустріч українсько-московським силам.

Охматівська битва. У січні 1655 р. польсько-татарське військо оточило українсько-московський табір під селом Охматовом (тепер Жашківський район Черкаської області). Облога тривала кілька днів і виснажила суперників. Особливо дошкуляли морози, отож сучасники називали місце бою «полем дрожі», або Дрижиполем, а битву під Охматовом – Дрижипільською битвою.

Охматівська битва завершилася з незначною перевагою українського війська, але Богдан Хмельницький не спромігся завдати вирішального удару та звільнити територію Брацлавщини.

Похід на Галичину. Навесні 1655 р. Богдан Хмельницький вирушив із військом через Поділля на Галичину, щоб визволити від польського панування західноукраїнські землі та об'єднати Україну в її етнічних кордонах. На початку серпня військо зупинилося під Кам'янцем-Подільським.

Іван Богун.
З картини М. Івасюка

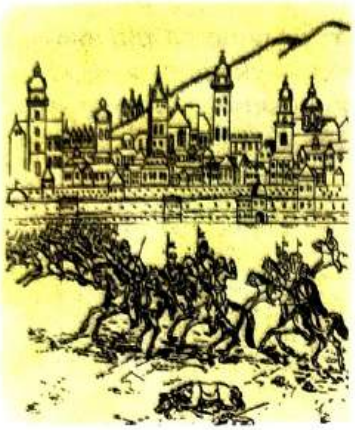

Облога козаками Львова. *З картини (або фрески) XVII ст. Вірменського собору у Львові*

Під час облоги міста гетьман прийняв шведського посла і той повідомив про вступ 9 липня Швеції у війну проти Польщі. Хмельницький, зі свого боку, обіцяв шведському королю оружну допомогу.

Облога Львова та битва під Городком. 19 вересня 1655 р. українська армія вщент розбила польське військо коронного гетьмана Станіслава Потоцького під Городком, що за 25 км від Львова. Унаслідок цієї перемоги було визволено значну частину Західної України.

Того самого дня українська армія підійшла до Львова та обложила його. Розуміючи, що штурм завдасть тяжких втрат не лише мешканцям міста, а й війську, Богдан Хмельницький погодився на переговори з львівською владою. Невдовзі гетьман отримав викуп і відступив від міста.

Після битви під містечком Озерна 12 листопада 1655 р. було укладено угоду між гетьманом і кримським ханом. Вона передбачала невтручання Криму у війну України й Московії проти Польщі. Договір дав можливість уникнути татарського нападу на українські та московські землі. Отже, незважаючи на складність ситуації, літньо-осіння кампанія 1655 р. для українсько-московського війська в Україні завершилася успішно.

Якими були причини походу Хмельницького на Львів 1655 р.? Чим він завершився?

Україна й тогочасний світ

Улітку 1655 р. надзвичайно погіршилося внутрішнє становище Польщі. Розпочався п'ятирічний період занепаду й розбрату, названий польськими істориками «Потопом». Польській державі загрожувала загибель. У липні 1655 р. на її територію увійшли війська Швеції – давнього суперника Польщі у боротьбі за Балтійське узбережжя Східної Пруссії та Ліфляндії (сучасної Латвії). Шведський король Карл X Густав вдало скористався ситуацією: його похід на Польщу збігся в часі з воєнною операцією українсько-московських військ на території Білорусі та Литви. Польща опинилася в умовах війни на два фронти. Це спричинило політичну кризу. Армія склала зброю перед шведами, визнала королем Карла X, а сам Ян II Казимир був змушений тікати до Сілезії, яка знаходилася під владою Австрії. Тоді ж українсько-московські війська здобули Вільно, обложили Ригу, після чого литовські володарі брати Радзивілли поквапилися оголосити про прийняття шведського протекторату.

Скориставшись послабленням Речі Посполитої, бранденбурзький правитель Фрідріх-Вільгельм I оголосив про відокремлення від неї Пруссії та остаточно об'єднав останню з Бранденбургом в єдине королівство. Це сприяло піднесенню Пруссії та перетворенню її на велику державу Європи.

Віленське московсько-польське перемир'я 1656 р.

Наприкінці 1655 – у першій половині 1656 р. Богдан Хмельницький провадив надзвичайно активну дипломатичну діяльність: обмінювався посольствами зі шведським та польським королями, кримським ханом, молдовським господарем і трансільванським князем. Однак уряд царя Олексія Михайловича, наляканий воєнними успіхами шведських

військ у Польщі (Швеція захопила майже всю Польщу), розпочав активну підготовку до війни проти Швеції.

Польські дипломати, шукаючи порятунку для батьківщини, запропонували польську корону на випадок смерті Яна II Казимира цареві Олексію. Ця пропозиція теж спонукала Москву до переговорів з Варшавою, які закінчилися 24 жовтня ***1656 р.*** Віленським перемир'ям. За ним воєнні дії між Річчю Посполитою й Москвою припинялися, обидві країни зобов'язувалися не розпочинати переговорів про мир зі Швецією, а натомість передбачалися спільні воєнні дії проти Швеції та Бранденбурґу, обрання царя на польський трон.

Протекторат – від лат. *protector* – форма залежності, за якою одна держава (протектор) перебирає здійснення зовнішніх відносин іншої держави (протегованої), захист її території і нерідко контролює її внутрішні справи.

На яких умовах було підписане Віленське перемир'я?

Зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького

Віленське московсько-польське перемир'я в гетьманській столиці було сприйняте як брутальне порушення договору 1654 р., власне, як зрада з боку царя. Гетьман вирішив шукати нових союзників проти Польщі. Реальними претендентами були Швеція і Трансільванія. Відносини з Трансільванією Хмельницький встановив іще 1648 р. Щоправда, вони були нерівними: то союзницькими, то напруженими, як це сталося після невдалого походу Тимоша Хмельницького у Молдову восени 1653 р. ***8 жовтня 1656 р.*** між Військом Запорізьким і Трансільванією було укладено угоду про військовий союз проти Речі Посполитої. Трансільванський князь Юрій (Дєрдь) II Ракоці обіцяв допомогти Хмельницькому відвоювати Галичину і частину Білорусі, визнавав за гетьманом титул князя й підтримав його намір передати цей титул синові Юрію.

Дипломатичні зв'язки зі Швецією Богдан Хмельницький розпочав 1652 р. і підтримував надалі. Уже у вересні 1655 р., коли спалахнула польсько-шведська війна, Хмельницький пропонував шведському королю Карлу-Густаву союз проти Польщі з умовою, що всі руські (українські) землі Речі Посполитої буде віддано Україні.

У грудні 1656 р. Юрій (Дєрдь) II Ракоці підписав зі шведським королем трактат «вічного союзу». Тепер, за умови спільних воєнних дій України й Трансільванії, можна було сподіватися на допомогу Швеції, яка, не маючи договірних відносин із гетьманським урядом, підтримувала б трансільванців.

Карл-Густав, шведський король

У 1656 р. зв'язки України зі Швецією стали регулярними, але шведи не хотіли віддавати українські землі, що були під Польщею, бо претендували на них самі. У січні 1657 р. шведські посли привезли проект союзницького договору, але з визнанням незалежної держави лише на козацькій території (Наддніпрянщині). Хмельницький від договору відмовився. У червні до Чигирина знову прибуло шведське посольство. Воно повідомило, що король Карл-Густав погоджується віддати гетьману українські землі під Польщею, частину Білорусі та Смоленськ, собі ж залишає землі Польщі.

В якому напрямі розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду протягом 1656–1657 рр.?

Дії українського війська в Галичині та Польщі в 1656–1657 рр.

Коли в грудні 1656 р. розпочався наступ трансільванського князя Юрія (Дєрдя) II Ракоці на Польщу, Хмельницький надіслав йому на допомогу козацькі полки, якими командував київський полковник ***Антін Жданович***. Попервах українсько-шведсько-трансільванське військо діяло успішно: було здобуто Перемишль, Варшаву, Краків, Люблін, Брест. Однак навесні його становище погіршилося. Невдачі раз по раз переслідували союзників. Через напад Данії на Швецію шведський король залишив Юрія Ракоці. Напруженими стали відносини князя з козаками. Тому, довідавшись про вторгнення польського війська до Трансільванії, Юрій Ракоці, незважаючи на те, що було взято Варшаву, розпочав переговори з поляками. А в липні 1657 р., отримавши звістку про наближення татарської орди, яка могла б відрізати йому зворотний шлях, та остаточно втративши надії на успішне завершення боротьби, трансільванський князь капітулював. Козаки дізналися про наміри Юрія Ракоці напередодні капітуляції та, остерігаючись, що той видасть їх полякам, відійшли від нього.

Розкажіть про перебіг українсько-шведсько-трансільванської воєнної кампанії 1657 р.? Чим вона завершилася?

Богдан Хмельницький – політик, дипломат, полководець

Похід проти Польщі не приніс остаточної перемоги над Річчю Посполитою. Коли ж звістка про самовільне повернення Ждановича в Україну дійшла до гетьмана, це завдало йому смертельного удару. ***27 липня 1657 р.*** в Чигирині Богдан Хмельницький помер.

Богдан Хмельницький – одна з яскравих постатей української історії. Діяльність цього гетьмана – гнучкого політика, вправного дипломата, досвідченого полководця – не тільки визначила подальшу долю України, а й відчутно вплинула на європейське політичне життя.

Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького. *Кінець XVII ст.*

Основним здобутком діяльності Хмельницького стало відродження Української держави. Саме у відновленні незалежної держави, яка об'єднала б усі етнічні українські землі і стала б гідною спадкоємицею Київської Русі, вбачав гетьман мету очоленої ним Національно-визвольної війни. Розбудова Української держави відбувалася під особистим його керівництвом.

Незаперечною заслугою Богдана Хмельницького було й те, що весь український народ, незважаючи на станові інтереси, виступив єдиною як ніколи силою в боротьбі за національне визволення.

За гетьманування Хмельницького на території Української держави були ліквідовані магнатське та шляхетське землеволодіння, фільварково-панщинна система господарювання, кріпосницькі відносини. Цілковита більшість селян отримала особисту волю, право спадкоємного

«Смерть Богдана Хмельницького». *Малюнок Т. Шевченка 1833–1837 рр.*

володіння землею та сільськогосподарськими угіддями, а також можливість вступати до козацького стану. Зросла чисельність козацтва, яке стало привілейованим станом.

Хмельницький здобув визнання в Європі і як полководець. Він не тільки створив одну з найсильніших армій, зумівши належним чином озброїти її, а й збагатив воєнне мистецтво самобутньою тактикою, використовуючи яку, завдав Польщі найтяжчих поразок за всю її історію. Жовтоводська, Корсунська, Батогзька битви стали взірцем полководського мистецтва.

Іллінська церква в Суботові, споруджена коштом Б. Хмельницького. Його усипальниця. *З гравюри 1826 р.*

Богдан Хмельницький вирізнявся й дипломатичними здібностями. Він домігся ізоляції Польщі й налагодив добрі відносини з багатьма сусідніми державами, забезпечив Україні допомогу Криму, домігся невтручання Туреччини і Трансільванії, змусив Молдову розірвати союз із Польщею, готував союз зі Швецією, зав'язав дружні взаємини з Венецією та Австрійською монархією.

Висновки

1. Зробіть висновки-узагальнення щодо воєнно-політичних подій Національно-визвольної війни в 1654–1657 рр. **2.** Оцініть діяльність гетьмана Богдана Хмельницького як історичної особистості (див. Пам'ятку для характеристики історичної особистості на с. 42 підручника). **3.** Чому гетьманський уряд, шукаючи зовнішньополітичної підтримки в боротьбі з Польщею, віддав перевагу союзу з Московією? Проаналізувавши таблицю, встановіть, чи мав цей союз позитивні перспективи для України. Чим була зумовлена зміна зовнішньополітичної орієнтації Богдана Хмельницького в останні роки його гетьманування?

Гетьманська Україна	Московія
1. Республіка. 2. Феодальне землеволодіння і кріпацтво скасовані, розвивалося козацьке землеволодіння, в основі якого була вільнонаймана праця. 3. Міське самоврядування. 4. Вільні відносини з усім культурним світом, прагнення до європейської освіти, сильні тенденції до здобуття свободи слова, думки, друку. 5. Вплив західноєвропейської культури в царині релігії, права, науки, мистецтва. Розквіт науки й освіти. Мережа друкарень, середніх освітніх закладів та наявність вищої школи.	1. Абсолютна монархія. 2. Основа економічного устрою – феодальне землеволодіння, кріпацтво. 3. Міста позбавлені права самоврядування. 4. Культурі притаманні замкненість, суворість, повне неприйняття всього іноземного, релігійний фанатизм, нетерпимість до чужої віри. 5. Майже позбавлена культурних зв'язків із Західною Європою.

ГОТУЄМОСЬ ДО ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. На ілюстраціях зображені відомі історичні особистості другої половини XVII ст. Які події історії України об'єднують ці постаті? Визначте місце кожного діяча в перебігу Національно-визвольної війни.

Які події з історії Національно-визвольної війни пов'язані з іменами Максима Кривоноса, Антона Ждановича, Михайла Кричевського?

2. Про які реалії тогочасного життя йдеться в джерелах? Дайте історичний коментар описаних подій.

2.1. «Сам патріарх [єрусалимський, Паїсій] із тисячею вершників виїжджав до нього [Б. Хмельницького] назустріч із міста, і тутешній митрополит дав йому коло себе місце в санях з правого боку. Весь народ, вийшовши з міста, вся чернь вітали його. Академія вітала його промовами й вигуками, як Мойсея, спасителя й визволителя народу від польського рабства, вбачаючи в імені його добрий знак і називаючи його Богом даний».

2.2. «Бачу зле, бо видав Хмельницький всіх нас у неволю московському цареві... Сам з військом козацьким присягнув і місто Київ силою під мечовим каранєм до того привів, що присягли всі... «Тамтешні міщани, нерадо прийнявши московітів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягли і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві, і твердо стоять на цьому...»

2.3. «Правда те, що я мала й незначна людина, але Бог дав мені, що я є одновладцем і самодержцем руським... Виб'ю з лядської неволі ввесь руський народ, а що перше я воював за шкоду і кривду свою, тепер буду воювати за нашу православну віру... За кордон на війну не піду, на турків і татар шаблі не підніму, досить маю на Україні, на Поділлі й Волині, досить вигоди, достатку й пожитку в землі та князівстві своєму, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Віслою, скажу дальшим ляхам: сидіть, мовчіть, ляхи! А будуть і за Віслою кричати, знайду я їх там напевно. Не залишиться мені нога жодного князя і шляхетки тут, на Україні; а схоче котрий з нами хліб їсти, хай буде послушний Запорізькому Війську».

3. Роздивіться картину художника М. Івасюка «В'їзд Богдана Хмельницького до Києва». Напишіть твір-розповідь про події, зображені на ній, надайте слова персонажам картини – козакам, які кладуть перед гетьманом польські прапори, міщанам, які підносять Богданові хліб-сіль, єрусалимському патріарху, київському митрополиту та іншому духівництву.

4. Витлумачте поняття, що характеризують Українську козацьку державу: Гетьманщина, Військо Запорізьке, Генеральна рада, Старшинська рада, гетьман, генеральна старшина, Генеральний суд, універсал, полк, сотня, кіннота, піхота.

5. Складіть схему державного устрою Гетьманщини.

6. З якими державами український уряд встановив дипломатичні відносини протягом 1648–1657 рр.? Стисло схарактеризуйте їх.

7. Розкрийте історичне значення Національно-визвольної війни в 1648–1657 рр., використовуючи опорні словосполучення: національна держава, українська державна ідея, кріпацтво, досвід боротьби, зміна співвідношення сил у Східній, Південно-Східній і Центральній Європі.

8. З допомогою хронологічної таблиці стисло перекажіть перебіг найважливіших подій Національно-визвольної війни, назвіть їхні результати і наслідки.

Дата	Подія
1648 р.	Початок Національно-визвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.
січень	
лютий	Союзна угода з кримським ханом про надання військової допомоги.
травень	Жовтоводська і Корсунська битви.
вересень	Пилявецька битва.
вересень–жовтень	Облога українським військом Львова та Замостя.
1649 р., серпень	Зборівська битва. Укладення Зборівського договору.
1650 р., серпень	Перший молдовський похід.
1651 р.	
червень	Берестецька битва.
вересень	Укладення Білоцерківського договору.
1652 р.	
травень	Батозька битва.
серпень	Одруження Тимоша Хмельницького з дочкою молдовського господаря Василя Лупула. Укладення молдовсько-українського союзу.
1653 р. квітень–травень	Похід козацьких полків під проводом Тимоша Хмельницького в Молдову.
серпень	Похід козацьких загонів Тимоша Хмельницького в Молдову.
1654 р., березень	Укладення козацьким посольством угоди з московським урядом. Березневі статті.
1656 р.	Укладення союзу з трансільванським князем Юрієм (Дєрдєм) II Ракоці проти Польщі.
жовтень	
жовтень	Підписання між Москвою і Річчю Посполитою Віленського перемир'я.
1657 р., січень–липень	Воєнні дії війська трансільванського князя Юрія (Дєрдя) II Ракоці та українських полків на чолі з Антоном Ждановичем проти Речі Посполитої.

4 тема

Українські землі в другій половині XVII ст.

Поділ Гетьманщини

§15 УКРАЇНА В РОКИ ПРАВЛІННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Десь на заході дотлівало сонце. Червінною барвою засвітилося небо над Конотопом. Згасав день, та не вщухала битва. Смертоносним градом сипали гармати, тонко голосили кулі, лиховісно дзвеніла криця. Гетьман Виговський на мить спинився, витер спітніле чоло. Раптом зовсім поряд важко гупнуло гарматне ядро. Нажаханий кінь несамовито смикнув вуздечку, проте замість стрибка хитнувся і впав, залитий кров'ю. «І цього разу я не твій, смерте», – тільки й устиг подумати гетьман, швидко схоплюючись на ноги.

– Не вбережеш, гетьмане, голови – з ким святкуватимемо перемогу? – гукали до Виговського козаки.

«А й справді, з ким?» – майнула думка в козацького керманича й він рушив далі, аби власним оком охопити поле битви.

Під стінами Конотопа ще кипів бій, але несподіванок уже статися не могло: тієї вечірньої пори українська кіннота наздоганяла рештки московської армії, прагнучи вщент розбити сили московитів. «Може, зглянеться Всевишній над нашим безталанням, – думав гетьман, перебираючи в пам'яті подробиці дня. – Ех, коли б справді змогли позбутися зрадливої опіки московського царя!» У листі до польського воєначальника Анджея Потоцького свої думки з приводу перемоги під Конотопом Іван Виговський виклав так: «Та нещасний я син матері моєї, Вітчизни, що мені випало бути в таких страшних приступах, протидіяти доволі потужному ворогові. Але якби я з ним не зійшовся відважно, то довелося б оплакувати втрату не тільки всього краю, а й нові, може, й непереборні труднощі для Вітчизни».

Конотопська битва розпочалася 28 червня 1659 р. Того дня зійшлися недавні союзники: українська армія й військо московського царя. А все через те, що долю козацької України знову на свій розсуд взялися визначати в чужих столицях. Щоб уберегти незалежність Батьківщини, гетьман ***Іван Виговський***, наступник Богдана Хмельницького, мусив діяти рішуче. І знову заклекотіла війна.

Становище в Українській державі після смерті Богдана Хмельницького

Внутрішнє становище Української держави по смерті Хмельницького багато в чому зумовлювалося зовнішніми факторами. Розпався союз держав проти Речі Посполитої. Трансільванія зазнала поразки, а бранденбурзький правитель відокремив від Речі Посполитої Пруссію та остаточно об'єднав її з Бранденбургом в єдине королівство. Швеція, втягнута у війну проти Данії, вивела війська з Польщі й уклала мирні угоди з Московією та Річчю Посполитою.

Польща разом із Кримським ханством, аби помститись українцям за принизливі поразки минулих літ, розпочала приготування до нової війни.

Вдався до наступу на незалежність Української держави і царський уряд. Свідченням того стали вимоги, що їх привіз до Чигирина одразу по смерті Богдана Хмельниць-

кого царський посол. У них, зокрема, йшлося про те, щоб чисельність реєстрових козаків становила тільки 12 тис., щоб усі податки надходили цареві, щоби над кожним полком стояв полковник-московит, а старшина була московська, щоб по смерті козаків їхні діти ставали царськими підданими. Цар вимагав також, щоб молодого Хмельницького, сина Богдана – Юрія, зі скарбами було відіслано до Москви, а київський митрополит став залежним від московського патріарха й висвячувався в Москві, залишаючись на митрополичій кафедрі за царським привілеєм.

У чому полягають зміст та мета вимог царського уряду? Чому їх було висунуто відразу по смерті Богдана Хмельницького?

На внутрішньому становищі Української держави позначилась і тривала війна. Ситуація ускладнювалася поглибленням розбіжностей між прихильниками різних зовнішньополітичних орієнтацій, між правобережними та лівобережними полками.

Герб гетьмана Івана Виговського

Обрання гетьманом Івана Виговського

Ще за життя Богдана Хмельницького, 5–11 квітня 1657 р., Старшинська рада винесла ухвалу про передачу влади після смерті гетьмана його 16-річному синові Юрію. Втілення тієї ухвали в життя означало б запровадження спадкоємності гетьманської влади, тобто встановлення в Україні монархічної форми правління.

Одначе після смерті гетьмана Хмельницького ситуація змінилася. 23–26 серпня в Чигирині відбулася Старшинська рада, на якій гетьманом, до повноліття Юрася Хмельницького, було обрано генерального писаря Івана Виговського. На час обрання він був знаним політиком, талановитим організатором, блискучим дипломатом.

Іван Виговський походив зі старовинного роду української православної шляхти. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Знав кілька мов, зокрема латину. Національно-визвольна війна застала Виговського на польському боці – він був ротмістром кварцяного війська. Під час Жовтоводської битви потрапив до татарського полону. Тричі тікав, тричі його ловили ординці й, напевно, стратили б, якби не Богдан Хмельницький, що викупив Виговського з неволі. Відтоді перебував при гетьманові, присягнувши бути вірним йому до смерті. Незабаром став генеральним військовим писарем і найближчим сподвижником Хмельницького. Був упорядником реєстру 1649 р., співавтором багатьох універсалів і листів гетьмана.

Гетьман Іван Виговський

Протягом 1648 р. Виговський розбудував адміністративний і дипломатичний штаб Хмельницького, своєрідне міністерство зовнішніх і внутрішніх справ – ***Генеральну військову канцелярію***. Очолюючи її аж до смерті гетьмана, незмінний генеральний

писар був утаємничений у найсекретніші справи. Як писав один із сучасників, «жоден полковник не знав, що думав Хмельницький, – один лише Виговський».

Хмельницький і Виговський діяли узгоджено, причому гетьман у політиці дотримувався жорсткішої лінії. Виговський був гнучкішим, і це створювало додаткові можливості для дипломатичних комбінацій.

Генеральний писар Іван Виговський переглядав листи, отримані останнім часом від іноземних володарів та їхніх послів. «Ваша світлосте», «світлий та вельможний», «найсвітліший» – так звертались чужинці до гетьмана Хмельницького. Дипломатична стриманість, обережність, а часом і лукава підступність відчувалися в тих звертаннях. Не з власного бажання, а з примусу гарячої криці козацьких шабель визнавали родовиті чужоземці керманича покозаченої України рівнею собі. Тому так багато прихованих ворогів у відновленої Української держави. Тож доводиться пильнувати, уміти читати між рядками, мислити глибоко, очі всюди маючи...

Двері гетьманської канцелярії рипнули.

– Здоров був, козаче, – привітався Виговський з давнім знайомим. – Як там у землі лядській? Що нового чути від пана короля?

Прибулець за звичкою уважно оглянув світлицю. Пересвідчившись, що генеральний писар сам, витягнув із шапки згорнуті папери.

– Вчасно привіз. Сьогодні саме Хмельницький матиме зустріч із польськими послами. Не завадить гетьманові знати про плани польського уряду, – говорив Виговський, розгортаючи донесення.

То були шифровані звіти козацького вивідувача Василя Верещаки – особистого камергера Яна Казимира.

– Зайдеш за гетьманськими грамотами ввечері, – проводжаючи гостя, мовив генеральний писар. – Подивимося, якої нам заспівають посли його величності під час обіду.

Де тільки не мав Виговський своїх агентів – друзів, як називав він українських розвідників. Діяли козацькі вивідувачі у Львові, Кам'янці-Подільському, Перемишлі, Кракові, Варшаві, Відні та інших містах і країнах, співпрацювали зі шведськими й трансільванськими розвідниками на території Речі Посполитої, Чехії, Моравії, Сілезії, Австрії, у країнах Балканського півострова. Вражений обізнаністю українського уряду про польські справи, дипломат Речі Посполитої доповідав з Чигирина на початку 1651 р., що через канцелярію Виговського «Хмельницький знає про все, що коїться у Варшаві, і має таких, котрі доповідають йому про найменші події».

Який внесок Івана Виговського у розбудову Української козацької держави? Що ви довідалися про дипломатичну діяльність Виговського?

Зовнішня політика Івана Виговського

У зовнішньополітичній діяльності новообраний гетьман прагнув продовжувати політику Богдана Хмельницького, спрямовану на досягнення цілковитої незалежності Української держави, на зміцнення її міжнародного авторитету.

Уже на Генеральну козацьку раду в Корсуні (25 жовтня 1657 р.) прибули посли Швеції, Польщі, Австрії, Туреччини, Криму, Трансільванії, Молдови, Валахії. Там було ос-

таточно оформлено договір зі Швецією, що передбачав створення українсько-шведського військово-політичного союзу, який мав забезпечити незалежність і територіальну цілісність України. Рада ухвалила також відновити союзи з Туреччиною та Кримським ханством та укласти перемир'я з Польщею.

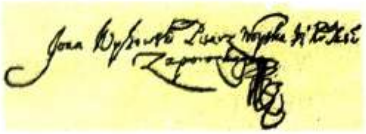

Підпис Івана Виговського на останній сторінці Зборівського реєстру 1649 р.

Водночас гетьман Виговський намагався уникнути ускладнень у відносинах із Москвою. До царя було відправлено посольство з повідомленням про обрання нового гетьмана. У Москві довго зволікали з визнанням Виговського гетьманом, вимагаючи від нього багатьох поступок, насамперед введення до найбільших українських міст – Переяслава, Ніжина й Чернігова московських залог на чолі з воєводами. Це дало б змогу Москві втручатися у внутрішні справи України та обмежило б її незалежність. Вимагалося також проведення повторних виборів за участю царських представників. Виговський мусив погодитися з царськими вимогами, сподіваючись, що на тому зазіхання Москви припиняться.

Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався гетьман Іван Виговський? Як складалися відносини Виговського з Московією? Що передбачав укладений ним договір зі Швецією?

Після лютневої ради 1658 р. в Переяславі, яка підтвердила обрання Виговського гетьманом, воєводи отримали дозвіл прибути в Україну.

Внутрішня політика

Своєю внутрішньою політикою Іван Виговський прагнув задовольнити передусім інтереси старшинської верхівки та української покозаченої шляхти, тобто діяв, як більшість володарів західних держав. Щедрі дарунки земельних наділів і надання привілеїв можновладцям спричинили невдоволення незаможного козацтва й селянства. Зростанням внутрішнього напруження скористалися полтавський полковник Мартин Пушкар, який сам прагнув гетьманської булави, та запорізький отаман Яків Барабаш. За підтримки Москви вони організували заколот, розбили під Полтавою загони полковників Івана Богуна та Івана Сербина й оволоділи територією Полтавського та Лубенського полків.

Стисло схарактеризуйте основні напрями внутрішньої політики гетьмана Виговського. Чим закінчився заколот Пушкаря і Барабаша? Яку роль відігравала Москва в цьому антидержавному акті?

Заклики гетьмана покласти край громадянській війні не діяли, тож Виговський мусив ужити рішучих заходів. У травні 1658 р. гетьманське військо розбило під Полтавою загони заколотників. Пушкар загинув у бою, а Барабаша взяли в полон і стратили. Після придушення заколоту московський уряд відверто втручався в українські справи, надаючи противникам гетьмана матеріальну підтримку.

Гадяцький договір

Подвійна гра Москви, яка задля власних інтересів розпалювала заколот Пушкаря, продемонструвала її прагнення підкорити Україну. Це змусило Виговського вкотре замислитися над пошуком іншого союзника. Після тривалих вагань він вирішив звернутися до Речі Посполитої.

Підписи послів Української держави під присягою на вірність умовам Гадяцького договору, даною на варшавському сеймі 1658 р.

У м. Гадяч ***6 вересня 1658 р.*** між Гетьманською Україною та Польщею було укладено договір, що набув назву ***Гадяцького***. Згідно з ним, Україна, Польща й Литва утворювали федерацію трьох самостійних держав, об'єднаних лише спільно обраним королем. Україна в межах Київського, Чернігівського й Брацлавського воєводств ставала незалежною державою під назвою Великого князівства Руського.

Найвища законодавча влада у Великому князівстві Руському повинна була належати депутатам від усіх земель князівства, а виконавча – зосереджуватися в руках гетьмана, який обирався б довічно й затверджувався королем. Передбачалося, що Велике князівство Руське матиме власні судову й фінансову системи, йшлося про створення власної монетарні. Українське військо мало налічувати 30 тис. козаків і 10 тис. найманого війська. Церковну унію належало скасувати в усіх трьох державах. Православна церква мусила мати такі самі права, як і римо-католицька. Передбачалося створення двох університетів, причому один із них отримував статус академії (Києво-Могилянська академія), а також колегіумів, гімназій, різних шкіл і друкарень. Запроваджувалася цілковита свобода слова й друку.

Схарактеризуйте умови Гадяцького договору.

Гадяцький договір був більш виважений і чіткий, ніж договір 1654 р. Та, на жаль, його не судилося бути втіленим у життя, тим паче, що Польща не збиралася дотримуватися його умов.

Зверніть увагу!

Підписання Гадяцького договору 1658 р. означало закінчення Національно-визвольної війни. Саме тоді – і формально, і фактично – було припинено війну проти Речі Посполитої, саме тоді виникла нова політична реальність. Україна, на жаль, у той час не зберегла державної незалежності в боротьбі проти агресії Московської держави і з 1659 р. була включена до її складу як автономна політична одиниця. Далі почався новий етап національно-визвольної боротьби українського народу, більше знаний під назвою ***Руїна***.

Московсько-українська війна 1658–1659 рр.

Гадяцький трактат спонукав московського царя до дій у відповідь. Спеціальною грамотою цар Олексій звернувся до українського народу. Він закликав до непокори гетьманові. Зі свого боку, Виговський розіслав Звернення до європейських дворів, яким сповіщав про розрив із Москвою та про причини такого розриву.

«Ми, все Військо Запорізьке, повідомляємо і перед Господом та всім світом свідчимо цією нашою щирою та відвертою заявою: у нашої війни, розпочатої та проведеної з поляками, не було іншої причини, ані іншого завдання й мети, крім оборони Святої східної Церкви, а також нашої давньої свободи, яку ми палко любили... Через що передусім ми уклали дружбу з татарами та найсвітлішою королевою Швеції Христиною, а тоді з найсвітлішим королем Швеції Карлом-Густавом, яким усім ми зберегли вірність постійну. Навіть із поляками ми не наважилися розривати будь-коли угоди, але до всіх нашу вірність, договори та угоди ми зберегли непорушно. Ми прийняли захист великого князя Московії не для чогось іншого, як тільки для того, щоб із Божою поміччю здобуту та захищену великим і багаторазовим кровопролиттям нашу свободу зберегти й примножити для себе й для наших нащадків».

Далі у зверненні йшлося про те, що московський цар не виконав своїх обіцянок. Завоювавши козацькою зброєю Литву, розпочав переговори з Польщею за рахунок України, розв'язав війну проти союзниці України – Швеції, поставив залогу в Києві, замірявся геть знищити Білорусь та Україну, почав сіяти чвари, підтримувати бунти проти гетьмана і наступати на Україну збройною силою.

Конотопська битва. Основні події московсько-української війни 1658–1659 рр. розгортались навесні – влітку 1659 р. Наприкінці березня 1659 р. понад 100-тисячна російська армія на чолі з князем О. Трубецьким рушила на Україну. 20 квітня її було зупинено під Конотопом, що його боронили козаки чернігівського й ніжинського полків під командуванням ніжинського полковника Григорія Гуляницького. Майже два місяці козаки тримали облогу. Виговський протягом цього часу готувався до вирішального бою. Гетьман домовився з кримським ханом про допомогу 40-тисячної орди і загалом мав близько 60 тис. вояків. Незабаром союзницьке військо виступило на допомогу обложеним.

Головна битва відбулася ***28 червня 1659 р.*** в районі с. Соснівки під Конотопом. Вона закінчилася нищівною поразкою московського війська.

Звістка про перемогу української армії швидко облетіла Україну. Почули про неї і в чужих землях. За кордоном було видано спеціальні брошури, де містився лист Вигов-

Як у «Зверненні до європейських дворів» Іван Виговський пояснює причини розриву з Московією?

Чому Конотопську битву вважають прикладом справедливих війн?

ського з розповіддю про Конотопську битву. Донеслася вість і до Москви. Переляканий цар Олексій наказав своїм послам в Україні піти на максимальні поступки заради відновлення договору 1654 р.

Кінець гетьманування Виговського

Гучна перемога під Конотопом не поклала край розбратові в Україні. Незалежність України кожне угруповання розуміло по-своєму, обстоюючи передусім власні інтереси. Отож одразу після Конотопської битви вибухнуло нове антиурядове повстання, на чолі якого було поставлено Юрія Хмельницького. Рядові козаки й селяни підтримали його, боячись, що разом із запровадженням Гадяцького договору повернуться національно-релігійні утиски й панщина. Лави повстанців збільшували й ті, хто не хотів послаблення Москви як імовірного союзника в боротьбі проти Польщі. До повстанців прилучалися мешканці Лівобережжя, яких лякала можливість війни проти Московії, яка розгорталася б на їхній землі. У вересні 1659 р. під Германівкою на Київщині зібралася рада. Козаки відмовилися визнати Гадяцький договір, виступили проти союзу з польським королем і висловили недовіру гетьманові Виговському. Після ради Виговський, не бажаючи Україні нового лиха, що його заподіяла б громадянська війна, зрікся булави й подався на рідну Волинь, яка тоді перебувала під владою польського короля, а гетьманом було обрано Юрія Хмельницького.

Чому, незважаючи на перемогу під Конотопом, Виговський не зміг відвернути спалах громадянської війни і втримати гетьманську булаву?

Висновки

Нетривале гетьманування Івана Виговського було сповнене тяжких випробувань, і найтяжче з-поміж них – громадянська війна, що її козацький літописець охарактеризував як «новий великий вогонь внутрішніх чвар і кровопролиття, що спалював людське добро і знищував усе під корінь». Не бажаючи продовжувати братовбивчу війну, Виговський зрікся гетьманства. Щоправда, злагода й тоді не запанувала в Україні. Наступники Виговського, які мали набагато менше політичного досвіду, теж не спромоглися покласти край втручанням Московського царства та Речі Посполитої у внутрішні справи України. Врешті, їхнє втручання та брак єдності серед козацької старшини – провідної української верстви – призвели до втрати Україною державної незалежності.

Перевір себе

1. Які наслідки мало підписання Гадяцького договору? Як ви гадаєте, чи можна вважати виступ гетьмана Івана Виговського та більшості старшини проти Москви 1658–1659 рр. порушенням українсько-московського договору 1654 р.? **2.** Чим закінчилася московсько-українська війна? **3.** Схарактеризуйте Івана Виговського як історичну особистість (див. пам'ятку на с. 42).

§16 ПОРУШЕННЯ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ЦІЛІСНОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ – ГЕТЬМАНЩИНИ

Раду в Ніжині призначили на 17 червня 1663 р. Посеред майдану поставили стіл, біля нього крісло для князя-московита, царського представника. Неподалік напнули чорний царський намет, за яким розташувалося озброєне московське військо.

І ось вдарили в котли. Козаки почали збиратися в коло.

– Здоров був, Петре, – гукнув земляка запорожець. – Бачу, сподіваєтеся полком перемогти зі своїм Сомком.

– Та й ви, запорожці, гаразд дбаєте про свого кошового – Іванця Брюховецького, – відповів той. – Онде як шаблі горять на сонці.

– Проте й ваші пилом не припали, – відрубав запорожець і стиснув правицею шаблю.

– Побійтеся Бога, то ж гріх великий шаблю на брата підносити, – мов з-під землі виріс кобзар і затулив собою одного з козаків, що сперечалися. – Що то за часи настали для бідної України?! Натомість захищати матір-удовицю, б'ються між собою її діти. Правду кажуть: риба гниє з голови. Погляньте лишень на своїх гетьманів – вовком один на одного дивляться і не про землю рідну думають, а лиш про те, як звести свого суперника зі світу. Все, як у приказці: два коти не можуть жити в однім мішку...

Протистояння козацьких угруповань Лівобережної України під час Ніжинської ради 1663 р., що відома в історії як Чорна рада, завершилося обранням на гетьманство Івана Брюховецького. Розповідаючи про ту раду, український козацький літописець згодом написав: «Погляньте на нещастя матері вашої і крайню погибель вітчизни вашої!», бо була вона подією, що призвела до подальшого загострення міжусобної боротьби, до розчленування території Української держави. З огляду на це, Чорна рада – наслідок невдалих заходів гетьманів, наступників Богдана Хмельницького, які не змогли покласти край втручанням у внутрішні справи України сусідніх держав, насамперед Московського царства й Польщі. Втручання Москви в українські справи особливо посилилося за Юрія Хмельницького.

Гетьман Юрій Хмельницький

Ви вже дізналися, що наступним після Івана Виговського гетьманом судилося бути ***Юрію Хмельницькому***. На гетьманство його обрали 28 вересня 1659 р. Юрій Хмельницький був наймолодшою дитиною Богдана Хмельницького та його першої дружини Ганни Сомко. Гетьманич здобув непогану домашню освіту, був добре обізнаний зі Святим Письмом, знав кілька мов – грецьку, латину, польську. Вчився Юрій Хмельницький і в Києво-Могилянській академії, але недовго, бо через погіршення здоров'я гетьман повернув сина до Чигирина, де той продовжив навчання вдома.

Чорна рада – рада, в якій брали участь не лише козаки, а й селяни і міщани, тобто «чернь».

Після 1653 р., по загибелі старшого брата Тимоша він став єдиним спадкоємцем Богдана. Старий гетьман готу-

Гетьман Юрій Хмельницький. *Гравюра Бонацина. Рим. 1670 р.*

вер 1659 - січ 1663

Яким було становище Української козацької держави на час приходу до влади Юрія Хмельницького?

вав ґрунт для передання булави Юрію, зокрема призначив 16-літнього сина наказним гетьманом в одному з відповідальних походів. Але, як мовиться у прислів'ї, до булави треба голови. Юрій Хмельницький міг стати добрим ученим, письменником, але зовсім не був здатний до ролі гетьмана та військового діяча.

Втім, дуже складним було й становище Української держави. На Лівобережжі стояли російські залоги, тому відносини з Московією будь-коли могли загостритися до стану війни. Отож новообраний гетьман мусив порозумітися з московським царем. Одначе небажаним був і розрив договору з Варшавою, оскільки він загрожував війною проти Польщі та союзного їй Кримського ханства.

Переяславський договір 1659 р.

Своє гетьманування Юрій Хмельницький вирішив розпочати укладенням нового договору з Московією. Він прагнув рівноправних і взаємовигідних умов, які дали б змогу зберегти незалежність Української держави в конфедерації з Московією.

Проте переговори, що відбулися 17 жовтня 1659 р. в Переяславі, мали для України небажані результати. Тиск московських воєвод і 40-тисячного московського війська змусили Юрія Хмельницького і старшину підписати варіант договору, запропонований царськими дипломатами-воєначальниками. При цьому представники московського царя вдалися до нещирості, подаючи свої статті як нібито укладені Богданом Хмельницьким.

Договір, укладений Юрієм Хмельницьким, на відміну від договору 1654 р. був нерівноправним. Згідно з Переяславськими статтями 1659 р. московські воєводи одержували право прибути із залогами не тільки до Києва, а й до Переяслава, Ніжина, Чернігова, Брацлава та Умані. Гетьманському урядові заборонялося вести самостійну зовнішню політику: укладати міжнародні договори, приймати іноземних послів тощо. Київський митрополит повинен був визнати зверхність московського патріарха (Українська православна церква відхилила цю статтю як неправомірну). Заборонялося без царського дозволу переобирати гетьмана, а також оголошувати війну або посилати полки на допомогу сусіднім державам. Гетьман втрачав право призначати і звільняти генеральну старшину та полковників. Отже, Переяславський договір 1659 р. закріплював зміни в українсько-московських політичних відносинах.

Автономія від грец. *autonomia* самостійність, незалежність. Означає право на самоврядування певної частини держави; частину території держави, що має автономне право.

Українська держава втрачала незалежність, перетворюючись на ***автономну*** частину імперії. І хоча автономія була тоді ще доволі широкою, дії царату однозначно свідчили, що наступ на незалежність України триватиме.

Чуднівська кампанія 1660 р. та укладення Слободищенської угоди

Наступним зовнішньополітичним заходом Юрія Хмельницького став похід українсько-московських військ на Західну Україну. Мета походу – визволити західноукраїнські землі з-під влади Польщі. Очевидним, одначе, був той факт, що дві інші учасниці операції – Польща та Московія, які розірвали перемир'я й поновили воєнні дії задля досягнення остаточного панування в Україні, докладуть зусиль, аби перешкодити об'єднанню та зміцненню України.

Якими діями розпочав своє гетьманування Юрій Хмельницький? Що означав, порівняно з договором 1654 р., Переяславський договір 1659 р.?

План українсько-московської операції передбачав воєнні дії двома окремими групами військ. Польське командування вирішило перехопити ініціативу та розбити українсько-московські війська кожне окремо. Водночас було зроблено все, щоб використати невдоволення козаків Переяславським договором 1659 р. і перетягти їх на свій бік.

Вдалі дії поляків змусили армію Шереметьєва відступити з-під Любара до містечка Чуднова. Туди мав прибути Юрій Хмельницький. Справді, на початку жовтня очолене ним військо прибуло до ***Слободищ***, за 20 км на схід від Чуднова. Аби не дозволити силам Шереметьєва об'єднатися з Хмельницьким, частина польського війська залишилася під Чудновом, а інша рушила навперейми Юрію Хмельницькому і раптово й сильно вдарила по українському війську. Після кривавої битви Юрій Хмельницький під тиском старшини, невдоволеної політикою Москви, розпочав переговори про перемир'я, які завершилися 7 жовтня підписанням угоди.

Дізнавшись про події під Слободищами, польське військо посилило штурм табору Шереметьєва, і той був змушений капітулювати. Найголовнішим пунктом умов капітуляції була відмова Шереметьєва від імені царського уряду від зазіхань на Україну.

Слободищенська угода ***1660 р.*** розроблялася на основі Гадяцького договору. Щоправда, текст останнього зазнав суттєвих змін. Було вилучено статтю про Велике князівство Руське. Передбачалося повернення польській шляхті й магнатам усіх маєтностей в Україні. А ще зазначалося, що гетьман позбавляється права зовнішньополітичних відносин і зобов'язується надавати воєнну допомогу Польщі в її війнах з іншими державами. Українська держава ставала тільки автономною частиною Речі Посполитої. Слободищенська угода не принесла Україні миру. Внутрішнє становище козацької держави ще більше ускладнилося, бо виникла загроза перетворення української території на арену жорстокої боротьби між Московією та Річчю Посполитою.

Бій козаків з польськими військами. *Фрагмент картини М. Дерегуса*

Загострення внутрішнього становища Української держави. Нова угода з Польщею не була сприйнята більшою частиною лівобережного козацтва. Рядові козаки й стар-

Українські землі у 1660 – 1687 рр.

шина відмовлялися визнавати владу Юрія Хмельницького. Лівобережні полки склали присягу цареві. Рух проти Хмельниченка очолив його дядько Яким Сомко, який прагнув посісти гетьманство. Проте Сомко був не єдиним претендентом на гетьманську булаву. Гетьманства домагався й ніжинський полковник Василь Золотаренко. Підтримуючи то одного, то іншого претендента, московський уряд загострював ситуацію й водночас посилював свою владу на Лівобережжі. А найбільше подобався московському цареві запопадливий Іван Брюховецький – тоді кошовий отаман Запорізької Січі.

Не бажала відмовлятися від українських земель і Польща. Втручання інших держав у протистояння різних козацьких

угруповань у боротьбі за гетьманську булаву призвело до поділу України на Лівобережну й Правобережну, що боролися між собою: одна на боці Москви, інша – на боці Польщі. Отже, в Україні вибухнула нова громадянська війна.

Схарактеризуйте Чуднівську кампанію Юрія Хмельницького та її наслідки.

Обрання гетьманом Павла Тетері

Прагнення Юрія Хмельницького придушити антигетьманські виступи під час осіннього походу 1661 р. закінчилися невдачею. Влітку 1662 р. за підтримки польсько-татарських загонів він здійснив останню спробу відновити свою владу на Лівобережжі. 12 червня стався бій під Переяславом, а потім настав період невдалої облоги міста. Юрій Хмельницький врешті відступив. Сили Якима Сомка, підтримані московськими військами, завдали Хмельниченку болючої поразки під час його повернення на правий берег. За таких обставин молодий гетьман остаточно вирішив зректися булави. Скликана на початку січня 1663 р. рада в Чигирині обрала гетьманом Правобережної України ***Павла Тетерю***, а Юрій Хмельницький незабаром постригся в ченці під ім'ям Гедеона і став ігуменом монастиря у Корсуні. Після відмови Юрія Хмельницького від гетьманства 1663 р. державну територію України було поділено на Правобережну та Лівобережну Гетьманщини. На правобережні полки через гетьмана Тетерю намагалася впливати Польща, прагнучи відновити й утвердити там свою владу. Лівобережні козаки дедалі більше підпадали під владу Москви, яка прагнула поставити на гетьманство вигідного для себе претендента.

За яких обставин Юрій Хмельницький відмовився від гетьманської булави?

Боротьба за владу на Лівобережній Україні

Обрання гетьманом Якима Сомка. На Лівобережній Україні у квітні 1662 р. переяславський полковник Яким Сомко скликав у Козельці Старшинську раду. Рада обрала Сомка гетьманом. Проте обіймав він цю посаду лише місяць, бо московський уряд, не довіряючи Сомку, не визнав законності його обрання. У Москві гетьманом воліли бачити запорізького отамана Івана Брюховецького.

Заходи Брюховецького в боротьбі за гетьманство. Іван Брюховецький не був випадковим претендентом на гетьманську булаву. До цієї посади він торував криву стежку протягом кількох років. Він зміг переконати царя у своїй відданості московському престолу. Вдаючись до хитрощів, підлещуючись до найвпливовіших осіб, легко погоджуючись на поступки у відносинах України з Московією, він отримав те, чого не мали інші претенденти на гетьманство в Лівобережній Україні, – підтримку московського царя, а відтак і військову допомогу.

Брюховецький розумів, що хоч би якою великою була ця підтримка, та все ж таки обирати на гетьманство його має козацтво. Тому він брехливими обіцянками схилив на

Чому козацьку раду 1663 р. в Ніжині називають Чорною? Простежте на прикладі цієї події, як відбувалась зміна лексичного значення слова: від конкретного («чорна» рада від участі в ній рядових козаків – «черні») до символічного («чорна» в сенсі нещаслива, лиховісна).

свій бік Запорізьку Січ, козацькі низи й міщанство. Він гнівно засуджував політику козацької старшини, яка, прагнучи багатства, визискувала «чернь». У своїх заявах Брюховецький зобов'язувався у разі обрання його гетьманом поліпшити становище козацьких низів і селянства, надати права самоврядування міщанству. Упевнившись, що має на кого спертися в Україні, Брюховецький звернувся до царя з проханням дозволити скликати Чорну раду.

17–18 червня 1663 р. в Ніжині зібралася рада, в якій взяли участь разом із козаками селяни та міські жителі. Спираючись на підтримку козацьких низів, які рішуче виступили проти старшини, а також під тиском московських військ, ***Іван Брюховецький*** здобув перемогу над Сомком.

На основі розповідей літописців український письменник XIX ст. Пантелеймон Куліш у своєму романі «Чорна рада» – першому історичному романі в українській літературі – відтворив події Чорної ради в Ніжині 1663 р. «Ось ударили голосно в бубни, засурмили в сурми. Виходить із царського намету боярин, князь Гагін, з думними дяками. У руках царська грамота. Підняв грамоту високо – два дяки йому руки піддержували – і почав вичитувати царське ім'я.

Як ось позад брюховців сільська голота, не чуючи нічого, що читають, почала гукати:

– Івана Мартиновича волимо! Брюховецького, Брюховецького волимо!

А Сомкове козацтво заднє собі, чуючи, що оглашають гетьманом Брюховецького, почало гукати:

– Сомка, Сомка гетьманом!

І по всьому полю зчинивсь галас несказанний.

І зачепились. Хто шаблею, хто києм, хто ножакою».

Діяльність гетьмана Івана Брюховецького (1663–1668)

Доступившись до влади, Брюховецький дуже швидко зрікся передвиборних обіцянок. Щоби позбутися непотрібного тиску з боку запорожців, новий гетьман переділив їх на невеликі загони й розташував по всьому Лівобережжю. Він прагнув, ставши гетьманом, щоб одноосібно вирішувати державні справи. З цією метою звертався навіть до московського царя, аби той заборонив запорожцям зноситися з Москвою та зобов'язав би їх вдаватися до посередництва гетьманського уряду.

Разюче відрізнялася від передвиборних обіцянок політика Брюховецького і щодо міщан. Гетьман наказав збирати з городян податок на власну користь, усупереч попереднім запевненням прагнув обмежити міське самоврядування, наказав здійснити перереєстрацію всіх привілеїв, наданих містам за попередніх часів польськими королями, і зменшити кількість міст, які жили за магдебурзьким пра-

вом. Це мало на меті упокорити міське населення, підпорядкувати його гетьманові та поступово обмежити права козацтва. Свідченням того стали слова Брюховецького, який у розмові з царським посланцем повідомляв: «Багато козаків пишуться в міщани, а я тому й радий, сподіваюсь, що за декілька років пороблю всіх козаків міщанами: так і смути буде менше».

Владний і честолюбний, Брюховецький не відмовлявся від планів об'єднання українських земель під однією булавою. У цьому переконує його участь у воєнних діях 1663–1665 рр. Відбивши наступ польського короля на Лівобережжя, Брюховецький звернувся з універсалами до мешканців Правобережної України й закликав їх виступати проти гетьмана Тетері та короля, об'єднуватися з лівобережним козацтвом. Згодом Брюховецький на чолі своїх військ переправився через Дніпро й захопив кілька правобережних міст, одначе після невдалої облоги Чигирина повернувся на лівий берег.

Гетьман Іван Брюховецький

Підписання Московського договору 1665 р. У своїй діяльності Іван Брюховецький спирався на підтримку Москви. Він робив чималі поступки московському урядові. У 1665 р. Брюховецький – перший з українських гетьманів – поїхав до Москви «побачити пресвітлі очі государя». Там він погодився підписати новий договір, відомий в історії як Московські статті.

Які події в історії України пов'язані з ім'ям Івана Брюховецького? Чи можна твердити, що підписаний в 1665 р. Брюховецьким договір з Москвою істотно обмежував незалежність Гетьманщини?

За цим договором московські воєводи й залоги отримували право перебувати майже в усіх великих містах. Збирання податків покладалося на московських воєвод, а збори повністю мали надходити до царської скарбниці. Вибори гетьмана могли відбуватися лише з дозволу царя та за присутності царського представника. Гетьманський уряд позбавлявся права на проведення самостійної зовнішньої політики.

Московські статті істотно обмежували автономію Лівобережної Гетьманщини, посилювали її залежність від московського царя. За підписання цього договору Брюховецький отримав боярство, численні маєтки та дочку князя Долгорукого за дружину.

Гетьман Павло Тетеря, його діяльність (1663–1665)

Павло Тетеря походив з української київської шляхти. Він народився у 20-х рр. XVII ст. Здобувши освіту, згодом був канцеляристом у Луцькому гродському суді. У 1648 р. приєднався до Богдана Хмельницького. З 1649 р. – переяславський полковий писар, з 1653 р. – переяславський полковник. Павло Тетеря мав неабиякий хист дипломата, за що його особливо цінував Богдан Хмельницький. Перебуваючи в Чигирині при гетьманові, він брав участь майже в усіх дипломатичних переговорах. Так, у 1649 р. був на чолі

Гетьман Павло Тетеря

Бій Івана Богуна з Стефаном Чарнецьким під Монастирищем (1653 р.). *Фрагмент картини М. Самокиша*

посольства до трансільванського князя Юрія (Дєрдя) II Ракоці; у 1652 р. супроводжував Тимоша Хмельницького в подорожі до Ясс, коли той мав одружитися з дочкою молдовського господаря. У 1654 р. разом із генеральним суддею очолив посольство до Москви, де обговорювався й затверджувався українсько-московський договір. Тетеря був одним із авторів Гадяцького 1658 р. та Слободищенського 1660 р. договорів. Після загибелі Данила Виговського (брата гетьмана Івана Виговського) одружився з його вдовою – дочкою Богдана Хмельницького Катериною.

Спираючись на підтримку Польщі, Павло Тетеря сподівався поширити свою владу на Лівобережжя. Похід на Лівобережну Україну розпочався восени 1663 р. У ньому брали участь 22 тис. поляків, 15 тис. правобережних козаків та близько 40 тис. татар. У листопаді об'єднані війська перейшли Дніпро. Король упевнено просувався на північний схід, причому населення майже не чинило опору, позаяк серед його полководців були герої Національно-визвольної війни Іван Богун і Тиміш Носач. Тетеря рухався південніше, ухиляючись від об'єднання з королівською колоною. Наказ короля правобережний гетьман виконав, лише надавши допомогу в облозі Глухова. З-під Глухова Павло Тетеря поквапом повернувся на Правобережжя, бо там спалахнуло антигетьманське повстання. Становище польсько-українських сил під орудою короля погіршувалося. Дошкуляла зима. Розпочався голод. Жорстоке поводження поляків спричинило опір лівобережного козацтва. Тож на військовій раді в лютому 1664 р. було вирішено повертатися до Польщі. Усі невдачі походу звалили на Івана Богуна, якого звинуватили в таємних зв'язках із московитами й розстріляли. Не бажаючи втрачати Лівобережжя, король залишив там загони на чолі з Стефаном Чарнецьким, відомим жорстоким ставленням до козаків.

Такий перебіг подій ускладнив становище Павла Тетері. Антигетьманське та антипольське повстання набирало розмаху. До нього прилучилися запорожці й дехто з лівобережних полковників.

Митрополит Йосиф Нелюбович-Тукальський

Протягом 1664 р. на Правобережжі точилися братовбивчі бої. За участь у змові було заарештовано київського митрополита Йосифа Тукальського та архімандрита Свято-Онуфріївського монастиря Гедеона (Юрія) Хмельницького, полковника Григорія Гуляницького, яких незабаром ув'язнили в колишній столиці хрестоносців Тевтонського ордену – Мальборку (Марієнбурзі), а також Івана Виговського, якого засудили до страти і розстріляли. Каральні заходи не додали популярності Павлові Тетері. Прірву між ним та козаками поглиблювали й дії Чарнецького. Повстання ширилося...

Зречення Тетерею гетьманської булави. За таких обставин у липні 1665 р. Тетеря втік до Польщі. У польського ко-

роля він просив допомоги, не втрачаючи надії повернути владу військовою силою. Одначе до осені ***1665 р.*** колишній гетьман втратив на Правобережжі останніх прибічників. Гетьманську булаву отримав Петро Дорошенко, остаточне затвердження якого відбулося на Генеральній раді в січні 1666 р. в Чигирині.

Чию підтримку мав і яку політику провадив гетьман Тетеря?

Тим часом Тетеря у Польщі не порозумівся з новим королем Михайлом Вишневецьким та його оточенням і втік до Молдови. Там він налагодив зв'язки з турецьким султаном і підбурював його здійснити похід проти Польщі. За це його отруїли польські агенти.

Андрусівський договір

Тим часом Московія та Річ Посполита розпочали переговори. Закінчилися вони підписанням ***30 січня 1667 р.*** в ***с. Андрусові*** (поблизу Смоленська) перемир'я. За умовами договору воєнні дії між Річчю Посполитою та Московією припинялися, встановлювалося перемир'я на 13,5 років. Під владою Московської держави залишалася Лівобережна Україна, їй поверталися Сіверщина, Смоленщина та на два роки – Київ. За Польщею закріплювалися землі Білорусі й Правобережної України. Запорізька Січ переходила під контроль обох держав.

Андрусівський договір, який здебільшого стосувався України, був укладений таємно, без погодження з українською стороною. Він перекреслював більшість здобутків українського народу, завойованих майже 20-літньою боротьбою за національне визволення, узаконював і закріплював насильницький поділ українських земель між Польщею та Московією.

Що передбачав Андрусівський договір?

ХТО? ЧУО? ПОЛІ?

Висновки

Кінець 50 – перша половина 60-х рр. XVII ст. для України були трагічними. Безперервно точилася громадянська війна. За володіння гетьманською булавою одночасно боролися кілька претендентів від угруповань різної зовнішньополітичної орієнтації. Наслідком втручання у внутрішні справи України інших держав, залучення їхньої військової сили були майже безперервні воєнні дії, через що спустошувалися цілі регіони, руйнувалося і без того занедбане господарство, масово гинули люди. Україна втрачала державну незалежність та економічну потугу. Але найтяжчий наслідок того періоду української історії – втрата територіальної цілісності України. Дніпро, який з'єднував Україну, розділив Гетьманщину на Лівобережну та Правобережну.

Закріплений Андрусівським договором насильницький поділ українських земель між Московією та Польщею надзвичайно ускладнював визвольні змагання українців – адже відтоді для побудови незалежної держави необхідно було долати опір двох, ворожих одна одній, держав. Перебування у складі різних держав під впливом різних культур загрожувало українському народові розколом. Саме тому найголовнішими завданнями українських державців у подальшому стали скасування умов Андрусівського договору та об'єднання України під владою одного гетьмана.

Перевір себе

1. Порівняйте Чуднівську кампанію з Конотопською битвою. Що в них було спільного? Що відмінного? **2.** Чому Слободищенський договір дослідники вважають межею, після якої Українська козацька держава розпалася на Лівобережну й Правобережну Гетьманщини? **3.** Чому Андрусівське перемир'я стало трагедією українського народу?

§17–18 ПРАВОБЕРЕЖНА ТА ЛІВОБЕРЕЖНА ГЕТЬМАНЩИНИ В 60–80-х рр. XVII ст.

Понад місяць тривала облога. Чигирин запекло боронився, ніби знав: доки стоятиме велична столиця гетьмана Богдана, доти житиме козацька віра в те, що ще не згасла навік ясна зоря вільної воленьки, що минуться часи незгоди й засяє вона над Україною, як за Хмельницького.

Певно, думали так скрізь по українських землях, бо звістка про те, що знову йде до Чигирина турецька армія, не залишила байдужими ні Правобережжя, ні Лівий берег. Чернігівський архієпископ Лазар Баранович наказав щодня молитися в церквах за перемогу в чигиринській війні й оголосив триденний піст – кожного тижня в понеділок, вівторок і середу. Гетьман Лівобережжя своїм універсалом наказав пильнувати, щоб розпорядження архієпископа точно виконувалися. Ота всеукраїнська молитва, може, й додавала сили чигиринцям, про звитягу яких чутки рознеслися аж за кордон. Француз – сучасник тих подій – писав: «Турки заявили, що вони зазнали надто великих втрат і ніколи не зустрічалися з таким сильним опором, який вчинили козаки, котрі, втративши одну руку, продовжували битися другою, доки не вмирали».

Від вогню й диму не було видно неба.

«Ех, не встоїмо, браття, – журилися козаки. – Прощавай, Чигирине, прощавай, столице козацькая...»

«Паде Україна тогобічна, – писав пізніше козацький літописець Самійло Величко. – Як стародавній великий город Вавилон... Через незгоду тодішню козаки всі пропали, самі себе звоювали».

12 серпня 1678 р. турецьке військо вдерлося до Чигирина. Зайнялися порохові склади – страшний вибух струсонув землю. Злетів у повітря верхній замок. Упав Чигирин. Криваві війни спустошили Правобережжя. У краї панувала Руїна.

Серед найвизначніших особистостей періоду Руїни був гетьман Петро Дорошенко.

Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за об'єднання України

Гетьманування ***Петра Дорошенка (1665–1676)*** на Правобережжі розпочалося за надзвичайно складних умов. Козацьку Україну було поділено на дві Гетьманщини. Особливо страхітливого спустошення зазнало Правобережжя, де внаслідок воєнних дій і громадянської війни було знищено 65–70 % населення.

Тому Дорошенко насамперед удався до заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища. Він усіляко заохочував заселення південних районів Правобережжя, послідовно захищав інтереси козаків. Щоб позбутися залежності від старшини, прагнув запровадити довічну гетьманську владу. Створив постійне військо, яке налічувало близько 20 тис. ***сердюків***. Великою духовною підтримкою став для гетьмана приїзд до Чигирина православного київського митрополита ***Йосифа Нелюбовича-Тукальського***, палкого поборника самостійності України, який влаштував свою митрополичу резиденцію в столиці Української гетьманської держави.

Руїна – назва, вживана в історичній літературі для періоду громадянських воєн, вторгнень іноземців в Україну, її поділу між Річчю Посполитою, Туреччиною та Московією, розколу Гетьманщини, страхітливого спустошення Правобережної України.

Та головний сенс власної діяльності Петро Дорошенко вбачав у зміцненні своєї влади на Правобережжі та поступовому об'єднанні всіх українських земель в межах однієї держави. Через це дійшло до війни між Річчю Посполитою та Україною. Узимку 1666 р. Старшинська рада підтримала плани, висунуті Дорошенком: було ухвалено вигнати поляків з України, укласти союз із кримським ханом, виступити на Лівобережжя, щоб об'єднати його з Правобережжям під владою одного гетьмана – Дорошенка. Тієї ж зими Дорошенко разом із загонами татар знищив 6-тисячний польський загін на Брацлавщині. Одначе цей вдалий виступ не поклав край розбратові в Україні, а лише пришвидшив її розподіл.

Сердюки – козаки найманих піхотних полків.

Звістка про підписання Московією та Польщею Андрусівського договору боляче вразила правобережного гетьмана і спонукала його до відновлення воєнних дій проти Польщі.

Проголошення Петра Дорошенка гетьманом усієї України

На початку 1668 р. на Старшинській раді в Чигирині правобережний гетьман знову порушив питання про об'єднання Гетьманщини, цього разу під протекторатом Туреччини. Таке саме рішення ухвалила й рада на Лівобережжі.

Яких першочергових заходів, спрямованих на поліпшення внутрішнього становища на Правобережжі, вжив Дорошенко? До яких дій він удався, дізнавшись про Андрусівський договір?

Лівобережну Україну, а також Слобожанщину охопило антимосковське повстання. Цікаво, що очолив його Брюховецький, який намагався в такий спосіб утримати владу. На початку березня 1668 р. московські залоги було вигнано з більшості міст Лівобережжя. Іван Сірко очистив від московитів усю Слобідську Україну, крім Харкова. Це спонукало Дорошенка виступити в похід з надією на возз'єднання українських земель. 1668 р. він переправився через Дніпро й вирушив назустріч Брюховецькому. У червні в таборі під Опішнею, що на Полтавщині, козаки зчинили бунт, убили Брюховецького, а Дорошенка обрали гетьманом обох боків Дніпра.

Як закінчилося антимосковське повстання 1668 р. на Лівобережжі?

Щоб контролювати ситуацію на Лівобережжі, Дорошенко розташував у найбільших містах свої залоги. Вся Україна опинилася в його руках.

Що завадило Дорошенку лишитися на Лівобережжі після обрання його гетьманом обох боків Дніпра?

Та закріпити владу новообраному гетьманові на Лівобережжі не поталанило. З півночі загрожувала Московія, на заході пішли в наступ війська Речі Посполитої. До того ж запорожці висунули свого претендента на булаву – племінника Брюховецького Петра Суховія. Усе це змусило Дорошенка повернутися на Правобережжя. На лівому березі Дніпра наказним гетьманом залишився чернігівський полковник Дем'ян Многогрішний.

Гетьманування Дем'яна Многогрішного (1669–1672)

Гетьман Дем'ян Многогрішний

Дем'ян Многогрішний походив із селянської родини з-під містечка Коропа на Чернігівщині. Покозачився під час Національно-визвольної війни, упродовж якої виявив неабиякі організаторські здібності: опікувався організацією козацьких загонів, забезпеченням їх зброєю, боєприпасами, навчанням молоді військовій справі тощо. Брав участь у багатьох битвах.

Наказним гетьманом побув недовго, ставши повновладним володарем булави на Лівобережжі. Сталося це внаслідок таких подій. Тільки-но Петро Дорошенко восени 1668 р. з військом залишив Лівобережжя, на Сіверщину (Ніжин і Чернігів) рушила московська армія на чолі з воєводою Ромодановським. Становище Многогрішного було складним, оскільки Дорошенко не міг надіслати допомоги. Тиск промосковської частини старшини змусив Многогрішного вдатися до переговорів із царським урядом.

Обрання Многогрішного гетьманом Лівобережжя. Переговори тривали всю осінь 1668 р. Урешті-решт Многогрішний погодився на повернення під зверхність царя за умови виведення московських залог з українських міст. Козацька Україна знову розпалася на дві Гетьманщини. Переговори між московським урядом і Многогрішним завершилися укладенням відповідного договору – т. зв. ***Глухівських статей*** – і проголошенням 9 березня 1669 р. на Генеральній раді в Глухові Многогрішного гетьманом Лівобережної України.

За Глухівськими статтями, що складалися з 27 пунктів, московські воєводи лишалися тільки в п'яти містах, причому вони не мали права втручатись у справи місцевого управління. Встановлювався козацький реєстр чисельністю у 30 тис. Гетьман також мав право утримувати наймане військо – 1 тис. компанійців. Податки мала збирати лише старшина. Такі поступки з боку Москви були зумовлені прагненням запобігти новим проявам козацького невдоволення. Проте деяке пом'якшення було тимчасовим і досить обмеженим. Адже й цей договір забороняв гетьманові вступати у відносини з іншими державами; крім того, ускладнювався перехід селян до козацького стану.

Схарактеризуйте Глухівські статті. До яких заходів удався Многогрішний для реорганізації державного життя Лівобережної Гетьманщини?

Заходи Многогрішного щодо реорганізації державного життя Лівобережної Гетьманщини. Обраний гетьманом, Многогрішний намагався захищати державні інтереси України, прагнув об'єднати українські землі. Він домігся, щоб Київ із передмістями залишився у складі Лівобережної України. Одним із напрямів діяльності Многогрішного було зміцнення гетьманської влади й поступове послаблення ролі козацької старшини. Саме з цією метою й було створено наймане військо.

За яких обставин Многогрішний став гетьманом Лівобережної України?

Дем'ян Многогрішний обстоював автономію України, намагався подолати промосковські настрої серед козацької старшини. Для цього замінив ненадійних полковників вірними собі людьми. Так старшинський уряд очолив брат Дем'яна Многогрішного Василь. Це не могло не спричинити невдоволення козацької старшини. Обурювало передусім надмірне прагнення гетьмана до особистого збагачення, а також те, що він не зважав на Старшинську раду – сам вів переговори з московськими послами, без суду карав навіть полковників, роздавав урядові посади своїм родичам. У березні 1672 р. генеральна старшина таємно схопила братів Многогрішних у Батуринському замку, звинуватила їх у дружніх зв'язках із Дорошенком і в зраді цареві й відправила до Москви. Там Многогрішних піддали жорстоким тортурам і засудили до страти. Коли кат намірявся виконати вирок, кару скасували, замінивши довічним засланням. Разом із Дем'яном Многогрішним до Сибіру були вислані його брат-полковник із сім'єю, дружина, сини та дочка. Через 15 років колишнього гетьмана було звільнено із в'язниці, надалі він відбував військову службу в Східному Сибіру. Супроводжував російських дипломатів, які уклали перший російсько-китайський договір (1689), брав активну участь у заселенні та освоєнні Сибіру. Наприкінці життя постригся в ченці. Помер близько 1707 р.

Чому старшина була невдоволена внутрішньою політикою Многогрішного?

Внутрішня та зовнішня політика Івана Самойловича

16–17 червня 1672 р. в Козацькій Діброві між Конотопом і Путивлем відбулася Генеральна військова рада. На раді за згодою московського князя Григорія Ромодановського гетьманом було обрано генерального суддю ***Івана Самойловича***.

Іван Самойлович походив із родини священика. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії. Духовна кар'єра його не приваблювала, і він вступив до козацького війська Лівобережної України. Освічений і здібний юнак, отримавши старшинське звання, незабаром обійняв посаду наказного полковника Прилуцького полку. Був також сотником Красноколядинської сотні Чернігівського полку, а потім чернігівським полковником. За гетьманування

Гетьман Іван Самойлович

Многогрішного перебував на посаді генерального судді Лівобережної Гетьманщини.

Крім виборів гетьмана, на раді в Козацькій Діброві провели переговори гетьманський та московський уряди, уклавши договір, відомий під назвою Конотопських статей.

10 пунктів нового договору доповнювали Глухівські статті й порівняно з ними ще більше обмежували владу гетьмана. За Конотопськими статтями гетьманові заборонялося без царського указу та Старшинської ради висилати посольства до інших держав, а також підтримувати відносини з Дорошенком. Новий договір не дозволяв гетьманові позбавляти старшину посад, карати без згоди Старшинської ради або вироку військового суду. Козацькі посли не мали права брати участі в переговорах із представниками польського уряду в Москві у справах, дотичних до України.

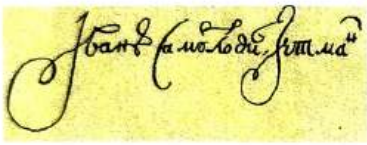

Підпис гетьмана Івана Самойловича

На посаді гетьмана. Характерною рисою 15-літнього гетьманування Івана Самойловича було його прагнення створити аристократичну державу з міцною гетьманською владою. Шлях до здійснення своєї мети він вбачав у обмеженні права козацьких низів втручатися в державні справи. Саме тому Самойлович припинив скликання Генеральної військової ради, а всі державні справи вирішував зі Старшинською радою. Формуванню аристократії сприяло започатковане Самойловичем бунчукове товариство. То була особлива привілейована група козацької еліти, до складу якої входили сини старшини. Бунчукові товариші, перебуваючи в гетьманському оточенні, з юнацьких років готувалися обійняти керівні військові та адміністративні посади.

Самойлович сприяв зростанню старшинського землеволодіння. Всупереч намаганням старшини й Конотопським статтям, для забезпечення порядку в Гетьманщині він утримував наймане (компанійське та сердюцьке) військо, а з часом сформував ще кілька охочих полків.

Як і деякі його попередники, прагнув закріпити спадковість гетьманської влади, тому своїм синам надавав найвпливовіші посади в уряді та великі маєтності. Самойлович рішуче протидіяв спробам запорожців здобути політичну окремішність, намагався прилучити під свою булаву Правобережну Україну, не випускав з уваги й західноукраїнські землі.

Троїцький собор у Чернігові

У зовнішній політиці Самойлович орієнтувався на Москву й вороже ставився до Польщі й Туреччини, був противником московсько-польської згоди на основі поділу України. Водночас прагнув порозуміння Московської держави й Гетьманщини з Туреччиною та Кримом.

Яскравою рисою гетьманування Івана Самойловича, в умовах відносної стабілізації життя на Лівобережній Україні, стало пожвавлення занепалого під час Руїни культурного життя. Найбільші зрушення сталися в архітектурі та будівництві. Фундаторами соборів і церков були гетьман,

старшини, заможні міщани. Зокрема, Самойлович був фундатором Троїцького собору Густинського монастиря під Прилуками, збудованого в 1674–1676 рр. Визначними пам'ятками тих часів стала мурована церква Іоанна Предтечі в Стародубі, Трапезна Троїцького монастиря в Чернігові (1677–1679). У 1679 р. розпочалося будівництво Троїцького собору в Чернігові, а 1682 р. – спорудження під керівництвом Й. Баптиста Преображенського собору Мгарського монастиря біля Лубен (обидва собори остаточно добудовані за гетьманування Мазепи).

Схарактеризуйте сутність Конотопських статей. Якою була внутрішня й зовнішня політика гетьмана Івана Самойловича?

Військово-політичний союз гетьмана Петра Дорошенка з Туреччиною

Тим часом на Правобережжі життя не ставало спокійнішим. Втративши гетьманство на Лівобережжі, Дорошенко вдався до рішучих дій. До цього його спонукали також послаблення впливу на Правобережній Україні та боротьба за гетьманську булаву з Петром Суховієм. Загроза з боку Польщі й Криму підштовхнула його до тіснішого зв'язку з Туреччиною. Саме з допомогою Туреччини він сподівався скасувати умови Андрусівського договору й подолати зазіхання Речі Посполитої, а потім об'єднати Правобережжя з Лівобережжям в одну козацьку державу.

У березні 1669 р. гетьман скликав під Корсунем Старшинську раду. Окрім представників правобережних полків, у ній взяли участь козаки Лівобережжя й Запоріжжя. Рада ухвалила прийняти турецький протекторат, але присягнути відмовилася.

Які обставини спонукали Петра Дорошенка до укладення військово-політичного союзу з Туреччиною? Чи мав перспективи такий союз?

Проте не все козацтво й не всі селяни Правобережжя підтримали таку угоду. Рішення старшини осудили й запорізькі козаки. Противники Дорошенка поширювали чутки, що він «запродав Україну в турецьке ярмо».

Ускладнення ситуації на Правобережжі

Боротьба за гетьманство між Дорошенком, Петром Суховієм та Михайлом Ханенком. За таких умов Дорошенко спромігся утримати гетьманство на Правобережжі. Гетьманську булаву він мусив виборювати, долаючи зазіхання Суховія та «новообраного гетьмана», уманського полковника Михайла Ханенка, владу якого визнали кілька правобережних полків і Січ.

Обрання Ханенка загострило ситуацію на Правобережжі. Розпочалася кривава війна між прихильниками Ханенка й полками Дорошенка. На початку серпня 1671 р. польська армія під орудою коронного гетьмана Яна Собеського розгорнула воєнні дії проти України. На середину жовтня Річ Посполита встановила своє панування майже над усією територією Брацлавщини, а наприкінці жовтня король Михайло Вишневецький офіційно затвердив правобережним гетьманом Михайла Ханенка.

Гетьман Михайло Ханенко

Турецький султан Мохаммед IV

Якими були результати походу 1672 р. об'єднаного турецько-татарсько-українського війська на Поділля?
На яких умовах було укладено Бучацький мирний договір?

Похід султанського війська на Україну. Наприкінці травня 1672 р. 100–120-тисячна армія, очолювана султаном Мохаммедом IV, рушила в похід на Брацлавщину. Так на Правобережжі розпочалася ще одна війна. Найстрашнішим було те, що українці брали в ній участь у складі обох армій: Дорошенко зі своїми військами воював на боці Туреччини, Ханенко – на боці Польщі.

Гетьман Дорошенко, дочекавшись татар, перейшов у наступ і у липні під Четвертинкою розбив підрозділи польського війська та загони Ханенка. У серпні 1672 р. об'єднані українсько-турецько-татарські сили оволоділи потужною Кам'янець-Подільською фортецею та рушили на Галичину. На початку вересня було обложено Львів. Не маючи засобів для продовження війни, польський уряд ***18 жовтня 1672 р.*** уклав у ***Бучачі*** мирний договір: Польща віддавала Туреччині все Подільське воєводство з Кам'янцем; Брацлавщиною й Південною Київщиною мав опікуватися Дорошенко під протекторатом Туреччини; у складі Польщі залишалися Галичина, Волинь та Північна Київщина.

Бучацький договір не приніс Правобережжю бажаного миру, оскільки Польща не збиралася відмовлятися від українських земель і шукала приводу, аби повернути їх собі. Водночас Московія сприйняла Бучацький договір як зречення Польщею прав на Правобережну Україну.

Походи проти Дорошенка московської армії та полків лівобережного гетьмана. Царський уряд вирішив скористатися можливістю, не порушуючи Андрусівського перемир'я, захопити Правобережжя. Переговори з цього питання успіху не мали, і цар наприкінці 1673 р. наказав Ромодановському й Самойловичу розпочати воєнний виступ проти Дорошенка. До початку березня 1674 р. війська московського воєводи й нового лівобережного гетьмана оволоділи основними містами Правобережної України. У Переяславі відбулася рада, на яку прибула старшина 10 правобережних полків. На раді Ханенко склав гетьманську булаву, Дорошенка формально було усунуто від влади, а гетьманом обох сторін Дніпра проголошено Самойловича. Це означало державне об'єднання обох частин України під однією булавою. Проте вдалою цю подію назвати не можна, оскільки вона спричинила турецьку агресію, унаслідок якої населення Правобережжя зазнало нових страждань і лиха.

Петро Дорошенко з кількома тисячами сердюків знаходився в Чигирині. У липні місто оточили московсько-українські війська. Облога тривала два тижні. Та звістка про те, що на допомогу Дорошенкові вирушила турецька армія, яка на своєму шляху вигубила Ладижин та Умань, змусила московсько-українські сили відступити від Чигирина й повернутися на Лівобережжя.

Як московський уряд відреагував на підписання Бучацького мирного договору?

Ціною надзвичайної жорстокості Правобережжя було повернено під владу Дорошенка. Проте ситуація в краї залишалася складною. Роки виснажливої війни перетворили

українські міста й села на правому березі Дніпра в суцільну руїну. Турецькі залоги, що розмістились у стратегічно важливих містах, вимагали сплати данини турецькому султанові, руйнували церкви або перетворювали їх на мечеті, грабували й захоплювали в полон населення.

Облога турками Почаївської лаври. *Гравюра Н. Зубрицького. 1704 р.*

У гравюрі втілено перекази про доволі загадкові (чудесні, як тоді казали) обставини облоги турецьким військом Почаївського монастиря у липні 1675 р. На третій день облоги, у момент вирішального штурму, коли падіння Почаївської лаври здавалось неминучим, у небі з'явилася Матір Божа, а з нею – місцевий святий, захисник і перший настоятель монастиря – Йов Залізо. Нападники не встояли перед божественною силою, зняли облогу й поквапились піти геть.

Зречення Петром Дорошенком гетьманства

Такі обставини не додавали популярності Дорошенкові. Його покинули навіть сердюки та найближчі родичі. Аби повернути втрачену довіру, Петро Дорошенко вирішив відмовитися від турецького протекторату. Після тривалих вагань гетьман з усіх бід обрав тоді московську. 10 жовтня 1675 р. на козацькій раді в Чигирині в присутності представника Запоріжжя Івана Сірка він присягнув цареві. Але московський уряд не визнав тієї присяги й зажадав від Дорошенка зректися булави і присягти на лівому березі Дніпра у присутності Ромодановського й Самойловича. Кілька посольств, що їх надсилав гетьман протягом року до Москви, не змінили рішення московського уряду. Урешті, Дорошенко змушений був погодитися з вимогою московитів. Коли у вересні 1676 р. московська армія й козаки Самойловича взяли в облогу Чигирин, він виїхав до табору Ромодановського й Самойловича, здав клейноди і присягнув на вірність цареві.

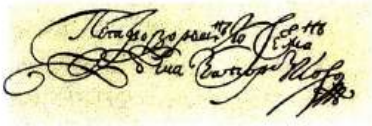

Підпис гетьмана Петра Дорошенка

Гетьман Петро Дорошенко. *Голландська гравюра кінця XVII ст.*

Петро Дорошенко народився в Чигирині 1627 р. та був онуком Михайла Дорошенка – гетьмана Війська Запорізького, який уславився походом на Крим 1628 р. та на Москву за часів Смути. Батько Петра, Дорофій, був козацьким полковником. Петро Дорошенко здобув добру освіту, навчаючись, імовірно, у Києво-Могилянській академії. Під час Національно-визвольної війни обіймав посаду прилуцького полковника, був одним із наймолодших сподвижників Хмельницького.

Про життя Петра Дорошенка після зречення гетьманства збереглося небагато свідчень. Відомо, що невдовзі після втрати гетьманської булави він переїхав із сім'єю на Лівобережжя, де за згодою Самойловича оселився в містечку Сосниця. У березні 1677 р. за наказом царського уряду прибув до Москви. На чужині перебував аж до смерті, й жодні клопотання не допомогли Дорошенкові повернутися на Батьківщину. Помер у листопаді 1698 р. в с. Ярополчому під Москвою.

«Геть самотній», – картав себе Петро Дорошенко, повертаючись після жалобної відправи до гетьманської садиби. Він уже звик до втрат: протягом кількох останніх років кожного дня хтось полишав його. Та смерть митрополита Йосипа Тукальського, найщирішого Дорошенкового приятеля й порадника, боляче вразила й знесилила гетьмана. Як боротися, коли не лишилося жодного з учорашніх прихильників, а саме гетьманське ім'я сприймається українцями майже як прокляття? І не виправдаєш себе, затаврувавши відступників звичайним «зрада»! Адже не може бути зрадником весь народ?!

Наступного дня Чигирин дізнався про наміри Петра Дорошенка зректися булави. А незабаром до гетьманської столиці прибув загін з п'ятисот запорожців на чолі з Іваном Сірком. 10 жовтня 1675 р. чигиринські козаки, міщани, старшина й духовенство зібралися на великому майдані.

– Бачить Бог, не хотів Дорошенко лиха Україні, – гомоніли люди.

– У недобру годину отримав булаву...

– А що звернувся за допомогою до турецького султана, то це тільки тому, що сподіватися на підтримку більше було нізвідки.

Над майданом голосили дзвони й тривожно гули литаври. Гетьман Дорошенко, а з ним і всі чигиринці схилили голови перед Святим Письмом та визнали себе винними перед запорожцями за те, що уклали союз із Туреччиною та Кримським ханством. Потім Петро Дорошенко віддав Сіркові гетьманську булаву, бунчук і прапор.

– Закотилося наше сонечко, – журилися чигиринські козаки. – Не став його вогонь благодатним для України, бо що може зродитися на безплідній руїні?

Сонце стояло на вечірньому прузі. Згасав ще один день. Чигирин, заколисаний смутком, немов сирота, німотно плакав над своїм безталанням. Тихому надвечір'ю й зажуреному місту звіряв колишній гетьман свої думи, жаль і відчай: «Коли Божою волею був я примушений взяти цей печальний уряд і держав його близько десяти років, ні в чому іншому був мій намір, а тільки в тому, щоб помножити вольності Війська Запорізького та вберегти безпеку й цілість Отчизни... Тому не тільки з християнами, а й з бусурманськими народами

намагався поводитися прихильно та згідно, щоб Україну бачити в бажаному мирі».

Ніч насувалася невпинно, невідворотно. Ще мить – і сонце закотилося за обрій.

За яких обставин Петро Дорошенко був змушений зректися гетьманської булави? Поміркуйте над наведеними в замальовці словами Дорошенка. Чому гетьманський уряд він визначав як «печальний»? Чому цього гетьмана називають «сонцем Руїни»?

Правління Юрія Хмельницького

Зречення Дорошенком гетьманства Туреччина сприйняла як подію, що суперечила її політичним планам, бо розраховувала на значну частину України. Вихід з такої невигідної ситуації султан знайшов в особі Юрася Хмельницького. У зв'язку з подіями в Україні його було звільнено зі стамбульської в'язниці Єдикуле та проголошено гетьманом Правобережної України з титулом князя Сарматії та України, володоря Війська Запорізького. Навесні 1677 р. Юрій Хмельницький із загонами турецького війська вирушив на Україну. Зупинившись у Немирові, він почав розсилати універсали з вимогою визнати його владу. Такі дії Хмельниченка перешкоджали намірам Самойловича об'єднати обидва береги Дніпра під своєю булавою. Центром протистояння двох гетьманів стала колишня гетьманська столиця – Чигирин.

Облога турками Чигирина 1678 р. *Малюнок з літопису Самійла Величка. 1720 р.*

Чигиринські походи. У ***1677 р.*** відбувся ***перший чигиринський похід*** 60–90-тисячного турецько-татарсько-ногайського війська. Свій виступ проти України Туреччина виправдовувала прагненням повернути землю та булаву Юрієві Хмельницькому. Турецький уряд намагався використати популярність імені Хмельницького, аби прихилити на свій бік українську людність і нейтралізувати козацтво. Перший удар турки вирішили завдати саме Чигирину, бо місто було гетьманською резиденцією та найміцнішою фортецею на перехресті важливих шляхів у глиб України, до Польщі та до Московії. У Чигирині стояла численна козацько-московська залога, яка, захищала фортецю протягом кількатижневої облоги. Коли ж до міста підійшли головні об'єднані українсько-московські сили на чолі з Ромодановським і Самойловичем, турки відступили.

Невдале завершення походу 1677 р. не змінило намірів турецького султана оволодіти Чигирином та всією Правобережною Україною. Це добре розуміли Самойлович і московські воєначальники. Якщо для українців оборона Чигирина була справою честі, то в Москві до неї поставилися байдуже. Саме тому головнокомандувач московського війська боярин Ромодановський, вирушаючи в Україну, отримав таємну інструкцію: у разі неможливості втримати Чигирин – зруйнувати його укріплення та вивести військові сили з фортеці.

За яких обставин Юрій Хмельницький вдруге став гетьманом? До чого призвело гетьманування Юрія Хмельницького?

8 липня 1678 р. 200-тисячна турецько-татарська армія під командуванням візира Кара-Мустафи обложила Чигирин. Загарбники вели неперервний гарматний обстріл, багато разів штурмували. Більше місяця, відчайдушно захищаючись, чигиринська залога чекала на прихід сил Ромодановського, одначе той до козацької столиці не квапився. Врешті, московські війська підійшли до Чигирина. Проте, так і не надавши його захисникам потрібної допомоги, почали готуватися до відступу. Начальникові чигиринської залоги наказали підпалити порохові склади і прориватися з оточення. Тож коли турецькі війська вдерлися до міста, пролунав вибух. Чигирин перетворився на руйновище. Відбиваючи шалений натиск турків і татар, об'єднане московсько-українське військо відійшло до Дніпра.

Що мало на меті турецько-татарське командування, здійснюючи в 1677–1678 рр. походи на Чигирин? Як вони відбувалися?

«Великий згін» 1678–1679 рр. Втрата Чигирина унеможливлювала для Самойловича утримання Правобережжя. Щоб уникнути загрози нападу турків на Лівобережну Україну й перешкодити Юрієві Хмельницькому збільшувати лави його прибічників за рахунок правобережних мешканців, Самойлович віддав наказ силоміць перегнати (звідси й «згін») населення, що залишилося, на лівий берег. Знелюднена Середня й Південна Київщина фактично перетворилася на пустку.

Влада Хмельниченка поширювалася лише на сплюндроване Поділля. Там він панував, але невдало. За свідченнями джерел, турки стратили його в Кам'янці наприкінці 1685 р.

Бахчисарайський мирний договір

Війни 70-х рр. між Московією, з одного боку, і Туреччиною та Кримським ханством – з іншого, за володіння землями Правобережної України завершилися підписанням у

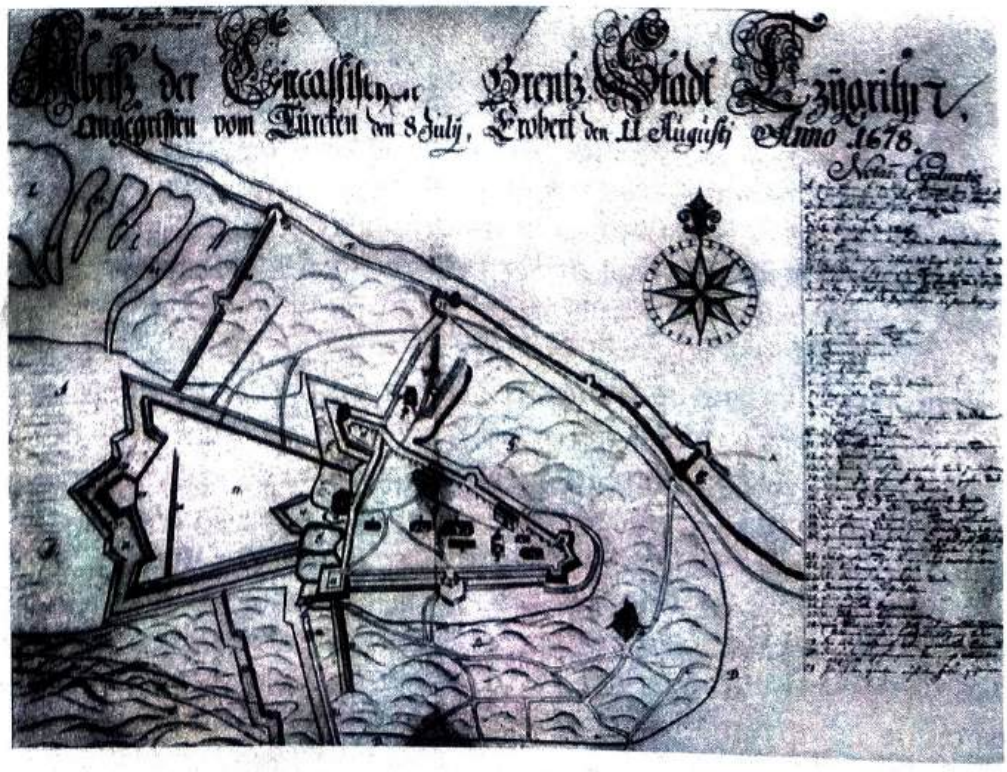

План Чигиринського замку, складений інженером-фортифікатором П. Гордоном у 1678 р.

Бахчисараї ***13 січня 1681 р.*** мирної угоди між цими державами. За умови Бахчисарайського миру, кордон між Туреччиною та Московською державою встановлювався по Дніпру. Туреччина приєднувала Північну Київщину, Брацлавщину й Поділля, а Московія – Лівобережну Україну і Київ. Протягом 20 років територія між Бугом та Дніпром (тобто Середня й Південна Київщина) мала залишатися незаселеною.

Турецький вершник

Підписання «Вічного миру» між Польщею та Московією, його наслідки для України

Бахчисарайський мир між Московією й Туреччиною не відповідав інтересам Речі Посполитої. Скориставшись поразкою турецького війська, завданою йому силами країн Священної ліги під Віднем у 1683 р., Польща відновила панування над більшою частиною Правобережної України.

6 травня 1686 р. в Москві між Польщею та Московією було укладено новий договір – ***«Вічний мир»***. За цим миром, який не передбачав обмежень у часі, Польща визнавала за Московським царством Лівобережну Україну, Київ, Запоріжжя, Чернігово-Сіверську землю з Черніговом і Стародубом. Крім того, польська сторона відмовлялася від зазіхань на Київ, за що отримувала відшкодування. Договір закріплював за Московією право на володіння Лівобережною Гетьманщиною. Брацлавщина та Південна Київщина ставали нейтральною незаселеною зоною між двома державами. До Польщі відходили Північна Київщина, Волинь і Галичина. Поділля лишалося під владою Туреччини, щоправда, недовго, бо у 1699 р. також було приєднане до Польщі.

«Вічний мир» набагато ускладнював ситуацію в Україні, послаблюючи національно-визвольний рух, оскільки утверджував насильницький поділ українських земель між кількома державами.

Що передбачав Бахчисарайський мирний договір? Між якими державами було укладено 1686 р. «Вічний мир»? У чому полягав його зміст і які він мав наслідки для України?

Кримський похід 1687 р. Усунення Івана Самойловича від влади

Уклавши «Вічний мир» з Польщею, Московія приєдналася до держав, які вели боротьбу проти Туреччини та її васала – Кримського ханства. Зобов'язання перед антитурецькою коаліцією – Священною лігою у складі Австрії, Венеції та Речі Посполитої, – а також власні плани, що передбачали ліквідацію турецько-татарських володінь на Чорному й Азовському морях та отримання в майбутньому виходу до Чорного моря, спонукали Москву до війни. У травні 1687 р. 100-тисячна московська армія рушила на Крим. Похід очолив фаворит цариці Софії, найвпливовіша

Як закінчилося гетьманування Івана Самойловича? Як обставини усунення його від влади характеризують внутрішнє становище України, а також умови її перебування під протекторатом московського царя?

Василь Голицин.
З гравюри О. Тарасевича. 1691 р.

людина в Московії – ***Василь Голицин***. Дорогою до армії Голицина приєдналося 50-тисячне військо українських козаків на чолі з Самойловичем. І хоч які великі надії покладалися на цю воєнну кампанію, об'єднане українсько-московське військо не спромоглося навіть досягти Криму. Через пожежу в степу, підпаленому татарами, нестачу продовольства, води й корму для коней Голицин наказав війську повернути назад.

Не визнаючи власних прорахунків, Голицин шукав винуватців невдалого походу, а тому легко переклав відповідальність на Самойловича. Адже гетьман критикував Голицина за неправильне здійснення походу та й взагалі виступав проти укладення московським урядом «Вічного миру» з Польщею й союзу з нею проти Туреччини і Криму. Становище Самойловича стало непевним. Воно ускладнювалося ще й позицією козацької верхівки, яку відштовхували від гетьмана його зарозумілість, необмежене самозбагачення та прагнення зробити гетьманську булаву спадковою. Ось чому особиста зацікавленість Голицина і невдоволення старшини призвели до усунення Самойловича від влади. У липні 1687 р. в таборі на р. Коломак Івана Самойловича було заарештовано й разом із сім'єю відправлено до Сибіру, де він і помер 1690 р. Натомість козацька рада, що відбулася 25 липня 1687 р., обрала гетьманом генерального осавула ***Івана Мазепу***.

Висновки

60–80-і рр. XVII ст. – надзвичайно складний період в історії України: доба Руїни. Позбавлена територіальної цілісності, знесилена і спустошена тривалою громадянською війною та воєнними операціями інших держав, Україна всупереч прагненням лівобережних і правобережних гетьманів лишалася роз'єднаною й дедалі більше підпадала під владу сусідніх країн. При цьому і Річ Посполита, і Московія, і Туреччина разом із залежним від неї Кримським ханством прагли будь-що перешкодити Україні здобути самостійність. Сподівання українських гетьманів на щиру підтримку когось із сильних сусідів виявилися марними. Відносна стабілізація ситуації на Лівобережній Україні за гетьмана Самойловича не означала зміцнення незалежності, оскільки наступ на суверенні права України з боку царату посилився. Наміри Петра Дорошенка вибороти Україні незалежність у союзі з Туреччиною та Кримським ханством стали для українців справжньою трагедією. Край перетворився на пустку. Десятиліття відчайдушної боротьби за об'єднання України під однією гетьманською булавою виявилися безрезультатними.

Перевір себе

1. Поміркуйте, які події з історії України можна вважати безпосередніми провісниками доби Руїни, що поклали їй початок, а які засвідчили її кульмінацію. **2.** Зробіть висновки щодо внутрішньої політики Многогрішного та Самойловича. Зазначте, які внутрішньополітичні заходи цих геть-

манів були подібними, а які різнилися. Що спільного було в долі обох гетьманів? **3.** Поміркуйте, чому для тодішнього українського суспільства знищення Чигирина символізувало загибель усієї Правобережної Гетьманщини. **4.** Складіть синхроністичну таблицю подій на Лівобережній та Правобережній Гетьманщинах у 60–80-х рр. XVII ст.

§19 ЗАПОРІЗЬКА СІЧ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

– Не має долі Україна, – журилися козаки-запорожці, – і на Січі безталання. Взяли нас під свою руку і цар московський, і король польський, та що з того. Не маємо шани нам належної ні з того, ні з того боку – тільки й гадки в обох, щоб Січ підкорити.

– Розпитаймо, браття, посланців козацьких, чи не чути чого про отамана нашого Сірка, – дійшла згоди рада. – Чи довго ще йому поневірятися на засланні, в чужині сибірській?

– Від самого Сірка не отримали ми звістки, – доповідали кошові посланці. – Проте знаємо, що клопочеться за нього перед царем московським польський король. Бояться поляки наскоків бусурманів, просять у Січі допомоги, бо знають, що ніхто краще, як запорожці, не впорається з ординцями. Тому й Сіркового звільнення домагаються.

– А що цар? – розпитувало товариство.

– Схоже, й московити до смерті бояться турецької навали. Як почув цар, що вже вдерлися турки на Поділля, що здобули Кам'янець і лаштуються рушити на Київ, наказав готуватися до війни.

– Знаємо ми ті царські приготування, от тільки чомусь нас, запорожців, розпитують вінценосці про бойове облаштування Січі.

– А ми й доповімо, якщо ваша воля на те буде, – відказали посланці й прочитали раді підготовлений звіт московському урядові – «Фортеця Січ з її земляним валом стоїть у гирлах Чортомлика й Прогною, над річкою Скарбною. Наближення неприятелів до фортеці Січі можна сподіватися в літній час лише з поля, а з трьох боків, через ріки ніяких дій проти неї чинити не можна. У зимовий час запорожці на тих ріках невпинно збивають кригу...»

Бурхливі події середини XVII ст., що невпізнанно змінили життя України, були безпосередньо пов'язані із Запоріжжям. Щоправда, за років Національно-визвольної війни центр боротьби за державну незалежність України було перенесено із Січі на «волость», де утворилася козацька держава на чолі з гетьманом Богданом Хмельницьким. Це зумовило зміни в становищі Запорізької Січі.

Запорізька Січ у складі Гетьманщини

Перед початком Національно-визвольної війни Запорізька Січ містилася на Микитиному Розі. Саме там Богдан Хмельницький готував повстання проти Речі Посполитої.

Запорізька Січ під час Національно-визвольної війни. Запорізькій Січі належала провідна роль у підготовці та роз-

Чортомлицька Січ. *Сучасна реконструкція*

Кошовий отаман.
Робота І. Рєпіна

гортанні Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування. Досвід державного життя, що впродовж віків нагромаджувався на Запоріжжі, був творчо використаний Богданом Хмельницьким. На визволених територіях запроваджувався козацький устрій. Запорожці брали участь у воєнних діях проти Речі Посполитої.

Одначе за умовами Зборівського договору 1649 р. багато запорожців опинилося поза козацьким реєстром, що спричинило їхнє невдоволення та загострення їхніх відносин із гетьманською владою. Не оминув запорожців і тяжкий для України Білоцерківський договір. Не випадково січовики брали участь у виступах козацтва проти старшини й гетьмана. Напружені відносини Запорізької Січі з гетьманським урядом спричинили зміну місця її розташування. У 1652 р. запорожці перенесли свою столицю з відкритого перед Степом Микитиного Рогу ближче до Дніпрових плавнів, неподалік гирла р. Чортомлик.

Запорізька Січ, закладена в гирлі р. Чортомлик, існувала протягом 1652–1709 рр. В історичній літературі її називають ***Чортомлицькою***.

Проте й надалі відносини Запорізької Січі з гетьманською владою складалися непросто, часом загострювалися аж до збройних виступів. Особливо виразно це виявилося після смерті Богдана Хмельницького, коли посилилося втручання інших держав у внутрішні справи України, коли розгорілася боротьба за гетьманську булаву та почала зміцнюватися влада старшини, яка часто-густо нехтувала інтересами козацьких низів.

Запорізька Січ та Руїна. За умов наступу на українську державність із боку Москви, Речі Посполитої, Туреччини і Криму та через неспроможність українських гетьманів – наступників Хмельницького – захистити незалежність України Запорізька Січ прагла повернути собі провідну роль у житті України. При цьому запорожці не завжди виявляли мудрість і політичну далекоглядність, а часом навіть ставали на бік відвертих ворогів Української держави, не підтримували тих гетьманів, які своїми діями домагалися її збереження. Так було, зокрема, під час гетьманування Івана Виговського, коли запорожці надали допомогу заколотнику Якову Барабашу. Завдяки підтримці запорожців гетьманську булаву здобув Іван Брюховецький. Не були зваженими і дії січовиків під час гетьманування Петра Дорошенка. Запорожці вдавалися й до інших нерозсудливих спроб утвердити владу в Гетьманщині своїх претендентів на гетьманство, зокрема Михайла Ханенка та Петра Суховія.

Як складалися відносини Запорізької Січі з Гетьманщиною? У чому вони виявлялися?

Особливо ускладнилося становище Запорізької Січі після Андрусівського перемир'я. За умовами перемир'я Січ повинна була надавати воєнну допомогу обом державам, причому саме тоді, коли кожна з них прагла ліквідації Української гетьманської держави.

Похід запорожців на Крим. *Картина М. Самокиша*

Участь запорожців у війнах проти Польщі, Османської імперії та Кримського ханства

Та, попри часом суперечливі дії Січі у внутрішньоукраїнських справах, запорожці ніколи не зраджували свого покликання – боротися проти загарбників українських земель. У другій половині XVII ст. Запорізька Січ уславилася своєю участю в численних воєнних операціях.

Особливо сприятливі умови для боротьби проти турецько-татарських завойовників склалися після Андрусівського перемир'я. Керівником та організатором більшості тогочасних походів був Іван Сірко.

Народився **Іван Сірко,** ймовірно, на початку XVII ст. на Вінниччині в родині дрібного українського шляхтича. Про його життя й діяльність у період до Чортомлицької Січі збереглося мало відомостей. З Богданом Хмельницьким Сірко ще 1646 р. був у Франції, де запорожці воювали разом з армією принца Конде. Історичні документи свідчать про участь Івана Сірка в Національно-визвольній війні, зокрема під час Жванецької облоги восени 1653 р. Принаймні 15 разів його обирали кошовим отаманом на Запоріжжі. Він був видатним полководцем, який провів понад 60 битв проти військ Османської імперії, Кримського ханства та ногайських орд і жодного разу не зазнав поразки. Листувався з гетьманами України, монархами Московії, Речі Посполитої, Криму й Туреччини. Про нього писали тогочасні європейські газети, літописці й хроністи багатьох країн, його оспівували українські та іноземні поети. Сірко – герой багатьох народних легенд і переказів.

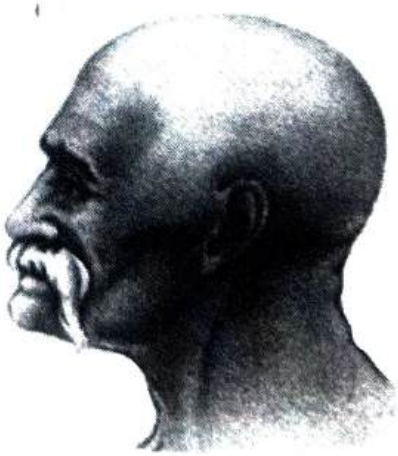

Портрет Івана Сірка, реконструйований вченими за черепом

Учені-історики на основі відомостей, вміщених в історичних документах, реконструювали опис зовнішності Івана Сірка. Найславетніший кошовий отаман мав зріст

174–175 см, риси обличчя – правильні, ніс – рівний, на нижній губі з правого боку – червона пляма. Сучасники вважали це Божою познакою, щоб відрізняти Сірка від звичайних людей.

– Оце, козаче, і є Сиваш, або по-нашому – Гниле море, – кремезний запорожець притримав коня й повів рукою в бік тонкої зеленавої смужки на обрії. – Саме тут надумав батько Сірко переправитися у володіння кримського хана.

– Хоч воно й не зовсім море, але й ми не качки, – жартував молодий козак. – Щось не бачу я ні байдаків, ні якоїсь деревини, придатної на пліт. Перелітатимемо його, чи що?

– Дотепний ти, Петре, та не дуже мудрий. Є тут місця, де можна не те що конем, а пішки перейти на кримський берег. Кримчаки ж нас звідси не сподіваються. Тому й вирішив Сірко йти не на Перекоп, де понабудовувано таких фортець, що не зруйнувати їх і найбільшими гарматами, а сюди – до Гнилого моря.

– Виходить, що захопить ворога кошовий Сірко зненацька. Знову казатимуть татари, що запорізький отаман – чарівник і характерник, – засміявся Петро.

– Не знаю, що казатимуть татари, але правда те, що кращого воїна не було й не буде на Запоріжжі.

– Чув, – не вгавав Петро, – що кошовий Сірко, навіть скачучи на коні, влучно б'є птаха в небі, а звіра в полі; ворожі ж кулі ловить нібито голими руками й назад у ворога кидає.

– Багато різного люди говорять...

– А це правда, що Сірко навіть із зав'язаними очима дорогу в степу може знайти? – допитувався молодий козак.

– Цього не знаю. А от що бачив, те бачив: йдучи в похід, вистрелить Сірко з лука, а на зворотному шляху неодмінно знайде своютаки стрілу.

Щохвилини козаків на березі Сиваша більшало й більшало.

Незабаром почалася переправа.

Той похід відбувався 1675 р. та був щасливим для запорожців. Їм поталанило тоді наскочити на Крим несподівано. Кримський хан ледве встиг втекти в гори. Визволивши з неволі багатьох земляків, козаки поверталися додому. Попереду, як завжди, Іван Сірко – найлегендарніший отаман за всю історію Запорізької Січі.

У чому виявився полководницький талант Івана Сірка під час походу на Крим 1675 р.?

Іван Сірко ще за життя став героєм безлічі легенд. Народ з безмежною шаною ставився до свого оборонця, тому й наділяв його надприродною силою. Так, в одній з них оповідається, буцімто він жив двісті десять років. Тричі зазирала Сіркові смерть у вічі, і тричі його рятувала «жива вода». А коли надійшла пора прощатися козакам з їхнім улюбленим ватажком, то, віддаючи останню шану, землю на Сіркову могилу насипали шапками, кожного разу низько вклоняючись кошовому отаманові. Правицю ж Сіркову ще сім років після його смерті брали в походи, оберігаючи себе від поразки, бо вірили, що добре пам'ятають турки й татари руку Івана Сірка.

Фольклорна традиція пов'язує з ім'ям Івана Сірка й написання легендарного листа турецькому султанові. Народні перекази свідчать, що у відповідь на вимогу турецького султана Мохаммеда IV визнати залежність від Туреччини й підкоритися йому, «непереможному лицареві», запорожці на чолі з Іваном Сірком склали того дотепного листа. У ньому, зокрема, було таке: «Запорізькі козаки турецькому султану. Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого люципера секретар! Який ти в чорта лицар? Чорт викидає, а твоє військо пожирає. Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмося, землею, водою будем битися з тобою. Вавилонський ти кухар, македонський колесник, єрусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня, татарський сагайдак, кам'янецький кат, подолянський злодіюка, самого гаспида внук і всього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень, свиняча морда, кобиляча с...а, різницький собака, нехрещений лоб, хай би взяв тебе чорт! Отак тобі козаки відказали, плюгавче! Невгоден єси матері вірних християн!

Числа не знаєм, бо календаря не маєм, місяць у небі, год у книзі, а день – такий у нас, як і у вас, поцілуй за те ось куди нас..!

Кошовий отаман Іван Сірко зо всім кошем запорізьким».

Походи на чолі з Іваном Сірком. Своїми блискучими походами Іван Сірко зажив слави непереможного полководця. Вважалося, що ніхто краще не може протидіяти турецько-татарським загарбникам. Не випадково, коли 1672 р. Івана Сірка за намовою недоброзичливців було ув'язнено й відправлено до Сибіру, про його звільнення клопотався сам польський король Ян III Собеський. Повернувшись із заслання, отаман з головою поринув у вир воєнних дій та невдовзі навіть оволодів молдовським престолом. Залишивши Молдову, Сірко й надалі здобував турецькі фортеці, ходив до Криму через Сиваш, першим в історії військового мистецтва переправившись через Гниле море.

Польський король Ян III Собеський

Польський хроніст Веспасіан Коховський у своїй хроніці дав таку характеристику Сіркові: «Страшний був орді, бо був досвідченим у воєнних акціях і відважним кавалером. А в Криму його ім'я наводило такий пострах, що орда щоденно пильнувала та була готова до бою, ніби Сірко вже напав. Татари цілком серйозно вважали його шайтаном і навіть своїх дітей, коли вони плакали і їх не могли заспокоїти, лякали Сірком, кажучи: «Сірко йде». Сірко був чоловіком гожим, бойової вдачі, не боявся ані сльоти, ані морозу, ані спеки. Він був чуйним, обережним, терпляче зносив голод, був рішучим у воєнних небезпеках і завжди тверезим. Влітку він перебував на порогах (Дніпрових), а взимку – на українському прикордонні. Він не любив марнувати час або упадати коло жіноцтва, постійно бився з татарами, проти яких мав природну ненависть. На обличчі він мав природний знак, ніби шмат пурпуру».

Пам'ятник на могилі Івана Сірка в с. Капулівці поблизу Чортомлицької Січі

Проводячи численні воєнні операції проти Туреччини й Криму, Іван Сірко ніколи не відкидав можливості мирного розв'язання проблем міждержавних відносин. Джерела свідчать про гнучку дипломатичну діяльність кошового отамана, який особисто листувався з найвпливовішими тогочасними політиками.

Збагатившись досвідом переможних походів, очолюваних Іваном Сірком, запорожці гідно продовжили справу легендарного кошового й після його смерті (Іван Сірко помер 1 серпня 1680 р.). Уже через два роки вони відзначилися блискучими перемогами на теренах Європи. Запорізькі козаки брали участь у битві під стінами Відня, де німецько-польське військо боронило столицю Австрійської імперії від турецьких нападників.

«Запорожці пишуть листа турецькому султанові». *Картина І. Рєпіна*

Відомий художник кілька разів звертався до постаті легендарного запорізького отамана Івана Сірка, залишивши два варіанти картини на той самий сюжет. Цей варіант нині зберігається у Державному російському музеї в Санкт-Петербурзі. Він цікавий, зокрема, тим, що всі його персонажі списані з відомих людей того часу. Для образу писаря позував український історик, дослідник козацтва Дмитро Яворницький. Вродливий життєрадісний Іван Сірко – патріот України генерал Драгомиров. Худорлявий військовий суддя у чорній шапці й золотистій сорочці – колекціонер, власник чудового зібрання українських старожитностей Василь Тарнавський, а молодий козак у круглій шапці – син Тарнавського.

Політика московського уряду щодо Запорізької Січі

У чому полягала історична місія Запорізької Січі? Чому Іван Сірко зажив шанобливого ставлення сучасників?

Царський уряд завжди ставився до Запорізької Січі упереджено, вбачаючи в ній загрозливе для себе вогнище вільнодумства і свободи. Саме тому він прагнув підкорити Січ, аби якнайповніше використати її військові та еко-

номічні можливості. Першим заходом у здійсненні тих підступних намірів стало розміщення на Січі московської залоги, яка з'явилась на Чортомлицькій Січі 1663 р. Московитам наказувалося діяти разом із запорожцями проти кримських і ногайських орд. Залога також мусила збирати інформацію про внутрішнє становище Кримського ханства і ногайських орд, про їхні зовнішньополітичні плани, а також про події, що відбувалися в Польщі, Туреччині тощо. Проте були ще й таємні настанови залозі. Згідно з ними командувач залоги повинен був стежити за всіма подіями, що відбувалися на Запоріжжі, й доповідати в Москву про відносини Запорізької Січі з гетьманами, окремими старшинськими угрупованнями, всі дипломатичні зносини січовиків.

За умовами Андрусівського перемир'я про подвійний московсько-польський контроль над Запоріжжям 1667 р. царську залогу із Січі було виведено. Одначе це не поклало край втручанням царату у внутрішні справи Січі. Адже поступове обмеження державницьких прав України, прагнення царського уряду поширити свою владу на всі українські землі не могли не позначитись на Січі – осерді української державності.

З якою метою царський уряд розміщував на Січі свої залоги?

Економічне життя Запорізької Січі

Основою господарського життя Запорізької Січі, як і раніше, був зимівник. У другій половині XVII ст. господарська діяльність козаків пожвавилася. Щоправда, розвиток рільництва гальмувався постійною загрозою спустошливих набігів татарських і ногайських орд, кочовища яких знаходилися близько до Січі. Не сприяла розвиткові хліборобства, яке потребувало великої кількості робочих рук, незначна заселеність запорізьких земель. Отож панівною

Козак на коні.
Робота М. Самокиша

галуззю господарства було скотарство, яким козаки займалися здавна. Особливого поширення набуло конярство.

Розвивалися також промисли, зокрема рибальство, мисливство та бджільництво. Крім запорожців, влітку промислами на Запоріжжі займалися козаки Лівобережжя і Правобережжя, а також селяни й міщани з усіх українських земель.

Значного рівня досягло на Січі й ремісниче виробництво. Серед козаків було чимало вправних ковалів, корабелів, зброярів тощо.

Запорізькі козаки зазвичай самі себе забезпечували набоями, тому на Січі розвивалися ремесла, пов'язані з виробництвом пороху, залізних і свинцевих ядер для гармат.

Надзвичайно важливе місце в господарському житті Чортомлицької Січі посідала торгівля. Найголовнішим і найдорожчим товаром для січовиків був хліб. Крім продовольчих товарів, запорожці купували зброю, боєприпаси, сукно, папір тощо. Продавали ж мед, шкури, хутро, рибу, віск, велику рогату худобу та коней. Головними торговельними партнерами Запорізької Січі були Лівобережна Україна та Московія. Непостійні торговельні відносини січовики підтримували з Польщею, Кримом і Туреччиною. Розвиткові торгівлі на Запорізькій Січі сприяло й те, що її територією пролягали важливі торговельні шляхи. Запорожці збирали з купців мито на перевозах і поромах, стягували всілякі збори за надання провідників, охорони тощо.

Якими були особливості господарського життя Запорізької Січі в другій половині XVII ст.?

Висновки

Запорізька Січ у другій половині XVII ст. відігравала важливу роль у житті України. І хоча зі створенням Української гетьманської держави центр українського політичного життя перемістився із Запоріжжя до гетьманських столиць на Лівобережній та Правобережній Україні, Січ ніколи не залишалася осторонь тогочасних подій. Усі злигодні, що їх переживала Україна, зачіпали й Січ, нерідко набуваючи трагічної гостроти. Втручання запорожців у боротьбу за гетьманську булаву найчастіше вирішувало справу. Одначе позиція Запорізької Січі не завжди була далекоглядною: часом за її підтримки до влади приходили люди, які були аж надто далекими від того, щоб обстоювати інтереси України. Через те втручання в українські справи Московії, Речі Посполитої, Туреччини посилювалося, а ситуація в Україні загострювалася.

Особливо тяжке становище Запорізької Січі склалося після Андрусівського перемир'я, коли на Запоріжжі встановився контроль двох ворожих одна одній і щодо Січі держав – Московії та Речі Посполитої. Та навіть за таких обставин Січ невтомно боронила рідну землю від руйнівних наскоків ординців, визволяла з турецько-татарсько-ногайського полону тисячі українських бранців, залишаючись, як і за давніх часів, потужною військовою силою.

Перевір себе

1. Визначте місце Запорізької Січі в історії України другої половини XVII ст. **2.** На основі замальовки на початку параграфа розкажіть про облаштування Чортомлицької Січі. **3.** Розкажіть про найвидатнішого отамана за всю історію січей – Івана Сірка.

§20 ГОСПОДАРСЬКЕ ЖИТТЯ Й ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ ТА СЛОБІДСЬКОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

– Куди ми оце мандруємо? – допитувалося вертляве хлопченя, раз по раз зістрибуючи з воза.

– Туди, де ліси повняться звіриною, а ріки – рибою, де незаймані й цілющі трави... До багатших місць, хлопче – відповідав старий козак онукові.

– А хіба нам було погано вдома? Тож і в нас – ліси, луки, річки.

– Риба шукає, де глибше, а чоловік – де краще. Сиділи б, певно, ми віками на рідній землі, як наші діди й прадіди, коли б не війна та злидні. Не знаю лишень, чи знайдемо ті добра, на які сподіваємося.

– Не завдавайте, тату, жалю, – озвалася до батька молодиця. – Хоч світу побачимо.

– Може й так... – похилив голову старий козак і стиха заспівав:

Покинь батька, покинь матір, покинь всю худобу,

Іди з нами, козаками, на Украйну, на слободу.

Незабаром валка з кількох десятків возів дісталася місця. На давньому городищі, що лежало пусткою через руйнівні наскоки ординців, козаки-переселенці збудували фортецю. Так постало ще одне слобідське місто.

Нащадки перших поселенців про те, як закладалися слобідські міста, 1705 р. писали: «Наші діди, батьки, брати й родичі, і ми самі поприходили з різних гетьманських і задніпрянських міст на заклик білгородських та курських воєвод, котрі забезпечували нас царським словом – не однімати від нас наших вільгот. Вони веліли селитися нам, щоб ми захистили собою московські українні городи по Білгородській лінії – в диких степах, на татарських займищах, котрими ходили татари під оці городи. І для збільшення населення в цих нових містах наказано було нам призивати на життя свою братію – українців. Ми збудували Суми, Суджу, Миропілля, Краснопілля, Білопілля й інші міста, а до них повіти, села й хутори. І ми вірою та правдою служили. І тоді, як татари приходили плюндрувати московські українні городи, ми не приставали ні до якої зради. За те й пожалувано нас усякими вільностями й дозволено займанщини займати, пасіки й усякі ґрунти заводити й усякими промислами промишляти без чиншу, за старим українським звичаєм». Поданий документ повідомляє, як відбувалося заполоднення українцями регіону, що набув назву Слобідської України.

Заснування слобідських міст

На схід від Гетьманщини, на кордоні з Московією розпросторилися незаймані землі. Колись ті землі належали Чернігово-Сіверському князівству, були гарно заполоднені та обжиті, але в XIII ст. зазнали спустошливих наскоків ординців. Степові завойовники вздовж річок уторували тут шляхи для своїх нападів на Україну й Московію. Саме тому багатий край протягом тривалого часу лишався занедбаним. Він був своєрідним кордоном між Московією й татарами.

Воскресенська церква в Сумах. *Збудована на початку XVIII ст. коштом сумських полковників Герасима Кондратьєва та його сина*

Харківська фортеця. *Друга половина XVII ст.*

Від 30-х рр. XVII ст. сюди потяглися валки українських переселенців, які залишали благодатні рідні місця після невдалих повстань, війни, визиску чужинців. Царський уряд, зацікавлений у залюдненні порубіжних земель, всіляко заохочував переселення українців, покладаючи на них справу захисту московських кордонів від руйнівних ударів зі степу.

Масові переселення українців випали на середину XVII ст. Складність внутрішньої ситуації, пов'язаної з Національно-визвольною війною, змушувала родини, а то й цілі села залишати рідні місця й вирушати в небезпечну дорогу. Так, 1652 р. тисяча козаків під проводом полковника Івана Дзиковського з жінками й дітьми прийшли з-під Острога на Волині. Недалеко від Дону, на річках Тихій Сосні й Острогощі, вони заснували місто ***Острогозьк***. Полковник Дзиковський привів із собою всю полкову старшину: обозного, писаря, осавулів, а також двох священиків. Переселенці прибули з усім господарством, що полегшувало життя на новому місці.

Інший великий гурт переселенців із м. Ставища Білоцерківського полку на чолі з Герасимом Кондратьєвим того самого року заснував м. ***Суми***. У 1654 р. на городищі, де зливалися річки Лопань і Харків, було засновано ***Харків***.

Подібну історію заснування мали й такі міста, як Салтів, Мерефа, Охтирка, Балаклія, Ізюм та багато інших. Одночасно з містами закладалися села. У них зазвичай оселялися невеликі групи переселенців з різних земель України. Оскільки поселення, що виникали, були звільнені від податків, то й називалися вони за давньою українською традицією слободами. Звідси походить і назва цілого краю – Слобідська Україна, або Слобожанщина.

Залишали обжиті місця й вирушали в небезпечну подорож здебільшого заможні козацькі родини. Заохочувані царським урядом, вони отримували певні привілеї. До головних з-поміж них належало право ***займанщини***: кожний переселенець мав право привласнювати собі стільки землі, лісу, сіножатей, скільки міг обробити. Зайнята земля не обкладалася податком. Так само не бралися податки і з господарських промислів. Замість сплати податків українські переселенці зобов'язувалися відбувати військову службу.

Численних переселенців з Лівобережжя та Правобережжя приваблювало також право на козацьке самоврядування, що його царський уряд на початку колонізації зберігав за українцями. Визнання переселенцями влади царя виявлялося в складанні присяги.

Права українських поселенців закріплювалися царськими жалуваними грамотами.

Отже, протягом другої половини XVII ст. поряд з Лівобережною Гетьманщиною постав ще один козацький край – Слобідська Україна.

Як відбувалося заселення Слобідської України протягом XVII ст.? Звідки походить назва Слобожанщина? Як виникали слобідські міста?

Зверніть увагу!

Територія Слобідської України охоплювала сучасні Харківську, Сумську, північ Донецької та Луганської областей, а також південні частини Воронезької, Курської та більшу частину Бєлгородської областей сучасної Російської Федерації.

Адміністративно-територіальний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України

Адміністративно-територіальний устрій Гетьманщини, що склався протягом Національно-визвольної війни, зберігався майже без змін. Наприкінці XVII ст. на Лівобережжі існувало 10 полків, які одночасно були адміністративно-територіальними і військовими одиницями.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. *З малюнка О. Сластіона*

Адміністративно-територіальний устрій Слобідської України був подібним до устрою Гетьманщини, хоч існували й певні відмінності. На території Слобідської України сформувалося п'ять козацьких полків – ***Острогозький***, ***Харківський***, ***Сумський***, ***Охтирський*** та ***Ізюмський***. Ці полки, як і в Гетьманщині, були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Полки поділялися на сотні. Полком керував полковник з полковою старшиною. Посада полковника була виборною. Він очолював адміністрацію полку, затверджував судові постанови, роздавав поселенцям вільні землі, а також командував полком під час походів. Полковників обирали довічно. Крім того, на Слобідській Україні нерідко траплялось успадкування посади полковника. Це зумовлювалося особливостями заселення нових земель: полковники звичайно були ватажками переселенських груп, вони мали надзвичайний авторитет, бо фактично були засновниками полків, на відміну від Гетьманщини.

Влада в Лівобережній Гетьманщині та Слобідській Україні

Місце Генеральної військової ради ще за Богдана Хмельницького заступила Старшинська рада. До її складу входили гетьман і генеральна старшина – обозний, писар, двоє суддів, підскарбій, двоє осавулів, бунчужний, а також 10 полковників. Ця рада встановлювала розміри податків, оренди, виносила ухвали з питань оборони.

Гетьман

Безпосереднє діловодство покладалося на ***Генеральну військову канцелярію***. Вона виникла за Богдана Хмельницького. Очолював її генеральний писар, а безпосередньо керував гетьман. У Генеральній військовій канцелярії зосереджувалася військова, політична й міжнародна інформація з усієї України, а також з-за кордону. Канцелярія розглядала й вирішувала важливі адміністративні, військові, фінансові питання. Звідси відправлялися чис-

Полковник

Шляхтич

Міщанин

ленні посольства й гінці. Тут складалися гетьманські універсали, провадилося дипломатичне листування, переписувалися й копіювалися документи, розглядалися судові та цивільні справи козаків, селян, міщан.

Найвищою посадовою особою в Гетьманщині був ***гетьман***. У другій половині XVII ст. його обирала вузька Старшинська рада, рішення якої схвалювало козацьке військо на Генеральній військовій раді. Остаточно затверджував гетьмана цар. Влада гетьмана хоч і обмежувалася царатом, проте залишалася значною у вирішенні питань внутрішнього життя Лівобережної України. Повноваження гетьмана визначалися ***спеціальними статтями*** (***умовами***), що укладалися між гетьманом і царем. Гетьман, зокрема, мав право надавати старшині у власність землю за службу, призначати на посади, визначати напрями внутрішньої політики Гетьманщини, умови переговорів або листування з урядами інших держав. Дорадчі права при гетьманові мала Рада генеральної старшини.

У Слобідській Україні посади гетьмана не існувало, не було й генеральної старшини. У цьому полягала ще одна особливість адміністративно-політичного устрою Слобожанщини, визначена царатом. Слобідські полковники підпорядковувалися безпосередньо бєлгородському воєводі. Кожний полк окремо і в різний час одержував царську жалувану грамоту, в якій визначалися його права на козацький устрій, вільну торгівлю, звільнення від податків на землю тощо. Вибраних у полках полковників погоджував бєлгородський воєвода, а потім пропонував цареві як кандидатів на цю посаду. Кількісний склад козацьких полків не був постійним. Реєстр усіх слобідських полків містив перелік козаків, які мали відбувати військову службу.

Соціальні стани

Після Національно-визвольної війни українське суспільство зазнало великих змін. Насамперед зростала чисельність ***козацтва***, яке перетворилося на привілейований стан. Козаки записувалися поіменно в урядових реєстрах і підлягали тільки владі гетьмана та старшини. Вони отримували право на вільне проживання в містах і селах, заняття ремеслом, торгівлею, промислами. Зберігався традиційний козацький суд. Козаки звільнялися від податків, їхнім основним обов'язком була військова служба.

Козацтво зберегло свою провідну роль у суспільному житті й у Слобідській Україні. Козаки тут були землевласниками, працювали на землі у власних господарствах, мали право вільно торгувати, не сплачували податків. Так само, як і в Гетьманщині, їхньою головною повинністю була військова служба.

Найчисленнішу групу становили ***городові козаки*** – так називали козаків, що мешкали в містах, містечках, селах,

хуторах Гетьманщини й Слобідської України, на відміну від ***низових*** (запорізьких) козаків. У другій половині XVII ст. із середовища козацтва виокремилася ***козацька старшина***, яка посідала панівне місце в суспільстві. У Гетьманщині зберігалася й ***українська шляхта***. Щоправда, вона дедалі більше зливалася з козацькою старшиною внаслідок отримання старшинських прав і привілеїв.

Які особливості мав адміністративний устрій у Слобідській Україні порівняно з Лівобережною Гетьманщиною?

Селяни були численною верствою Гетьманщини. Після Національно-визвольної війни їхнє становище змінилося. Вони здобули особисту свободу, право змінювати місце проживання, вільно вступати до козацького стану (єдиною перешкодою для цього було майнове становище, бо військова служба відбувалася за власний кошт).

Особисту свободу зберігали селяни і в Слобідській Україні. Їхня відмінність від козаків полягала в тому, що вони платили податок до царської казни.

Становище ***міщан*** у другій половині XVII ст. також зазнало змін. Воно визначалося царськими грамотами й нормами магдебурзького права. Частина мешканців міст (60–80 %) покозачилася. Натомість до міщан записувалися деякі селяни. Міщани отримали право вільно володіти землями; їх не обмежували в ремеслах, промислах, торгівлі. Вони сплачували податки й виконували повинності на користь держави, які були значно меншими, ніж за Речі Посполитої.

«Освячення козацької корогви». *Мініатюра зі «Служебника» Л. Барановича, 1665 р.*

Багато міщан було серед переселенців до Слобідської України. Вони, як і селяни, більше жили з хліборобства, проте не цуралися й ремесел, запровадивши цеховий устрій, подібний до того, який існував у Гетьманщині.

Привілейованим станом Гетьманщини було й православне ***духівництво***, оскільки православ'я мало статус державної релігії. У православній церкві гетьманський уряд вбачав ідеологічну опору незалежної козацької держави. Не випадково всі гетьмани допомагали церкві: чи то фундуючи будівництво храмів, чи то підтримуючи коштом монастирі, чи то дбаючи про поліпшення освіти священиків і друкування церковних книг.

Виконання церквою ролі духовного осереддя Української держави непокоїло російський царат, який прагнув підкорення України. На думку царських урядовців, православ'я в Україні мало виправдовувати їхню загарбницьку політику щодо українських земель. Тим часом наявність незалежної Київської митрополії суперечила таким переконанням. Тому Москва докладала зусиль, аби підпорядкувати Українську православну церкву Московському патріархату.

Яких змін зазнали соціальні стани Гетьманщини у другій половині XVII ст.? Які зміни в соціальній структурі населення були пов'язані зі зрушеннями в господарському й державному житті?

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові

Після смерті у 1675 р. митрополита Йосипа Нелюбовича-Тукальського через втручання Москви тривалий час зволікали з виборами на митрополичу кафедру. Царський

Свято-Преображенський собор в Ізюмі. *Кінець XVII ст.*

уряд прагнув використати ситуацію для досягнення своєї мети: вивести Київську митрополію з підпорядкування константинопольському патріархові, встановивши над нею зверхність московського патріарха.

Це можна було б зробити, якби митрополитом став би прихильник Московії. Ось чому на митрополичу кафедру шукали претендента, вигідного Москві. Нарешті такого знайшли (ним виявився луцький єпископ Ґедеон Четвертинський), і 19 червня 1684 р. зібрався церковний собор. За сприяння Москви єпископа Ґедеона було обрано митрополитом. У жовтні того самого року новообраний митрополит поїхав до Москви, де патріарх Йоаким 8 грудня 1685 р. в Успенському соборі урочисто висвятив його. Тим часом московська дипломатія шукала засобів впливу на константинопольського патріарха, аби той дав згоду на перехід Української православної церкви в підпорядкування Московському патріархатові. У травні 1686 р. константинопольський патріарх під тиском турецького уряду погодився на відокремлення Української православної церкви від константинопольського престолу. Так, попри церковні закони, Київську митрополію було підпорядковано московському патріархові.

Зверніть увагу!

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархату стало тяжкою поразкою визвольних змагань українців – адже від 1686 р. церква більше не надавала ідеологічної підтримки в боротьбі за державну незалежність України, а навпаки, – поступово ставала слухняним знаряддям загарбницької політики царату, перетворювалася на засіб русифікації українців.

Доберіть факти з історії України другої половини XVI–XVII ст., які б свідчили про підтримку Українською православною церквою визвольних змагань українців.

Земельні відносини в Лівобережній Гетьманщині та Слобідській Україні

Козацька власність на землю складалася поступово. Козак отримував право користуватися землею тільки після вступу до війська. Водночас право земельної власності обмежувалося відбуванням за власний кошт військової повинності на користь Війська Запорізького.

Ще за життя Богдана Хмельницького почало формуватися ***старшинське землеволодіння***. Існували дві його форми: ***приватне*** (спадкове) і ***рангове*** (тимчасове). Причому приватне формувалося повільніше. Гетьманський уряд усіляко заохочував старшинське землеволодіння, бо вбачав у ньому основу економічної незалежності України, забезпечення якої за умов наступу царату на автономію Української держави було першочерговим. Царський уряд, зі свого боку, підтримував панівне становище козацької старшини, сприяючи збільшенню її землеволодіння та привілеїв. Водночас він обмежував право гетьмана роздавати маєтності, запроваджував порядок наділення й затвердження придбаних земель лише за царськими указами.

Землеволодіння в Слобідській Україні мало свої особливості. У другій половині XVII ст. там ще залишалося чимало незаселених земель і діяло право займанщини. Навколо села чи міста визначали земельну ділянку, яку й розподіляли між поселенців. Ділянки незайманої землі мав кожен полк. Право на них підтверджувалося царськими жалуваними грамотами. Розпоряджався тією землею полковник. Землю отримували не тільки козаки, а, за бажанням, і селяни. Та більшість селян відмовлялася від наділів з військового земельного фонду, оскільки це зобов'язувало їх записуватися в козаки й відбувати козацьку службу. Тому вони оселялися на землях полкової або сотенної старшини. Одержуючи у власність ділянку, селяни повинні були допомагати старшині обробляти землю.

Які зміни сталися в земельних відносинах у другій половині XVII ст.? Які особливості системи землеволодіння мала Слобідська Україна? Як відбувалось утворення гетьманського й старшинського землеволодіння?

Розвиток господарства

Сільське господарство. Хліборобство було основою господарського життя Лівобережної Гетьманщини й Слобідської України. Крім зернового хліборобства, набуло поширення вирощування городини й технічних культур, зокрема конопель. Посиленому розвиткові хліборобства сприяли нові форми землеволодіння, запроваджені завдяки Національно-визвольній війні. Вільні хлібороби – козаки й селяни – дбайливо ставилися до своєї землі, плекали її та берегли як найбільше багатство. Збільшення хліборобської продукції досягалося також освоєнням пусток, луків, мочарів.

Селянин

У великих старшинських і монастирських маєтках використовувалася наймана праця, що давало змогу збирати гарні врожаї.

В останній чверті XVII ст. більшої ваги набуло тваринництво. У господарствах старшини тримали тисячні отари овець, гурти великої рогатої худоби, табуни коней. Серед селянських і козацьких господарств часто траплялися такі, в яких налічувалося кілька десятків волів, кілька корів і коней. Висока продуктивність тваринницьких господарств зумовлювалася працею найманих робітників.

Розвиток ремесел і промислів. У господарському житті України важливу роль відігравало ремісниче виробництво. Під час Національно-визвольної війни українські ремісники завоювали право вступати до будь-якого цеху з доступом до всіх видів ремесла. Із ремесел найпоширенішими були кравецтво, шевство, ткацтво, сукнарство, ковальство, зброярство, ювелірна справа, бондарство, гончарство. У майстернях дедалі частіше використовувалася наймана праця, отож ремесло поступово перетворювалося на дрібнотоварне виробництво. Швидкими темпами розвивались і промисли, найпоширенішими з яких були бджільництво, винокуріння, млинарство, дігтярство, селітроваріння.

Розвиток торгівлі. В останній чверті XVII ст. пожвавилася торгівля. Її центрами залишалися міста. Особливо

жвавою була торгівля між Лівобережною Україною, Слобожанщиною і Запоріжжям. Для цього активно використовувалися водні шляхи – по Дніпру, Дністру та інших річках. З утвердженням Української держави зросла міжнародна торгівля. Гетьманські універсали заохочували вивезення товарів з України, проте обмежували вивіз коштовностей, коней, селітри. Також заборонялося продавати хліб до Польщі. Активно велася торгівля з Білоруссю, Молдовою, Туреччиною, Кримом; постійні торговельні зв'язки встановилися з Московською державою. Війна проти Речі Посполитої тимчасово послабила торгівлю із Західною Європою. Вона відновилася після Національно-визвольної війни. З України вивозили продукцію сільського господарства і промислів; завозили ж сукно, оксамит, шовки, фарфор, косметику, прикраси, зброю, медикаменти. З Криму й Туреччини до України потрапляли також папір, кава, прянощі, вина, волоські горіхи.

Які нові явища спостерігалися в господарському житті Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України наприкінці XVII ст.?

Висновки

Визвольні змагання середини XVII ст. не притлумили в нашого народу снаги до життя – спокійного, сповненого праці коло землі, задля дітей і внуків. Творча енергія тисяч українців знайшла свій вияв у освоєнні нових земель. Свідченням цього стала Слобідська Україна. Споконвічні українські землі через віки спустошення дочекалися своїх господарів – і піднялися міста, розквітли сади, завирувало життя. Щоправда, політичні умови колонізації були несприятливими. Втрачаючи власну державу, українці не почувалися цілковитими господарями на нових землях. Під тиском царату зазнавали змін і адміністративно-територіальний устрій, і господарська діяльність, і духовне життя.

Із поступовою втратою Україною державної незалежності козацький устрій зовні лишався незмінним, але реальну владу в Гетьманщині перебирали царські урядовці. Представниками московського уряду були воєводи. За життя Богдана Хмельницького вони призначалися в Київ, згодом з'явилися в усіх найбільших містах Лівобережжя. Повноваження воєвод з кожним роком розширювалися.

Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові завдавало великої шкоди визвольній боротьбі українців. Позбавлені власної церкви, українці підпадали під згубний вплив русифікації.

Перевір себе

1. Чому території порубіжних земель Гетьманщини та Московії, які лежали пусткою і в XVII ст. почали масово заселятися, називаємо Слобожанщиною? Які особливості мало заселення Слобідської України? **2.** Порівняйте адміністративно-територіальний устрій, систему органів влади і становище соціальних станів Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України. **3.** Заповніть таблицю «Господарське життя Лівобережної Гетьманщини, Слобожанщини і Запоріжжя в другій половині XVII ст.».

Галузі господарства	Лівобережна Гетьманщина	Слобожанщина	Запорізька Січ

ГОТУЄМОСЬ ДО ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. Назвіть імена історичних постатей, зображених на ілюстраціях. Які події з історії України другої половини XVII ст. з ними пов'язані? Дайте їм стислу характеристику.

2. З допомогою хронологічної таблиці стисло перекажіть перебіг найважливіших подій історії України другої половини XVII ст., назвіть їхні результати і наслідки.

Дата	Подія
1658 р., вересень	Укладення українсько-польського договору в Гадячі.
1658–1659 рр.	Українсько-московська війна.
1660 р., вересень–жовтень	Чуднівська воєнна кампанія.
1663 р., червень	Козацька (Чорна) рада в Ніжині.
1667 р., 30 січня	Андрусівське перемир'я між Москвою та Річчю Посполитою.
1669 р., березень	Старшинська рада в Корсуні разом з Петром Дорошенком ухвалила визнати протекторат Туреччини над Правобережною Україною.
1677 р., серпень–вересень	Перший чигиринський похід турецько-татарського війська.
1678 р., липень–серпень	Другий чигиринський похід турецько-татарського війська.
1681 р., січень	Бахчисарайський мирний договір між Москвою, Туреччиною та Кримським ханством.
1686 р.	Підпорядкування Української православної церкви Московському патріархатові.
1686 р., травень	«Вічний мир» між Москвою та Польщею.
1687 р., травень–червень	Перший Кримський похід.

3. Про які реалії тогочасного життя йдеться в джерелах? Дайте історичний коментар описаних подій.

3.1. Гетьман Петро Дорошенко в січні 1668 р. писав впливовому московському вельможі: «Ось недавно уклали договір з поляками на нашу згубу; розірвали надвоє і обидва монархи умовились між собою, що будуть нас викорінювати... Ви звикли вважати нас за якусь безсловесну худобу, без нас вирішили, які міста залишити під собою, в які уступити, – а тим часом ці міста дісталися вам не вашою силою, а Божою поміччю й нашою кров'ю та звитягою. Ми хоча вівці, але вівці Христові, його кров'ю викуплені, а не безсловесні. Часто від ваших московських людей можна почути таку думку: вільно, мовляв, королеві яку хоче мати віру у своїй державі, вільно йому благочестиві церкви обертати в уніатські або костьоли. Але хай так не буде! Не допустив нас Господь у таку неволю. Знає король, що предки наші, як рівні з рівними, як вільні з вільними в одне тіло об'єдналися з поляками під єдиним государем, добровільно обраним і заприсяженим. А того ярма ані ми, ані батьки наші носити не звикли».

3.2. Французький мемуарист Франсуа-Поль Деларак, який у 70-х рр. XVII ст. побував на Правобережній Україні, у своїх «Спогадах про Україну» писав: «Нині цей край зруйнований, а війна, ніби гангрена, яка все пожирає, обернула найродючішу частину Європи на спорожнілі поля, зарослі бур'яном руїни, на покинуті жителями міста. Отак нині від тієї України залишилося тільки ім'я козацьке. Її населення розпорошилося, переселившись або понад береги Дніпра, або на землі, що залишаються під пануванням Москви. Решту вирубали турки або забрали в неволю татари».

4. Назвіть основні воєнні події другої половини XVII ст. Якими були їхні наслідки? Покажіть на карті напрямки походів, місця головних битв.

5. Розкрийте зміст статей, що їх підписували гетьманські уряди з московським царем від 1659 р., назвіть їхні наслідки для Української держави.

5 тема

Українські землі наприкінці XVII – першій половині XVIII ст.

§21 ГЕТЬМАНЩИНА ТА ЗЕМЛІ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ НАПРИКІНЦІ XVII – НА ПОЧАТКУ XVIII ст.

Козацька столиця, надійно захищена міцними фортечними мурами, вражала ошатними будинками, численними церквами й монастирями. З усього видно, що тутешній володар цінує красу й розуміється на мистецтві.

– Ну що, друже, довідався щось про володаря цих країв? Можемо сподіватися на заробіток? – мандрівні артисти-чужинці розпитували свого товариша, який спробував потрапити до гетьманського палацу.

– Дізнався тільки, – і то головне, що козацький гетьман не байдужий до краси й науки: скрізь у своїх володіннях закладає церкви й монастирі, відбудовує занедбані храми, підтримує своїм коштом школи й друкарні. У палаці його мешкає чимало іноземців: є в нього лікарі-німці, є й майстри з Італії. Сам багато читає різними мовами, має найкращу в Україні бібліотеку, пише вірші, складає пісні.

– То, може, й нам спробувати найнятися до пана гетьмана. Що, як справді поталанить?

Порадившись, прусські музики вирішили звернутися до гетьмана Мазепи з листом. «Про милість твою, – писали чужинці, сподіваючись на заробіток, – і до нас, іноземців, дійшла слава... Тож зволь прийняти милостиво нас».

Про випадок з прусськими музиками, що прибули до Батурина, сподіваючись найнятися на службу до гетьмана Мазепи, повідомляє український козацький літописець Самійло Величко. Невідомо лише, чим завершилися клопотання іноземних артистів. Проте цей епізод переконливо свідчить: ім'я українського гетьмана було добре знане в тогочасній Європі. Іван Мазепа зажив серед сучасників слави могутнього, багатого й впливового володаря.

Іван Мазепа – людина й політик

Портрет гетьмана Івана Мазепи. *З німецького часопису. 1706 р.*

Іван Степанович Мазепа народився на Київщині – у с. Мазепинцях неподалік Білої Церкви, в сім'ї українського шляхтича. Більшість істориків вважають, що гетьман народився у 1639 р.

Навчався Мазепа в Києво-Могилянській академії та єзуїтській колегії у Варшаві чи Полоцьку. Служив при дворі польського короля Яна Казимира, який відрядив його завершувати освіту за кордон. Протягом 1656–1659 рр. перебував у Німеччині, Італії, Нідерландах, де вивчав іноземні мови (згодом володів десятьма мовами), військову справу, дипломатію. Після повернення з Європи 1659 р. також належав до оточення польського короля.

Як королівський повірений Іван Мазепа неодноразово виконував дипломатичні доручення в Україні, зокрема у відносинах Яна Казимира з гетьманами України Іваном Виговським, Юрієм Хмельницьким, Павлом Тетерею.

У 1663 р. Мазепа повернувся до родинного маєтку в Білій Церкві. Згодом він з'явився в Чигирині й став одним

із найближчих прибічників гетьмана Дорошенка. Незабаром обійняв посаду генерального писаря. Брав участь у війнах Дорошенка проти Польщі. Під час виконання дипломатичного доручення 1674 р. в Криму й Туреччині був захоплений запорожцями й відісланий кошовим отаманом Сірком до Самойловича. Певний час служив простим козаком, але швидко вивищився завдяки яскравим здібностям. Від 1682 р. обіймав посаду генерального осавула в уряді лівобережного гетьмана.

Про високий рівень освіченості Івана Мазепи та його великий політичний досвід свідчать спогади французького дипломата Жака Балюза, який 1704 р. зустрічався з Мазепою. Він, зокрема, писав: «…Він вельми полюбляє прикрашати свою розмову латинськими цитатами, а у досконалості знання цієї мови може суперничати з найкращими нашими отцями єзуїтами…» При його дворі – два лікарі-німці, з якими Мазепа розмовляв їхньою мовою, а з італійськими майстрами, яких є кілька у гетьманській резиденції, говорив італійською мовою. Я розмовляв з господарем України польською та латинською мовами, бо він запевняв мене, що недостатньо володіє французькою. Не знаю тільки, чи в цьому твердженні немає якоїсь особливої причини, бо сам бачив у нього газети французькі й голландські.

Розмова з ним дуже приємна; він має великий досвід у політиці; на противагу московитам, стежить і знає, що діється в чужоземних країнах. Він показував мені свою колекцію зброї, одну з найкращих, що я бачив у житті, а також добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки.

Кілька разів я дуже обережно навертав розмову на сучасну політичну ситуацію, але мушу зізнатися, що нічого певного з цього володаря не міг витягти. Належить він до тих людей, які воліють або зовсім мовчати, або говорити й не сказати. Однак гадаю, що навряд чи любить московського царя, бо ні слова не сказав, коли я йому скаржився на московське життя».

Надзвичайна освіченість, життєвий досвід, ґречність Івана Мазепи викликали захоплення й подив. Не дивно, що й для польських королів, і для українських гетьманів, і для московських бояр, а надто князя Голицина – найкультурнішої людини в Московії, Мазепа був великим авторитетом і найпопулярнішою особою з-поміж козацької верхівки. Отже, прихід його на гетьманство 1687 р. був цілком закономірним.

Які особисті якості сприяли тривалому перебуванню Івана Мазепи при владі в козацькій державі? Які відомості з документа свідчать про високий рівень освіченості та великий політичний досвід гетьмана Мазепи?

Підписання Коломацьких статей 1687 р. з Московською державою

Своє гетьманування Іван Мазепа розпочав з підписання ***Коломацьких статей***. Угоду між гетьманом і старшиною, з одного боку, та московськими царями Іваном і Петром Олексійовичами та царівною Софією – з іншого, було укла-

Підписи гетьмана Мазепи та генеральної старшини

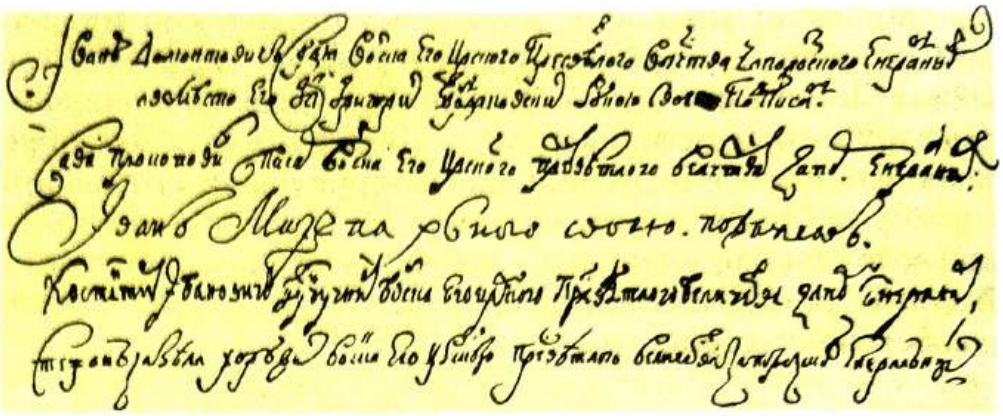

Які обмеження прав гетьмана і старшини було передбачено в Коломацьких статтях?

дено ***25 липня 1687 р***. Коломацька угода писалася на основі Глухівських статей Многогрішного (17 із 22 статей) з додатками, зробленими за гетьмана Самойловича. Деякі зміни, угоди передбачали посилення в Гетьманщині влади царату і ще більше обмеження прав гетьмана та гетьманського уряду: гетьман не мав права без царського указу позбавляти старшину керівних посад, а старшина, у свою чергу, – скидати гетьмана. Значно обмежувалося право гетьмана розпоряджатися військовими землями. Гетьманському урядові заборонялося підтримувати дипломатичні відносини з іншими державами. Передбачалося розміщення в гетьманській столиці – м. Батурині – полку московських стрільців. Окрім того, гетьман мав удаватися до особливих заходів, аби «всіма силами з'єднувати в міцну й нерозривну згоду обидва руські народи»; щоб «Малоросію не називали землею Гетьманською, а лише визнавали землею, яка знаходиться в царській самодержавній владі». Пункт Коломацьких статей до таких заходів відносив, зокрема, шлюби між українцями та росіянами.

Універсал гетьмана Івана Мазепи з його підписом та печаткою. *Початок XVIII ст.*

Державно-політична діяльність гетьмана Івана Мазепи

Зовнішня політика. Про напрями зовнішньополітичної діяльності Мазепи певною мірою свідчать Коломацькі статті. На початку гетьманування він вважав, що зможе втілити свої задуми щодо України тільки в союзі з Москвою, відносини з якою, на його переконання, мали будуватися на засадах українсько-московського договору 1654 р. За підтримки Москви Мазепа сподівався поширити територію Гетьманщини на відвойовану від Польщі Правобережну Україну, а також на степову смугу вздовж Чорного та Азовського морів, якою володіли Крим і Туреччина. Питання вибору іншого союзника на той час не визріло, оскільки Мазепа не довіряв Польщі й негативно ставився до союзу з Кримом і Туреччиною.

Пов'язаний договором з Московією, Мазепа брав участь у зовнішньополітичній діяльності царя. Так, козацькі загони надавали допомогу царській армії у походах проти Криму.

Другий Кримський похід 1689 р. На початку весни 1689 р. 112-тисячна московська армія під командуванням Голицина та 40 тис. українських козаків на чолі з Мазепою знову вирушили в похід на Крим. Здобувши перемогу в кількох битвах, вони підійшли до Перекопу, постояли добу під його мурами, а потім повернули назад. Невдале завершення цього походу багато в чому було зумовлене вкрай несприятливими обставинами, за яких він відбувався: гостра боротьба за владу між Софією та прибічниками Петра I стримувала мобілізацію та комплектацію війська; погана підготовка війська до незвичних умов походу, повільне просування армії, бездоріжжя, нестача корму для коней, води й продовольства, відверте небажання союзників допомагати. Що ж до України, то кримський похід 1689 р. мав негативні наслідки, позаяк загострив внутрішнє становище козацької держави. Населення обурювали величезні витрати, пов'язані зі спорядженням козацької армії. Важко сприймалася присутність на українських землях численних підрозділів російської армії. За цієї обставини Мазепа мусив виявити неабияку вправність у здійсненні внутрішньої політики.

Якого зовнішньополітичного курсу дотримувався Мазепа на початку свого гетьманування?

Герб гетьмана Івана Мазепи на гарматі

Внутрішня політика. Ставши гетьманом, Мазепа домагався стабілізації українського політичного та економічного життя. Визначальною рисою його внутрішньої політики було прагнення об'єднати землі Лівобережжя, Правобережжя, Запоріжжя та Слобожанщини в єдиній Україні, яка уявлялася гетьманові як держава західноєвропейського зразка зі збереженням традиційного козацького устрою. Саме тому Мазепа докладав чимало зусиль, аби піднести роль українського гетьмана, всіляко підтримував козацьку старшину, причому не тільки заохочував її даруванням земель, а й прагнув чітко розмежувати козацтво й селянство.

Мазепа продовжував розвивати напрямок створення козацької еліти, започаткований Самойловичем, запровадженням посад бунчукових товаришів. Крім ***бунчукових товаришів***, в оточенні Мазепи з'явилися ще й ***значкові*** та ***значні військові товариші***. За цими посадами гетьман закріплював особливі привілеї. Надзвичайно вимогливо ставився гетьман до освіти майбутніх державних діячів, тому заохочував навчання молоді зі свого оточення в Києво-Могилянській академії та за кордоном.

Культурно-освітня політика гетьмана Івана Мазепи. Одним з найважливіших напрямів державної політики Мазепи була культурно-просвітницька діяльність. У розвиток української освіти, науки, мистецтва, книгодрукування гетьман вкладав величезні кошти з державної скарбниці та власні, справедливо вважаючи, що лише в такий спосіб Україна зможе зрівнятися з європейськими державами. Щедрі пожертви гетьмана Мазепи змінили архітектурні обриси багатьох міст, зокрема Києва, Чернігова, Переяслава, Глухова, Лубен, Батурина, Бахмача та ін. Дослідники й досі спереча-

Вознесенська церква в Переяславі, збудована коштом Івана Мазепи

Церква Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври. *(1696–1698)*

Військово-Микільський собор Пустинно-Микільського монастиря в Києві. *Кінець XVII ст. Зруйнований 1934 р.*

Богоявленський собор Братського монастиря в Києві. *Кінець XVII ст. Зруйнований 1935 р.*

ються про кількість церков, споруджених коштом Івана Мазепи. Адже багато з них не збереглося. Проте численні тогочасні свідчення переконують, що Мазепа фундував понад десяток нових храмів, сприяв відбудові багатьох церков княжої доби. Так, у Києві коштом Мазепи було збудовано новий мурований ***Богоявленський собор Братського монастиря***, ***величний Військово-Микільський собор з мурованою дзвіницею*** та ***трапезною палатою*** в ***Пустинно-Микільському монастирі***, ***церкву Всіх Святих*** у ***Києво-Печерській лаврі***. Розбудові Києво-Печерської лаври – головного осередку православ'я в Україні – Мазепа приділяв особливу увагу. Протягом 1698–1702 рр. коштом гетьмана було споруджено кам'яні фортечні мури з кам'яними вежами. За Мазепи було відбудовано ***лаврський Успенський собор***, ***Троїцьку надбрамну церкву***. Гетьман подарував лаврі великий дзвін і дав кошти на побудову мурованої дзвіниці. Крім лаври, Мазепа опікувався й іншими православними святинями. Зокрема, завдяки його піклуванню було відбудовано ***Софійський*** та ***Михайлівський Золотоверхий собори з дзвіницями***.

Михайлівський Золотоверхий собор в Києві. *Відбудований 1999 р.*

Інша царина культурницької діяльності Мазепи – друкарська справа. Видання мазепинської доби належать до найкращих українських книгодруків. Сам гетьман, маючи одну з найбагатших в Україні книгозбірень, обдаровував книжками з неї монастирі, церкви, окремих осіб.

Не менше, ніж церквами й монастирями, опікувався гетьман Мазепа Києво-Могилянською академією: збудував перший поверх нового будинку академії, домігся підтвердження статусу академії, надавав у володіння села й землі, матеріально підтримував студентів. Академію стали навіть називати Могилянсько-Мазепинською. Дбав Мазепа і про створення нових осередків культури, одним з яких став ***Чернігівський колегіум***.

Назвіть основні напрями внутрішньої політики Мазепи. У чому полягала політика гетьмана Мазепи в царині культури?

Герб Мазепи на гравюрі
І. Щирського до книги
С. Яворського. *1689 р.*

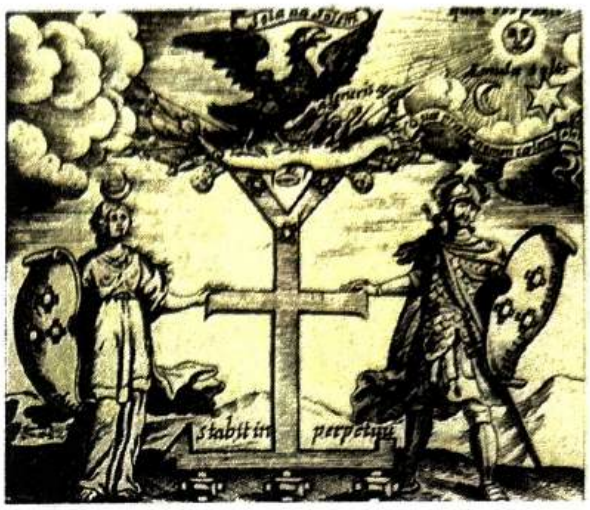

Герб Мазепи на гравюрі
І. Щирського до поеми П. Орлика з приводу одруження небожа Мазепи
І. Обидовського з Ганною Кочубей

Цілеспрямована і всеосяжна культурницька діяльність Івана Мазепи дає підстави говорити про неї не просто як про меценатство, а як про сплановану й далекоглядну державну політику.

Відродження козацького устрою на Правобережній Україні

Прагнучи об'єднати всі українські землі під однією булавою, Мазепа ніколи не випускав з уваги Правобережну Україну.

Наприкінці XVII ст. більшість земель Правобережжя лежала пусткою. Це непокоїло польський уряд, бо занедбані внаслідок кривавих воєн та масової втечі населення землі, в які безперешкодно вторгалися турецько-татарські орди, становили загрозу для поновлених східних воєводств. Єдиним надійним способом зменшення цієї загрози було заселення сплюндрованого краю. З огляду на це польський король Ян III Собеський знову звернувся до козацтва. Заохочуючи заселення пусток, польський уряд рішенням 1685 р. надав козацтву «прадавні привілеї та вільності». Згідно з тією ухвалою козаки створювали на заселених ними землях власний полково-сотенний устрій. Так відродилися чотири полки: Богуславський, Корсунський, Брацлавський, Фастівський (Білоцерківський) на чолі з полковником Самійлом Івановичем (Самусем), Захарією Іскрою, Андрієм Абазином та Семеном Палієм. Відновлені полки були не тільки військовими, а й адміністративно-територіальними одиницями. Кожен із полковників заохочував заселення пусток, сприяв створенню в містах і селах органів козацького самоврядування, зокрема й козацьких судів.

Яким було становище на Правобережжі після Руїни? Чому польський уряд дозволив відновити козацтво?

Особливою активністю у відродженні козацького ладу відзначався фастівський полковник ***Семен Палій***. Він народився в 30–40-х рр. XVII ст. у невеличкому містечку Борзна

на Чернігівщині в міщанській родині. Його батько Пилип записався в козаки Ніжинського полку під час Національно-визвольної війни. До реєстру Ніжинського полку свого часу потрапив і Семен. Невдовзі він опинився на Січі, де й отримав прізвисько Палій (справжнє його прізвище – Гурко). Восени 1683 р. Семен Палій очолював загін запорожців, який допомагав королю Яну III Собеському в обороні Відня від турецьких військ. Про значення цієї допомоги король писав в одному з листів, де називав Семена Палія «віденським богатирем». Повертаючись із походу, Палій разом зі своїми козаками вирішив не йти до Січі, а залишитися на Правобережній Україні. Щоправда, того разу перебування на Правобережжі було нетривалим. Вдруге

Українські землі наприкінці XVII – на початку XVIII ст.

Палій прийшов на Правобережжя восени 1684 р., маючи твердий намір відірвати від Польщі Правобережну Україну і згодом з'єднати її з Лівобережною. Козацькі полки на чолі з Палієм визволили велику територію Київщини та Поділля. Влада фастівського полковника поширилася на значні території – т. зв. Паліївщину. В останні десятиліття XVII – на початку XVIII ст. Палій став господарем Київщини, Брацлавщини, Східної Волині й Центрального Поділля.

Назвіть причини національно-визвольного повстання на Правобережжі проти Польщі в 1702– 1704 рр.

Національно-визвольне повстання 1702–1704 рр.

У 1699 р. Польща уклала мирний договір із Туреччиною. Турецька загроза ослабла, тож відпала й потреба в козацтві. Сейм ухвалив ліквідувати правобережне козацтво, а тому коронний гетьман наказав полковникам розпустити їхні полки. Після захоплення польськими військами взимку 1702 р. кількох козацьких міст на Правобережній Україні у відповідь почалося повстання на чолі із Семеном Палієм. Повстанський рух мав на меті визволення Правобережної України від польського панування та об'єднання з Лівобережною Гетьманщиною.

Гармаш часів І. Мазепи. *Робота С. Васильківського*

У липні 1702 р. рух охопив Київщину, а на початку 1703 р. повстанці вже контролювали значну частину Правобережної України. Повстання поширилося на Волинь і Поділля, дійшло до Галичини. 15-тисячне військо, кинуте на його придушення, спинити визвольний рух не змогло. Повстанці об'єктивно ставали союзниками шведів, які на той час були в стані війни з поляками, – адже 1700 р. розпочалася шведсько-московська (Північна) війна. Це занепокоїло Москву, яка одразу відгукнулася на прохання польського короля Августа II надати допомогу, але використала для цього війська Мазепи. Навесні 1704 р. війська гетьмана Мазепи перейшли Дніпро і зайняли Київщину й Волинь. Семена Палія заарештували й ув'язнили (через рік його було відправлено до Москви, а потім заслано до Сибіру). Польща, значну частину якої окупували шведські війська, не могла реально претендувати на Правобережну Україну. За таких обставин Правобережжя опинилося під владою Мазепи.

Як відбувалося повстання та яку роль відіграв у ньому Мазепа?

Об'єднання Правобережної та Лівобережної України за Мазепи тривало від 1704 р. до подій 1708–1709 рр.

Висновки

Визначальною рисою гетьманування Івана Мазепи було прагнення подолати наслідки Руїни: об'єднати всі українські землі під владою одного гетьмана, зберегти, бодай у вигляді автономії, українську державність, домогтися пожвавлення господарського життя й піднесення культури. Протягом 20-літнього перебування при владі Мазепа стабілізував внутрішнє життя, а в зовнішній політиці – протидіяв наступові царату на українську автономію. Прагнення Мазепи створити власну еліту, його далекосяжна політика в царині культури та освіти забезпечили ще майже 80-літнє існування гетьманської держави, вплинули на подальший розвиток українського на-

роду та його державницьких традицій, на формування національної культури. Доба Мазепи – це час відродження України, епоха її політичного, економічного й культурного поступу.

Водночас прорахунки Мазепи в соціальній політиці, що істотно послаблювало підтримку гетьмана народним загалом, а також складність зовнішньополітичної ситуації, яка виявлялася в посиленні втручання московського уряду в українське життя, не сприяли здійсненню його грандіозних державницьких задумів.

Перевір себе

1. Чим Коломацькі статті відрізнялися від попередніх угод гетьманів із царським урядом? **2.** Поміркуйте, чому культурницьку діяльність Мазепи можна схарактеризувати не просто як меценатство, а як вияв одного з напрямів загальнодержавної політики. **3.** Чому повстання 1702–1704 рр. на Правобережжі сприймалося сучасниками як продовження Національно-визвольної війни?

§22 УКРАЇНА В ПОДІЯХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ. ПОВСТАННЯ ГЕТЬМАНА ІВАНА МАЗЕПИ ПРОТИ МОСКОВІЇ

Звістка про зруйнування Батурина вразила Європу. «Жахлива різанина», «Жінки й діти на вістрях шабель», «Уся Україна купається в крові», «Меншиков уживає московського варварства» – такі заголовки статей тогочасних французьких газет про події в українських землях. Гетьманові Мазепі кожна з них була болісним докором. Хіба цього він прагнув, зважившись на повстання, аби визволитися з-під влади Москви? «Не задля себе, а лише для вас усіх, для жінок і дітей ваших, для користі матері моєї Батьківщини – бідної України, всього Війська Запорізького та народу українського...» – переконував гетьман полковників і старшину, а перед очима чорніло згарище. Не було більше церков, не було урядових споруд і військового арсеналу, не було й гетьманського палацу. Зловісна пустка, моторошна тиша...

Щодня до гетьманського табору приходили ті, кому пощастило врятуватися. Страшну картину доповнювали їхні розповіді: «Меншиков звелів прив'язати до дошок трупи начальних козацьких людей і пустити по річці Сейму, щоб вони подали вістку про погибель Батурина».

Досвідчений політик, Іван Мазепа добре знав наміри царя перетворити Україну на частину Російської держави, тому наполегливо шукав шляхів розриву спілки з царем. Для здійснення своїх намірів гетьман вирішив використати події Північної війни – головної події життя тогочасної Європи.

Україна й тогочасний світ

Активною учасницею європейської політики другої половини XVII – початку XVIII ст. була Швеція. Шведський король, заволодівши Прибалтикою, утримував під контролем виходи до Балтійського моря. Це спричиняло опір противників Швеції – Бранденбургу, Данії, Польщі, Московії – і не могло не дратувати такі великі морські держави, як Англія, Голландія і Франція. Проте Австрія, Франція, Англія, Голландія готувалися до війни за

іспанську спадщину (1701–1714) і через те не могли активно втручатися в боротьбу за Прибалтику проти Швеції.

На початку XVIII ст. склалися сприятливі умови для антишведської коаліції. Користуючись цим, датський король зайняв Гольштейн, що був тоді союзником Швеції, а польський король розпочав похід до Ліфляндії та обложив Ригу. Готувався до війни проти Швеції й цар Петро I, якого від воєнних дій на півночі стримувала війна проти Туреччини. Коли ж у липні 1700 р. з Туреччиною було підписано мир, Петро I почав збирати війська поблизу шведського кордону. Війна Московії проти Швеції розпочалася 9 серпня 1700 р., а в історію увійшла під назвою Північної.

Участь українських полків у Північній війні

Інтереси Московії у війні проти Швеції за здобуття виходу через Балтійське море до Західної Європи не мали жодного відношення до України. Козаки змушені були, обстоюючи інтереси царя, воювати на теренах Московії, Прибалтики, Речі Посполитої. Ці походи були важким тягарем для козацтва. Адже вже перші бої принесли численні втрати. До того ж козаки за свою службу не отримували ніякої винагороди, потерпали від утисків та образ московських воєначальників. Жорстоке ставлення з боку командування й тяжкі умови служби спричиняли скарги й нарікання, а часом навіть самовільне повернення додому. До невдоволення спонукало й те, що дуже часто козаків використовували як дешеву робочу силу для канальних і землерийних робіт, на будівництві нових доріг, фортець та інших укріплень.

Справжнім лихом стала Північна війна і для інших верств українського населення, бо саме його коштом споряджалися козацькі війська для щорічних походів на північ.

Крім воєнних негараздів, козаків непокоїло обмеження царським урядом їхніх станових прав. Серед козацької старшини ширилися чутки про ще істотніші зміни: ліквідацію козацького самоврядування, насадження губернаторів і воєвод, переселення козацького війська до Московії тощо.

Непевність майбутнього примушувала старшину й гетьмана замислюватися над подальшою долею Гетьманщини. Охоплена антимосковськими настроями, старшина чинила тиск на Мазепу, який, звісна річ, і сам розумів згубність відносин України з Московією.

Пошуки нових союзників

Плекаючи мрію вивести Гетьманщину з-під влади царя, Іван Мазепа в 1704–1705 рр. удався до таємної дипломатії з противниками Москви. Так, зокрема, восени 1705 р. він налагодив зв'язки з польським королем ***Станіславом Лещинським***, якого було обрано 1704 р. тими польськими угрупованнями, що підтримували шведського короля. Через Лещинського український гетьман сподівався встановити зв'язки зі Швецією.

Польський король Станіслав Лещинський

В якому напрямі розвивалася зовнішня політика гетьманського уряду під час Північної війни?

У 1706 р. Мазепа й справді завдяки посередництву польського короля розпочав таємні зносини зі шведським королем Карлом XII.

Похід Карла XII в Україну

Року 1708 Карл XII почав здійснювати свій давній задум про похід на Московію. Похід мав відбутися в напрямку на Смоленськ і на Москву через територію Литви та Білорусі. Спочатку похід складався вдало. Але після кількох невдач у серпні – вересні Карл XII відмовився від попереднього плану. Він вирішив повернути в Україну, сподіваючися забезпечити свою армію провіантом, зміцнити її потугу козацькими полками та військом Лещинського. Шведський король покладав також надії на допомогу кримського хана й турецького султана.

Шведський король Карл XII

Зміна планів Карла XII виявилася несподіванкою для Мазепи. Такий розвиток подій гетьман вважав передчасним, бо перебування шведської армії на території України означало, що саме тут розгорнуться воєнні операції російсько-шведської війни. З огляду на це, домогтися визволення України з-під влади царя ставало важче. Велика небезпека таїлася також у тому, що в плани Мазепи була втаємничена лише найвідданіша генеральна старшина, а рядове козацтво, нічого не відаючи про задуми гетьмана, готувалося до війни проти шведів.

Панегірик на честь Івана Мазепи. *Гравюра на міді І. Мигури. 1706 р.*

На гравюрі у центрі – Іван Мазепа, обабіч нього – алегоричні жіночі постаті, що символізують істину, правду, науку, мистецтво. На тлі військових обладунків зображено герб Мазепи. Над головою гетьмана – світ небесний з Ісусом Христом, Апостолом Андрієм та святими. Зображено також церкви, збудовані або відновлені Іваном Мазепою.

Антиколоніальне повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московії

Похід шведського короля на Москву через Україну спонукав українського гетьмана до рішучих дій задля визволення Гетьманщини. Мазепа вирішив об'єднатися зі шведами для війни проти Московії. ***24 жовтня 1708 р.*** Іван Мазепа виїхав на зустріч із Карлом XII. З ним вирушили чотиритисячне військо, генеральна старшина та 7 із 12 полковників.

Яку небезпеку приховував у собі похід Карла XII на Москву через територію України?

Надвечір 28 жовтня гетьман прибув до шведського табору. Наступного дня відбулася зустріч Мазепи з Карлом XII.

Укладення українсько-шведського договору. 29–30 жовтня 1708 р. між українцями та Карлом XII було укладено договір. Стислий виклад (із 6 пунктів) цього договору подасть згодом «Вивід прав України» – політичний доку-

мент, з яким у 1712 р. Пилип Орлик (генеральний писар за урядування Мазепи, гетьман у вигнанні), обстоюючи права України, звернувся до європейських монархів. Договір передбачав таке: Україна має бути незалежною та вільною; всі загарбані Московією землі, що колись належали «руському» народові, мають бути повернені Українському князівству; шведський король зобов'язаний захищати країну від усіх ворогів і допомагати, коли про це попросять гетьман і «стани»; Мазепа має бути довічним князем України; шведський король не має права претендувати на титул князя чи командувача збройних сил князівства; для стратегічних потреб шведське військо може займати п'ять українських міст (Стародуб, Мглин, Батурин, Полтаву, Гадяч).

Що передбачав договір, укладений українцями з Карлом XII?

Воєнно-політичні акції Петра I проти українців

У відповідь на дії Мазепи Петро I звернувся до українців. У численних відозвах він звинуватив Мазепу у «зраді», у намірі віддати Україну Польщі, а православні церкви й монастирі – уніатам. Цар також наказував старшині й полковникам терміново зібратись у Глухові для обрання нового гетьмана. Водночас Петро I наказав Меншикову зруйнувати гетьманську резиденцію – Батурин.

Московський цар Петро I. *1708 р.*

Знищення Батурина. Отримавши царський наказ, московські війська рушили на столицю Гетьманщини. У Батурині знаходилися значні військові сили, було чимало продовольства та боєприпасів. Місто захищали міцні укріплення. Тому спроби швидко здобути Батурин виявилися безрезультатними: жителі були налаштовані захистити гетьманську столицю. Та через зраду одного з полкових старшин Прилуцького полку Івана Носа, який вказав на потаємний хід, московські вояки 2 листопада проникли до міста і жорстоко знищили всіх його мешканців, навіть жінок і немовлят. Потім Батурин було вщент зруйновано.

Знищення Батурина та його мешканців не було лише помстою. Цим каральним актом Петро I намагався залякати українців та остаточно упокорити їх, позбавивши прагнень до волі.

Біограф Карла XII Адлерфельт так описав знищення Батурина: «Цар, прагнучи помститися Мазепі, проти якого опублікував грізний маніфест, наказав Меншикову негайно заатакувати його столицю, поки шведи не прибули на допомогу. Меншиков напав на неї та здобув її. Потім дав наказ вимордувати всіх без огляду на вік чи стать... Він забрав звідти важкі гармати, а було їх близько сорока. Рівно ж по-варварському сплюндрував і спалив усе місто та млини».

Обрання гетьманом Івана Скоропадського. Згідно з іншим наказом царя, 6 листопада в Глухові відбулася Старшинська рада. Щоправда, на неї прибули тільки чотири полковники: стародубський, чернігівський, переяславський та наказний ніжинський. Гетьманом було обрано стародубського полковника ***Івана Скоропадського***. Виборам гетьмана передувала церемонія «покарання» Івана Мазепи. Його подобу протягли вулицями Глухова до спеціально спорудженого ешафота. Перш ніж «стратити» опудало, було зачитано список гетьманових «провин» та виголошено вирок. 12 листопада в присутності царя у глухівській Свято-Троїцькій церкві було проголошено церковне прокляття – анафему. Водночас анафему виголосили і в Москві, в Успенському соборі.

Що зробив Петро I, дізнавшись про повстання Мазепи?

Церемонія заочної страти і проголошення анафеми мала засвідчити, що виступ проти волі царя – то злочин проти Бога. Дії Петра I були проявом жорстокої колоніальної політики Московії щодо України. Головна мета тих дій – посіяти відчуття провини та страху серед усього населення Гетьманщини, розколоти український народ, викоренити з його свідомості ідею національної самобутності та прагнення до незалежності. Після батуринських подій будь-які спроби національного визволення брутально придушувалися й таврувалися як ***мазепинство***.

Фрагмент картини П. Андрусіва «Зустріч гетьмана І. Мазепи з запорозькими козаками»

Приєднання запорожців до шведсько-українського союзу

Щоб якось поліпшити ситуацію, Іван Мазепа прагнув схилити на свій бік Запорізьку Січ, яка тоді ще не пристала до жодної зі сторін. Запорізьке 10-тисячне військо користувалося довірою та пошаною народу й могло стати тією силою, яка допомогла б шведам вийти зі скрути. Це добре розумів і Петро I, який протягом зими 1708 р. – весни 1709 р. наполегливо переконував запорожців не підтримувати Мазепу.

Січова рада вирішила підтримати Мазепу й перейти на бік шведського короля. 26 березня 8-тисячний загін запорожців, розбивши дорогою підрозділи московської армії, прибув до Диканьки, неподалік Полтави. У Диканьці запорожців вітав Іван Мазепа. Звідти гетьман разом з кошовим отаманом ***Костем Гордієнком*** вирушив до Великих Будищ на зустріч із Карлом XII.

Зруйнування Чортомлицької Січі

Відповіддю Петра I на приєднання запорожців до Мазепи й Карла було зруйнування Січі. Прямуючи на Січ, війська московського полковника Яковлєва нищили козацькі містечка й села. Було спустошено й містечко Переволочну, де Ворскла зливається з Дніпром. Козацьку залогу, що стояла там, московські вояки вирізали, а флотилію козацьких човнів спалили. Проте захопити і зруйнувати Січ

Про що свідчить приєднання Запорізької Січі до повстання Мазепи?

із першої спроби московити не змогли, зазнавши чималих втрат. На допомогу Яковлєву прийшов загін компанійського полковника Гната Ґалаґана. Він добре знав Січ та її околиці і облудно пообіцяв січовикам недоторканність. Це й вирішило справу. 14 травня 1709 р. Січ було захоплено. Виконуючи царський наказ, московський полковник стратив усіх полонених, а потім зруйнував січову фортецю, спалив курені й військові будівлі. Гармати, скарб і прапори було вивезено. Зруйнування Січі й жорстока розправа над запорожцями, як і спалення Батурина, мали ту саму мету – поставити українців на коліна.

Чому було зруйновано Чортомлицьку Січ (1709)? Як це відбувалося?

Полтавська битва 1709 р.

Навесні 1709 р. Карл XII відновив воєнні дії. Він вирішив розпочати наступ на Москву. Шлях шведів мав пролягати через Харків і Курськ. Щоб просуватися згідно з планом операції, шведському війську треба було знешкодити укріплену Полтаву. Шведська армія підійшла до Полтави наприкінці квітня. Карл XII сподівався здобути місто штурмом або внаслідок переговорів, одначе того не сталося. Тому 1 травня шведське військо змушене було розпочати облогу.

Тим часом до міста прибув Петро I з головними силами.

27 червня стався генеральний бій. Він розпочався о 5-й годині ранку атакою шведської піхоти на московські редути (земляні укріплення). Близько 11-ї години битва закінчилася цілковитою поразкою шведів.

Причини поразки шведсько-українського війська. Серед причин поразки шведського війська історики називають передусім значну кількісну нерівність сил під Полтавою. Московська армія разом з українськими полками Скоропадського та Слобожанщини мала близько 50 тис. вояків і 102 гармати, військо ж Карла XII налічувало лише 31 тис. вояків і тільки 6 гармат. Українські полки Мазепи безпосередньої участі в битві не брали: вони охороняли

Початок битви під Полтавою. *Гравюра початку XVIII ст.*

шведську армію від можливого обходу московським військом. До поразки спричинило й те, що Карл XII злегковажив силами російської армії. Молодий полководець занадто вірив у своє воєнне щастя. Не врахував він і того, що шведська армія була відірвана від баз постачання, що через дії царя неможливою стала допомога з боку хана. До того ж шведський король унаслідок поранення не зміг особисто керувати боєм.

Зверніть увагу!

Полтавська битва змінила політичну карту Європи. Перемога Петра I висунула Росію на одне з провідних місць тогочасної європейської політики. Міць Швеції та Польщі фактично було підірвано назавжди. Для України ж наслідки Полтавської битви виявилися вкрай несприятливими: російський уряд, що здобув перемогу, став на шлях ще більшого обмеження автономії Гетьманщини.

Портрет гетьмана Івана Мазепи з Національного музею в Стокгольмі. *Швеція*

Капітуляція шведського війська. Уцілілі шведські війська й козаки відступали берегами Ворскли до козацької фортеці Переволочної, сподіваючись скористатися для переправи через Дніпро козацькою флотилією, що розташовувалася там. Одначе після нападу військ Яковлєва від флотилії лишилося кілька човнів. Вони й були використані для переправи на правий берег Дніпра Карла XII з кількома генералами і 3-тисячним загоном, а також Мазепи, Костя Гордієнка й кількох сотень козаків. 30 червня біля Переволочної з'явився Меншиков із 10-тисячним загоном. Він примусив капітулювати решту шведської армії, що налічувала понад 13 тис. Про козаків в умовах капітуляції взагалі не йшлося, бо Меншиков не вважав їх за рівноправних противників.

Відступ шведського короля та українського гетьмана. Карл XII і Мазепа прямували до турецького кордону. 7 липня вони переправилися на правий берег Бугу, перетнули турецький кордон біля Очакова й рушили до Бендер. 1 серпня поранений Карл XII і хворий Мазепа зупинилися в передмісті Бендер. Тут, у Варниці, Іван Мазепа вже не вставав з ліжка, доживаючи останні дні. Помер він у ніч проти 22 вересня.

Що спричинило поразку шведського війська в Полтавській битві?

Мазепу поховали у Варниці; у березні 1710 р. його труну вивезли до православної землі Молдови – м. Галаца (нині Румунія) – і там перепоховали в головній церкві монастиря Св. Юрія.

Висновки

Гетьманування Івана Мазепи – героїчна сторінка самовідданої боротьби українського народу за незалежність. Виявом цієї боротьби стало повстання проти панування Московської держави, очолене Мазепою й підтримане Запорізькою Січчю під орудою кошового отамана Костя Гордієнка. Мудрий і розважливий політик, Мазепа йшов до повстання поступово. Стабілізація

внутрішнього життя, цілеспрямована політика створення еліти й розвитку культури та освіти, об'єднання українських земель Лівобережжя й Правобережжя під однією гетьманською булавою, тонка дипломатична гра з європейськими володарями – усе це мало забезпечити Мазепі перемогу в його визвольних змаганнях. Проте складність ситуації, а також власні гетьманові прорахунки призвели до поразки. Великою мірою її зумовило те, що Мазепа втаємничив у свої плани лише вузьке коло сподвижників, він побоювався чергової зради, яка, на жаль, і доти, і згодом зводила нанівець найшляхетніші задуми кращих синів українського народу...

Перевір себе

1. Проаналізуйте таблицю. Як зовнішньополітичні умови, що складалися внаслідок Північної війни, вплинули на рішення Мазепи щодо антимосковського повстання? Чому плани Мазепи не пощастило зреалізувати?

Перемога царя і польського короля Августа	Україна була б поділена між Польщею та Росією	Єдиним порятунком було визволення з-під влади царя, до того ж заздалегідь, до закінчення війни та укладення мирного договору
Перемога шведського короля Карла XII і його ставленика Станіслава Лещинського	Україна, як союзник Москви, опинилася б під владою Польщі та втрачала б автономію	

2. Послуговуючись матеріалами параграфа та висновками, складіть усне повідомлення «Роль Мазепи в українському національно-визвольному русі». Схарактеризуйте Мазепу як історичного діяча.

§23 ГЕТЬМАН ПИЛИП ОРЛИК ТА ЙОГО КОНСТИТУЦІЯ

Батько й син мовчали. Довго дивилися одне одному в вічі.

– Тату, – нарешті озвався хлопчик.

– Питай, сину, – зажурено, але твердо мовив батько.

– Ти казав, що найголовніше в житті людини – віра у Бога і справедливість, а ще в кращу долю рідної землі. Чому ж засмучений, невже зневірився?

– Дякую, Григоре, що розумієш мене, – відказав батько й міцно обійняв сина. – Вибач, що чиню так! Вчинив би інакше, коли б мав вибір... Затям, сину: найтяжчий людський гріх – війна, одначе пам'ятай і те, що Україна мусить бути вільною.

Гетьман Пилип Орлик вийшов з кімнати не озираючись. Тепер він знав, як діяти! Аби змусити Туреччину не укладати мир з Московією, а підтримати Україну в її визвольній боротьбі, він укладе союз із турецьким султаном, кримчакам же заручником віддасть власного сина. А до володарів Європи звернеться з маніфестом.

«Козацький народ, що стогне під ярмом Москви, прагне лише того, щоб домогтися своєї волі, – писав у маніфесті Пилип Орлик. – Ми

не можемо байдуже дивитися на нещастя, яких зазнає наш народ, на порушення наших прав, ми не будемо діяти з почуття помсти, а лише зі справедливості та згідно з правом, яке дозволяє кожному захищати свою справу й свою мету».

Із такими словами звертався Пилип Орлик 1712 р. до європейських володарів. Своїм маніфестом він прагнув залучити країни Європи до боротьби за волю України. А та боротьба була сенсом життя першого українського гетьмана у вигнанні.

Обрання Пилипа Орлика гетьманом у вигнанні

Після смерті гетьмана Івана Мазепи та частина козаків, яка пішла з ним у вигнання, залишилася без керівника. Постала потреба обрати нового гетьмана. І хоча кандидатура претендента на гетьманський уряд майже ні в кого не викликала заперечень, проте з виборами через несприятливу ситуацію зволікали півроку.

Конституція (від лат. *constitutio* – упорядкування, установлення, складання) – основний закон про державний устрій та взаємовідносини громадян і держави.

Нарешті, ***5 квітня 1710 р***. в ***Бендерах*** (Молдова) відбулася козацька рада. Гетьманом було обрано найближчого сподвижника Івана Мазепи – генерального писаря його уряду ***Пилипа Орлика***. Ця подія започаткувала нову сторінку в історії українських визвольних змагань, адже ще ніколи гетьмана не обирали за кордоном. Пилип Орлик очолив першу потужну українську політичну еміграцію в Західній Європі. Згуртовані навколо нього сили з-за кордону протидіяли деспотизмові російського самодержавства.

Деспотизм (від грец. *despotes* – самодержець) – сваволя; брутальне поводження з людьми, підкорення їх своїй волі.

Ухвалення «Пактів і конституцій законів і вольностей Війська Запорізького»

Під час козацької ради 5 квітня 1710 р. було схвалено документ «Пакти й конституції законів і вольностей Війська Запорізького» (згодом цей документ називали «Конституцією Пилипа Орлика» та «Бендерською конституцією»). Основу «Пактів і конституцій...» становила угода між гетьманом і козацтвом, яке виступало від імені українського народу, про взаємні права та обов'язки. Це й відрізняло ухвалений документ від традиційних гетьманських статей, що базувалися на угодах між гетьманом і монархом-протектором. Уперше новообраний гетьман укладав офіційну угоду зі своїми виборцями, чітко зазначаючи умови, на яких він отримував владу. Крім того, у документі обґрунтовувався державний лад України. Саме тому його вважають першою українською конституцією.

Чому Пилипа Орлика називають гетьманом у вигнанні?

Зміст Конституції Пилипа Орлика. Документ складався зі вступу й 16 статей. У вступі було подано стислий виклад історії України, пояснено причини, чому Україна розірвала з Московією та прийняла протекторат шведського короля. У 16 статтях викладалися засади державного життя. Насамперед проголошувалося, що Україна обох боків Дніпра має бути на вічні часи вільною від чужого панування. Окремо обумовлювалася цілковита незалежність

України від Московії. Передбачалося також, що по закінченні війни мають бути повернені з Московії всі невільники-українці, а московський уряд компенсує всі шкоди, заподіяні Україні.

Про органи державної влади. Конституція Пилипа Орлика передбачала заходи, які обмежували б владу гетьмана, запобігали утвердженню монархічної форми правління. Україна визнавалася республікою, де гетьманська влада обмежувалася постійною участю в Генеральній раді – законодавчому органі, що мав складатися не лише з генеральної старшини, полковників, сотників і полкової старшини, а й із заслужених козаків від кожного полку, а також із депутатів від запорізького козацтва. Передбачалися регулярні збори Генеральної ради (тричі на рік). Гетьманові заборонялося підтримувати секретні зносини з іншими державами та здійснювати таємне листування.

Ілюстрація до вірша Пилипа Орлика на честь миргородського полковника Данила Апостола. *Гравюра І. Щирського. 1693 р.*

Передбачалося запровадження Генерального суду для розгляду справ про кривди гетьманові та провини старшини, причому гетьман не міг втручатися в діяльність того суду.

Обмеження влади гетьмана стосувалося й фінансової системи. Державна скарбниця і майно підпорядковувалися генеральному підскарбію, а також полковим підскарбіям (по дві виборні посади в кожному полку). На утримання гетьмана призначались окремі землі. Важливі фінансові справи мали розв'язуватися тільки Генеральною Радою.

Умовою, що обмежувала владу гетьмана, була виборність полковників і сотників (гетьман їх лише затверджував).

Дехто з гетьманів Війська Запорізького захоплював собі необмежену владу, геть потоптавши рівність і звичаї, і свавільно встановлювали отой закон: «Так хочу – так повеліваю». Через те непритаманне гетьманському уряду самоуправство у Вітчизні і Війську Запорізькому запроваджували розлад, викривлення прав і вольностей, утиски посполитих та насильний, невиважений розподіл військових посад, а відтак зросла зневага до генеральної старшини, полковників і значного товариства». Тому ми – генеральна старшина, кошовий отаман і все Військо Запорізьке – склали угоду і затвердили закон, який повинен мати вічну силу у Війську Запорізькому: чільними радниками у нашій Вітчизні мають бути генеральні старшини з огляду на важливість їхніх посад, а також через те, що вони постійно перебувають на боці гетьмана; після них у звиклому порядку ті ж права народних радників нехай мають городові полковники…

З тими генеральними старшинами, полковниками і генеральними радниками повинен теперішній ясновельможний гетьман, а також його наступники радитися про безпеку Вітчизни, про спільне благо і про всі громадські справи і не має права нічого вирішувати, розпочинати і здійснювати своєю волею без попереднього розгляду і схвалення ними. Тому-то призначаються три сесії Генеральної ради…

Між радами Україною правитиме гетьман з генеральною старшиною. Листи з інших держав гетьман повинен зачитувати старшині, так само й відповіді.

...Якщо ж у діях ясновельможного гетьмана буде помічено щось незгідного справедливості, хибного чи зловорожого Вітчизні, то генеральні старшини, полковники і генеральні радники владні використати свободу голосу, щоб особисто або ж публічно на нараді висловити докір його ясновельможності та рішуче стримати від зневаги отчистих прав і вольностей, не завдаючи при тому ані найменшої образи високій гетьманській честі. На ті докори ясновельможний гетьман не повинен ані ображатися, ані не має права за них мстити, навпаки, повинен постаратися виправити переступи.

Як Конституція Пилипа Орлика визначала повноваження гетьмана й Генеральної ради? Коли і з якою метою передбачалося скликання Генеральної ради? Чим можна пояснити потребу запровадження Генеральної ради?

Кілька статей Конституції присвячувалися Запорізькій Січі. Отож було забезпечено права і привілеї запорожців, а також визначено їхній особливий статус в Українській державі. Гетьман зобов'язувався обороняти запорізькі володіння. Після закінчення війни він мусив домогтися, щоб запорізькі землі було звільнено від московських фортець і залог. Передбачалося повернення запорожцям м. Трахтемирова зі шпиталем і з перевозом на Дніпрі, а також Кодака, Келеберди, Переволочної, земель і млина над Ворсклою.

Державною релігією оголошувалося православ'я, а Київська митрополія мала вийти з підпорядкування московському патріархові.

Спеціальній комісії належало здійснювати ревізію повинностей населення, а також державних земель, якими користувалася старшина. Гетьман зобов'язувався захищати козацтво і все населення від надмірних податків і повинностей, допомагати козацьким вдовам і сиротам. Отже, Конституція Пилипа Орлика не лише проголошувала незалежну Українську державу, а й закріплювала найпрогресивніші для того часу ідеї про державне життя. До таких, зокрема, належали обмеження повноважень гетьмана, створення представницького органу – Генеральної ради. Документ заклав підвалини принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу та судову гілки, передбачив виборність посад, що й нині є принциповою засадою розвитку демократичних держав.

Створення Орликом антимосковської коаліції

Укладення нового українсько-шведського союзу. 10 травня 1710 р. Карл XII затвердив обрання Орлика гетьманом. Того самого дня було укладено новий договір між Україною та Швецією. У ньому потверджувалися гарантії незалежності й самостійності України. Швеція зобов'язувалася забезпечити оборону й цілісність її території.

Похід Орлика на Правобережну Україну 1711 р. Протягом року Орлик зумів створити антимосковську коаліцію у складі Швеції, Кримського ханства, Туреччини, уряду Ор-

лика, а також тих польських сил, які підтримували Станіслава Лещинського. Союзниками було розроблено план воєнного походу на Правобережну Україну.

31 січня 1711 р. загони запорожців на чолі з Костем Гордієнком під загальним керівництвом Пилипа Орлика вирушили з Бендер. Дорогою до них приєдналися польські й татарські загони. Об'єднане військо швидко просувалося на Правобережжя. Українське населення з радістю зустрічало Орлика, без бою здавало міста. Правобережні полки, крім Білоцерківського, визнали Орлика за гетьмана і перейшли на його бік. Виступи проти московської адміністрації розпочалися і в Лівобережній Україні. Гетьман Лівобережжя Іван Скоропадський вислав проти Орлика полки, але їх було розбито. Наприкінці березня війська Орлика підійшли під Білу Церкву, найміцнішу фортецю на Правобережжі, та обложили її, проте невдовзі через брак важких гармат, потрібних для штурму, відступили. Подальшу долю походу визначили і наближення московського війська, і зрадницькі дії здавна непевного татарського союзника. Наприкінці квітня Орликові та запорожцям довелося повертати до Бендер.

Згідно з планом спільних дій проти Москви, наприкінці січня 1711 р. хан із 50-тисячною ордою вийшов з Криму і рушив уздовж нижнього Дніпра, а потім повернув до Харкова. Майже не зустрічаючи опору, татари оволоділи Слобожанщиною. Одначе, підійшовши до Харкова, ординці зненацька відступили й повернулися до Криму. Замість визволення ординський похід уже вкотре приніс на українські землі пограбування, пожежі; тисячі українців потрапили в полон.

Як відбувався похід Орлика на Правобережну Україну 1711 р.? Які він мав наслідки?

Прутський похід Петра I

Навесні 1711 р. розпочався московський контрнаступ. Цар Петро оголосив війну Туреччині. Московська армія вирушила через українські землі на Молдову. Вступивши на територію Правобережної України, царські війська за наказом Петра I нищили міста й села, катували місцеве населення, десятки тисяч людей виганяли в Лівобережну Україну.

У червні 1711 р. основні сили московського війська, що їх очолював сам Петро I, разом із загонами союзника – молдовського господаря – підступили до Ясс. На початку липня до району Фальчі підійшла турецько-татарська армія. ***8–9 липня*** відбулася вирішальна битва. Армія Петра I опинилася в оточенні, їй загрожувала цілковита поразка. Одначе московське командування владнало справу: слабкодухий головнокомандувач турецької армії отримав великого хабара й погодився на переговори.

Прутський мирний договір 1711 р., його наслідки для України

Переговори між Московією й Туреччиною завершилися укладенням мирного договору. Його було підписано 12 лип-

ня 1711 р. на р. Прут поблизу Ясс. Згідно з договором московський уряд зобов'язувався передати Туреччині частину українських земель, зокрема Азовську фортецю з прилеглою територією. Москва обіцяла зруйнувати свої нещодавно збудовані фортеці – Таганрог, Кам'яний Затон на Дніпрі, Новобогородицьку фортецю в гирлі р. Самари (нині в межах Дніпропетровська).

Окрім того, московський уряд брав зобов'язання не втручатися в польські справи, зрікався Запоріжжя та Правобережної України. Що ж до Лівобережжя, то стаття про нього була сформульована настільки двозначно, що кожна сторона могла тлумачити її по-своєму. За Прутським мирним договором Туреччина мала дозволити московській армії вивести свої війська з артилерією та обозом із Молдови.

Прутський мир був невигідним для Москви. Отож, вирвавшись із оточення, Петро I порушив договірні умови. Це змусило Орлика вживати заходів, аби переконати турецький уряд не затверджувати документи договору доти, доки Москва не виконає всіх своїх зобов'язань і не відмовиться від усієї України. Одначе турки під тиском Англії й Голландії ратифікували договір.

Ратифікація – затвердження верховним органом державної влади міжнародного договору, після чого він набирає законної сили для цієї держави.

Щоправда, під час ратифікації Прутського мирного договору в Стамбулі турецький уряд примусив Петра I терміново виконати свої зобов'язання щодо Азова й Таганрога, а також розпочати виведення військ із Польщі й тих земель Правобережної України, що належали Польщі за договором 1686 р. 5 березня 1712 р. було видано фірман (указ) султана, за яким на Правобережну Україну й Запорізьку Січ поширювалася влада Орлика. Наступного місяця Туреччина підписала договір із Московією: Лівобережжя з Києвом та його передмістями залишалося за Московською державою.

Ратифікація Прутського договору в такому вигляді стала тяжким ударом для Орлика та його сподвижників. Адже Україна залишалася розділеною, над Лівобережжям продовжувала панувати Москва. Влада ж Орлика над Правобережною Україною, отримана за султанським фірманом, через непоступливість Польщі була надто примарною: вже через два роки, у квітні ***1714 р.***, між Туреччиною та Польщею було укладено договір, за яким ***Правобережна Україна залишалася за Польщею***.

Отже, сподівання Орлика на швидке визволення України не здійснилися. Сам же він так і залишився гетьманом в еміграції, бо ні протекція шведського короля, ні союз із Кримом, ні визнання володарем Правобережної України з боку Туреччини, ні підтримка січового війська не вторували йому шляхів на Україну. У червні 1714 р. Орлик мусив виїхати з Бендер до Західної Європи.

Що передбачав Прутський мирний договір і яке його значення для України?

Спроби Орлика створити нову антимосковську коаліцію

На запрошення Карла XII Пилип Орлик із частиною старшини переїхав до Швеції. У 1720 р. перебрався до Німеччини, а згодом до Франції. З 1722 р. був змушений переїхати на територію Туреччини, де й прожив 20 останніх років. Та хоч би де знаходився Орлик, він ні на мить не забував про головну мету своєї діяльності, яку вбачав у створенні антимосковської коаліції. Гетьман уважав, що тільки з допомогою інших держав можна визволити Україну з-під ярма Російської імперії та об'єднати всі українські землі в єдину сильну державу. Шукаючи підтримки таких європейських країн, як Англія, Франція, Німецькі держави, Польща, Швеція, він надсилав до багатьох урядів листи-звернення, в яких порушував українське питання. Пилип Орлик не втрачав жодної нагоди, аби торкнутись теми України: чи то в безпосередньому спілкуванні з Карлом XII, Людовіком XIV, Августом II, Станіславом Лещинським, султаном і ханами, чи то зустрічаючись із провідними міністрами найавторитетніших держав.

З якою метою Орлик прагнув створити антимосковську коаліцію?

Пилип Орлик (1672–1742) походив з давнього чеського роду. Під час гуситських війн предки Орлика виїхали з Чехії до Польщі.

Пилип Орлик

Майбутній гетьман народився 11 жовтня 1672 р. неподалік Вільна. Коли хлопчикові виповнився рік, загинув його батько. Тому вихованням сина опікувалася мати – українська православна шляхтянка. Завдяки матері Пилип здобув добру освіту, навчаючись поперваx в єзуїтському колегіумі у Вільні, а згодом, коли родина переїхала в Україну, – у Києво-Могилянській академії. Маючи незвичайні здібності, він зарекомендував себе одним із найкращих студентів. Орлик вельми полюбляв риторику, був гарним промовцем, писав вірші, що друкувались іще наприкінці XVII ст., цікавився філософією та літературою, вільно володів українською, польською, церковнослов'янською, болгарською, сербською, латинською, італійською, німецькою, шведською, давньо- й новогрецькою, ймовірно, турецькою мовами. Природно, що, обійнявши у 1699 р. посаду в гетьманській канцелярії, він незабаром (1706) став генеральним писарем. Орлик був утаємничений у всі справи гетьмана Мазепи, підтримав його під час антимосковського повстання й пішов разом з ним у вигнання, до кінця залишаючись вірним ідеї визволення України.

Уже кілька днів року 1721-го Пилип Орлик переховувався в надійному місці неподалік Вроцлава. То була вимушена зупинка на шляху зі Швеції до турецьких володінь. Гетьман прагнув оселитися якомога ближче до козаків-запорожців, які, підтримавши Мазепу, так само, як і він, шукали притулку на чужині. Адже тільки разом з

Військом Запорізьким можна ще раз спробувати вирятувати рідну землю з царської неволі. Становище України спонукає діяти рішуче й швидко. А тут така прикра зупинка... Гетьман нервував. Понад десять років царські агенти по всіх усюдах полюють за мазепинцями. Саме тому він змушений був переховуватися сам і дбати про безпеку родини: дружину й доньок ховав у католицьких монастирях різних країн Європи, сина Григора відправив вчитися до Лондона – подалі від московських кордонів.

Протягом останніх місяців Орлик постійно відчував чужу тінь за спиною. Отож і звернувся до свого далекого родича – впливового австрійського урядовця барона Орлика. Коли барон через власні зв'язки дізнався, що російські посли у Відні клопочуться перед владою про дозвіл на арешт гетьмана-вигнанця, то негайно надав своякові надійний прихисток.

Цілу ніч царський шпигун стукав у двері. Проте ні брутальна лайка й погрози, ні обіцянки дати великі гроші не зробили господаря поступливішим. Двері непрошеному гостеві не відчинили. Прислухаючись до нічного ґвалту, гетьман Пилип Орлик розмірковував над долею України й своєю власною. Про останні події в щоденнику записав, що московський цар... порушив небо і землю, щоб через платних шпигунів вистежити і знищити його.

Глибоко віруюча людина, Пилип Орлик вважав війну найтяжчим людським гріхом. З огляду на такі переконання цілком можливо визначати його життя як суцільну трагедію, адже до останнього подиху він докладав зусиль, аби зорганізувати воєнну операцію європейських держав для визволення України з-під влади московського царя. Чи погоджуєтесь ви з такою оцінкою долі гетьмана у вигнанні? Відповідь обґрунтуйте.

Висновки

Гетьманування Пилипа Орлика було пройняте ідеєю визволення України. Глибокодумний політик і тонкий дипломат, Орлик докладав зусиль для створення антимосковської коаліції. Попри несприятливі обставини, він спромігся заручитись військовою підтримкою кількох держав і здійснити воєнну операцію, спрямовану на визволення України. Складні й суперечливі міждержавні відносини перешкоджали успіхові. Зашморг бездержавності стискав дедалі сильніше. Унаслідок Прутського миру Правобережна Україна знову повернулася під владу Польщі. Але Пилип Орлик не втрачав надії визволити Україну й невтомно шукав нових союзників у боротьбі проти царату.

Втіленням державницьких прагнень гетьмана у вигнанні Пилипа Орлика стали «Пакти і конституції законів і вольностей Війська Запорізького» – документ, що окреслив шляхи визвольних змагань кільком наступним поколінням українців.

Доля Пилипа Орлика – приклад служіння Батьківщині, коли на її вівтар принесено і матеріальні вигоди, і родинне щастя, і саме життя. Прояви такого героїзму трапляються в історії різних народів. Вони завжди гідно пошановуються. Пам'ять про них передається з покоління в покоління як взірець найвищої гідності.

Перевір себе

1. Чому Пилипа Орлика називають продовжувачем справи Івана Мазепи? **2.** Назвіть основні положення Конституції Пилипа Орлика. **3.** Які норми Конституції Пилипа Орлика свідчили про її демократичний характер?

§24–25 ГЕТЬМАНЩИНА ПІСЛЯ ПОЛТАВСЬКОЇ БИТВИ. ПОСИЛЕННЯ КОЛОНІАЛІСТСЬКОЇ ПОЛІТИКИ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

– Щось гамірно сьогодні в місті, – старий кобзар повернув голову до майдану й тримав її так, ніби пильно роздивлявся, що там відбувається.

А відбувалися й справді дивні події. Зранку-раненько, після трьох гарматних пострілів стала шикуватися навколо церкви Миколи Чудотворця російська залога. Звідусіль сходилися церковні достойники. Приходили й козаки – з тих полків, що кількома днями раніше розташувалися в передмісті.

– Що воно там діється? – нарешті спитав кобзар у свого поводиря.

– Не знаю. Кажуть, гетьмана будуть обирати.

– Отож збирається козацька рада?! – чи то запитуючи, чи то стверджуючи, мовив кобзар.

– Може й рада, – відповів хлопець, – тільки з усього видно, що не козацька.

– А хто?

– Воєвода московський та його помічники. Воєвода у руках таріль срібну тримає, на якій папери лежать – царська жалувана грамота.

– Звідки ти знаєш, ледащо, що ті папери – грамота? – скипів кобзар.

– Усі так кажуть. Якби не грамота, – то й гетьмана не обирали б, – хлопець ображено замовк, та раптом, побачивши ще одну розкішну карету, що з'явилася на майдані, додав: – А он і головний начальник московський приїхав, певно, й гетьмана із собою привіз...

За свідченням очевидців, після проголошення царської грамоти російський міністр звернувся до присутніх із промовою. На його тричі повторене запитання: «Кого обираєте собі гетьманом?» всі одностайно вказали на Апостола, якого той сам і привіз на раду. Так 1 жовтня ***1727 р.*** було обрано гетьманом Данила Апостола й поновлено скасоване Петром I гетьманство. Щоправда, перебіг подій у Глухові під час обрання ***Данила Апостола*** мало нагадував давні козацькі ради. Мало залишилося й гетьманських повноважень, а політика наступників Петра щодо України, хоч і була м'якшою, проте мала ту саму мету – цілковите підкорення козацької держави.

Терор в Україні після Полтавської битви

Після Полтавської битви Україною прокотилася хвиля царського терору: виносилися смертні вироки мазепинцям, заборонялося друкувати книжки українською мовою, багато представників старшинської адміністрації було позбавлено урядових посад і маєтків. Натомість важливі посади надавалися росіянам, німцям тощо, а також тій українській старшині, що зберегла відданість цареві.

Чимало старшини було заарештовано й вислано до Сибіру. Висилали в Росію й сім'ї мазепинців, а на них самих влаштовували справжнє полювання в усіх країнах Європи. Приміром, небожа Мазепи Андрія Войнаровського було схоплено в Гамбурзі в жовтні 1716 р. Така сама до-

Згадайте, як відбувалися козацькі ради за давнім звичаєм. Де в тексті підручника вам доводилося читати про перебіг подій під час козацьких рад? Зіставте замальовки. Зробіть висновки, як посилення колоніалістської політики іноземних держав щодо України вплинуло на козацькі ради.

ля спіткала й Мазепиного генерального осавула Григорія Герцика, якого заарештували у Варшаві. Країнами Європи нишпорили московські агенти у пошуках Пилипа Орлика та його родини.

Після Полтавської битви московські війська поводилися на українських землях як у завойованій країні. Від їхньої сваволі потерпали не тільки прихильники гетьмана, а й мирне населення.

Неймовірно тяжким випробуванням для українців стали примусові канальні роботи, будівництво фортифікаційних споруд, військові «низові» походи тощо. Дужих і заможних селян нерідко відправляли до Петербурга, Астрахані, на Кавказ, використовуючи як дешеву робочу силу. Так, у 1716 р. на спорудження каналу Волга – Дон біля Царицина було відправлено 10 тис. козаків. У 1718 р. сюди надіслано новий відділ українських військ. Інший підрозділ того самого року будував укріплену лінію над р. Терек на Кавказі.

У 1721 р. 10 тис. козаків було відправлено на будівництво Ладозького каналу, а 1722 р. їх заступили нові 10 тис. козаків. Кількість тих, хто повертався з таких походів, становила від 30 до 60 %; решта козаків і селян вмирала від нестерпних умов життя, епідемій, каліцтв тощо. Отож політика царського уряду призводила до поступового вимирання українського народу, бо чинилося фізичне винищення десятків тисяч людей.

Значно посилився наступ і на українську державність. Окрім прямого тиску, російська адміністрація, аби мати привід для втручання в українські справи, розпалювала ворожнечу між старшиною й гетьманом, між старшиною й селянами тощо, прагла створити враження, що все зле йде від гетьмана і старшини, а все добре – з Москви.

Які наслідки для України мала Полтавська битва?

Решетилівські статті

Ви пам'ятаєте, внаслідок яких подій лівобережним гетьманом став ***Іван Скоропадський***, котрий за Мазепи був стародубським полковником.

Гетьман Іван Скоропадський

Іван Скоропадський народився 1646 р. в м. Умані, у козацько-старшинській родині. У джерелах збереглися свідчення про діда майбутнього гетьмана – Федора. Він брав участь у Національно-визвольній війні і, за родинними переказами, загинув під час Жовтоводської битви. Про батька гетьмана – Іллю – також залишилося небагато свідчень. Із джерел довідуємося, що в середині XVII ст. він мешкав в Умані з трьома синами: Іваном, Василем і Павлом. Уже після смерті батька Іван і Василь (молодший, Павло, потрапив до татарського полону), зазнавши чимало лиха, змушені були переселитися на Лівобережжя. Влаштувавшися на но-

вому місці, Іван обійняв посаду в гетьманській канцелярії. Після антимосковського повстання Мазепи Скоропадський не зміг підтримати гетьмана, позаяк московські війська вступили до Стародуба. Ставши гетьманом, він ніколи не таврував Мазепу «зрадником», виявляючи в такий спосіб своє прихильне ставлення до колишнього гетьмана.

Гетьманування Івана Скоропадського ***(1708–1722)*** за традицією мало розпочатися з підписання статей. Але Петро I відмовився зробити це, пояснивши таке своє рішення воєнними обставинами. Після Полтавської битви, 17 липня, Скоропадський, перебуваючи з козацьким військом у таборі під Решетилівкою, звернувся до царя з 14 пунктами статей. У них він просив підтвердити права й вольності Гетьманщини та вирішити чимало важливих справ повсякденного життя.

У відповідь Петро I надіслав іменний указ, котрий аж ніяк не нагадував міждержавні договірні статті. У ньому права та вольності підтверджувалися в такому вигляді, який відповідав інтересам Московії. Згодом було обіцяно дати й статті. Щодо інших питань, то цар відповів, що під час походів переходити під командування російських генералів мусять не лише прості козаки, а навіть і гетьман. Воєводи сидітимуть, сповіщав Петро I, в українських містах, як і перше; у справи українців вони не втручатимуться, крім таких «державних», як «зрада» (під «зрадою» розумілися будь-які дії, що суперечили бажанням царя). При гетьманові призначався царський резидент Ізмайлов. Йому надавалося право здійснювати контроль над гетьманом та урядом України.

Малоросія – офіційна назва переважно Правобережної та Лівобережної України (Гетьманщини) в законодавчих актах і розпорядженнях царського уряду після українсько-російського договору 1654 р. Від Андрусівської угоди до кінця XVIII ст. Малоросією називалося Лівобережжя з Києвом.

Своєрідним додатком до указу були ***явні й таємні статті Ізмайлову***. Ці статті називали землі Війська Запорізького ***Малоросійським краєм***, у якому резидент спільно з гетьманом мали утримувати все населення, зокрема бунтівників-запорожців, «у тиші й покорі великому государю». Наказувалося також «своєвольців викорінювати», не дозволяти їм селитися в одному місці, особливо на Січі. Іноземних посланців гетьман мусив приймати лише разом з Ізмайловим. Останній зобов'язувався одразу ж повідомляти цареві про візити й розмови, а також пересилати привезені послами листи. Окрім того, резидент мусив стежити, аби гетьман без дозволу царя не змінював структуру посад у Генеральній канцелярії та не призначав нових полковників, не відбирав і не надавав нікому маєтностей. Обов'язком резидента було пильнувати, щоб гетьманський уряд повідомляв царя про всі свої доходи.

Гетьманською резиденцією було призначено Глухів, що містився майже на кордоні з Московією. Повідомлялося, що при гетьманові утримуватимуться два російські полки, які, одначе, будуть у розпорядженні царського резидента.

Що передбачав указ Петра I у відповідь на запропоновані Скоропадським Решетилівські статті?

Отож ні про яке підтвердження давніх прав і вольностей в указі Петра I не йшлося. Навпаки, заходи, що запрова-

джувалися, перетворювали колись автономну Українську державу на типову «окраїну Московії».

Заходи, спрямовані на підрив економіки Гетьманщини

Політика російського самодержавства завдавала великої шкоди й господарству України. Царський уряд визначив для себе головну мету: позбавити Гетьманщину економічної незалежності, підпорядкувати її господарське життя економіці Росії й перетворити на надійне джерело своїх доходів. Царські заходи стосувалися насамперед торгівлі.

На початку XVIII ст. Україна мала традиційно широкі торговельні зв'язки з Центральною та Західною Європою. Цар Петро своїми указами прагнув перекрити звичні торговельні маршрути, змусивши українські купецькі валки повернути до Росії.

Подібних заборон та обмежень російський уряд уживав і щодо ввезення в Україну чужоземних товарів. Такі заходи мали примусити українців купувати замість чужоземних виробів вироби молодої московської мануфактури. Стримувала розвиток торгівлі й російська митна політика: встановлене на російсько-українських кордонах мито використовувалося не для збагачення української державної скарбниці, а надходило до Москви.

Одним із заходів, що перешкоджав розвиткові українського господарства, було намагання російського уряду пускати в обіг на українській території здебільшого мідні гроші, щоб срібні й золоті залишалися переважно у населення Росії, задля збагачення державної російської казни. Руйнувало економіку України і постійне перебування на її території численного російського війська (понад 10 тис.), що утримувалося коштом українського населення.

Які заходи царського уряду були спрямовані на підрив економіки Гетьманщини?

Наступ царату на українську культуру

Після Полтавської битви посилився наступ російського самодержавства на українську культуру. Петро I прагнув тримати під контролем освіту й книгодрукування, діяльність Києво-Могилянської академії та Києво-Печерська лаври. У 1709 р. Петро I наказав київському воєводі вислати за кордон усіх «польських» (тобто правобережних за походженням) студентів і повідомити, скільки залишиться студентів «малоросійських» – вихідців з Гетьманщини, а також скільки є ченців-викладачів з Правобережжя.

Різко змінювалося на гірше становище Київської церковної митрополії. Коли у 1718 р. помер київський митрополит, російський уряд заборонив обирати нового. У 1722 р. першому ієрархові Київської митрополії було надано титул архієпископа Київського та Малої Росії. Призначати його мав церковний синод на чолі з царем у Петербурзі. Отже, Київська митрополія перетворилася на звичайну єпархію Російської православної церкви.

Синод – духовна колегія – вищий керівний орган церкви після ліквідації Петром I 1721 р. патріаршої форми правління Російською православною церквою.

Руйнація української культури здійснювалася й переманюванням українських учених, богословів, письменників і педагогів з Києва до Петербурга та Москви. Отримавши високі церковні посади, вони змушені були усним і писаним словом уславляти царя та його політику, а Мазепу й усіх, хто, подібно до нього, зважувався виступати проти царату, всіляко паплюжити. Така доля спіткала Феофана Прокоповича, Стефана Яворського, Гаврила Бужинського та багатьох інших талановитих представників українського народу.

Які заходи царського уряду після Полтавської битви свідчили про наступ на українську культуру?

Від часів Петра І з України почали вивозити історичні пам'ятки, рідкісні книги тощо. У 1720 р. цар наказував київському губернаторові, щоб «у всіх монастирях... оглянути й забрати давні жалувані грамоти та інші оригінальні листи, а також книги історичні, рукописні й друковані».

Утворення Малоросійської колегії

Свідченням цілковитого знищення державної автономії України стало утворення царським указом у квітні ***1722 р. Малоросійської колегії*** у складі шести офіцерів російських полків, розміщених в Україні, на чолі з бригадиром Вельяміновим. Гетьманщина виводилася з підпорядкування колегії іноземних справ і підпорядковувалася сенатові як звичайна провінція Російської імперії.

Повноваження Малоросійської колегії. Бригадир Вельямінов прибув до Глухова 21 липня 1722 р. На очолювану ним Малоросійську колегію покладалися надзвичайно широкі повноваження. Колегія перебрала все адміністративне управління Лівобережною Україною. Члени Малоросійської колегії мали наглядати за діяльністю гетьмана, генеральної та полкової старшини, контролювати встановлення та стягнення податків до царської скарбниці, розквартирування російських солдатів і офіцерів в Україні. Колегія здійснювала контроль за діяльністю Генеральної військової канцелярії. Російські чиновники слідкували за розподілом земельних володінь між офіцерами. Водночас Малоросійська колегія була установою, що має право переглядати справи і куди можна було звертатися з оскарженням. Крім того, Вельямінов мав право на власний розсуд втручатися в будь-яку сферу українського життя як повноправний господар краю.

Які наслідки для України потягло утворення Малоросійської колегії? Які функції покладалися на неї?

Боротьба козацької старшини за відновлення державних прав України

Царський указ про утворення Малоросійської колегії тяжко вразив Івана Скоропадського. В Україну гетьман повернувся з Москви (де був присутній на урочистостях з приводу перемоги в Північній війні) вкрай хворим. Відчуваючи близьку смерть, він доручив гетьманські обов'язки чернігівському полковнику Павлові Полуботку, який заступав його й на час поїздки до Москви.

Обкладинка зошита студента Києво-Могилянської академії, майбутнього полковника й наказного гетьмана П. Полуботка. *1679 р.*

Діяльність наказного гетьмана Павла Полуботка. Павло Полуботок розгорнув активну діяльність, спрямовану на відновлення козацьких порядків.

Наказний гетьман здійснив реформу суду з метою обмежити повноваження Малоросійської колегії. Він зробив Генеральний суд ***колегіальним***, тобто колективним, спільним. Рішуче боровся проти хабарництва й тяганини у місцевих судах, установив порядок подання оскаржень. У грудні 1722 р. Полуботок видав розпорядження, за яким скарги населення розглядалися від нижчої до вищої інстанції української влади, а не подавалися безпосередньо Малоросійській колегії.

Однак, попри енергійні заходи Полуботка й старшини, Петро І у квітні 1723 р. надав Малоросійській колегії такі повноваження, які робили її повновладною в Україні. Український уряд з його Генеральною військовою канцелярією підпорядковувався Малоросійській колегії. Численні клопотання, що містили основну українську вимогу – обрання нового гетьмана, цар відхилив. До того ж новим указом у квітні 1723 р. він позбавив гетьмана влади командувача козацького війська, передавши її генералу Голицину, який очолював російське військо в Україні.

Підготовка козацькою старшиною документів про відновлення прав українців. Активна протидія заходам Малоросійської колегії не залишилася непоміченою російським урядом. 22 травня 1723 р. Полуботка разом з генеральним писарем і генеральним суддею було викликано до Петербурга. Проте наказний гетьман зволікав з від'їздом, готуючи нові документи з проханням про відновлення державних прав України. Складали дві чолобитні: одну мали підписати генеральна старшина й полковники, другу – полкова старшина й сотники. У червні Павло Полуботок вирушив на північ і 3 серпня дістався Петербурга.

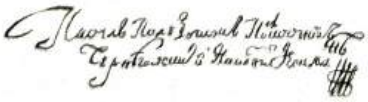

Підпис Павла Полуботка

Коломацькі чолобитні. Після від'їзду наказного гетьмана рух за розширення автономії козацької держави очолив миргородський полковник Данило Апостол. Він, зокрема, домігся укладення Коломацьких чолобитних – статей, підписаних у середині серпня – на початку вересня ***1723 р.*** на р. Коломак, що на Полтавщині, представниками козацької старшини. У них, як і в попередніх статтях, старшина скаржилася на зубожіння козаків і селян через військові повинності, неврожаї та обтяжливі збори Малоросійської колегії. Статті вкотре порушували питання про звільнення маєтків старшини від оподаткування. Йшлося також про хиби в судочинстві, що їх козацький уряд у змозі виправити без стороннього втручання. Насамкінець старшина просила дозволу обрати гетьмана.

Підписані Коломацькі чолобитні Данило Апостол подав до Генеральної військової канцелярії. Урядовці, яким було відомо про плани Павла Полуботка, вирішили терміново

надіслати до російської столиці посольство й передати з ним статті. Проте козацьких посланців затримала Малоросійська колегія. Тоді до Петербурга було таємно відправлено військового канцеляриста Івана Романовича. Недільного ранку 10 листопада 1723 р. посланець Генеральної військової канцелярії передав Коломацькі чолобитні особисто імператорові Петру І. Після подання «чолобитних» за наказом Петра І було заарештовано найактивніших її авторів.

Понад рік тривали допити української старшини в Петербурзі. Проти наказного гетьмана було розпочато судову справу за звинуваченням у державній зраді – таємних зв'язках з гетьманом в еміграції Пилипом Орликом. Одначе судовий процес так і не відбувся, бо ***18 грудня 1724 р.*** в Петропавловському казематі помер Павло Полуботок.

Що спричинило виклик Полуботка в Петербург та його ув'язнення?

Точна дата народження **Павла Полуботка** невідома. Дослідники вважають, що народився він близько 1660 р. Походив з давнього козацько-старшинського роду. Освіту здобув у Києво-Могилянській академії, знав іноземні мови, кохався в поезії. З 1706 р. – чернігівський полковник. Обіймав вищі козацькі посади. У 1708 р. був одним із претендентів на гетьманство і, певно, отримав би булаву, якби вибори відбувалися за давнім козацьким звичаєм.

Наказний гетьман Павло Полуботок

Під час повстання Мазепи проти Московії Полуботок не підтримав його. Із гетьманом Скоропадським перебував у згоді. Свідченням добрих стосунків між ними є той факт, що Полуботок за гетьманування Скоропадського став другою людиною в Українській державі. Після смерті Скоропадського Павло Полуботок – єдиний кандидат на посаду гетьмана. Мужність, послідовність у думках і вчинках – незаперечні чесноти Полуботка. Передчасна ж смерть – це трагедія не лише Павла Полуботка, а й усього українського народу, який втратив завойовану державність.

Народна пам'ять дбайливо зберігає численні легенди й перекази про Павла Полуботка. За браком історичних джерел не завжди можна з'ясувати, що в тих переказах вигадка, а що відбувалося насправді. Так, наприклад, ще й сьогодні не вщухають пристрасті навколо легендарних Полуботкових скарбів. Як свідчать факти, Павло Полуботок був чи не найбагатшою людиною Гетьманщини. Після арешту його маєтки були описані й забрані до царської скарбниці. Але грошей, якщо вірити звітові царських урядовців, було виявлено мало. За переказами, більшість родинних скарбів Полуботка потрапила за кордон – до одного з найбільших англійських банків.

Виткі стрімчасті сходи гадючилися темними коридорами Петропавловської фортеці, утворюючи потворну павутину лабіринту.

Фортецю часто відвідував Петро І.

– Чи нічого не говорив Полуботок про скарби на останньому допиті? – вкотре запитував цар у ката.

У відповідь той скрушно хитав головою.

Петро І поспішав: життя не зрадило Полуботка, то, може, хоч смерть його буде поступливішою – що, коли раптом злетить з останнім подихом необережне слово й відкриється таємниця зниклих коштовностей Військової скарбниці?

Чутки про те, що діялося за мурами Петропавловської фортеці, ширилися швидко. Вони сягнули й далеких країн. Французький історик Жан-Бенуа Шерер у книзі «Літопис Малоросії, або Історія запорізьких і українських козаків», що вийшла друком у Парижі 1788 р., про розмову Петра І з Павлом Полуботком писав: «Знаю і бачу, царю, що ви хочете згубити мою Батьківщину за злісними наклепами пихатого Меншикова; ви ставите себе понад усіма законами і хочете знищити всі привілеї, урочисто стверджені вашими попередниками і вашою величністю; ви хочете підкорити сваволі народ, котрого свободу самі визнали; ви, не вагаючись, посилаєте його на важкі й принизливі роботи, приневолюєте козаків, неначе рабів, копати канали у ваших володіннях; а що для нас найобразливіше – позбавляєте нас нашого права обирати вольними голосами гетьманів та інших старшин; ви настановили нам суддями великоросів, які не знають або вдають, що не знають, наших прав і привілеїв, та повсюдно всіма способами нас неволять і ображають».

Чи доводилося вам стикатися з протилежними оцінками діяльності одних і тих самих історичних діячів? Як, по-вашому, це можна пояснити? На прикладах наведеної французьким істориком розмови Павла Полуботка з Петром І спробуйте пояснити характеристику останнього, дану Т. Шевченком: «Це той первий, що розпинав неньку-Україну...» Яким постає зі свідчень Шерера Павло Полуботок?

Відновлення гетьманства

Боротьба козацької старшини за дозвіл обирати гетьмана виявилася безрезультатною: після смерті гетьмана Івана Скоропадського та наказного гетьмана Павла Полуботка вибори гетьмана не відбувалися. Україною правила Малоросійська колегія. Щоправда, політика царату щодо України дещо пом'якшилася, що було пов'язане зі смертю Петра І в січні 1725 р.

8 лютого 1725 р. імператриця Катерина І звільнила з-під варти тих українських старшин, яких було ув'язнено разом з Полуботком.

Причини відновлення гетьманства. Улітку 1727 р. зростала напруженість у російсько-турецьких відносинах. Росія розпочала підготовку до нової війни. Уряд Петра II, розраховуючи на військову потугу козаків, прагнув залучити на свій бік козацьку старшину. Було ліквідовано Малоросійську колегію й дозволено вибори гетьмана. Меншиков – провідна особа царського двору за малолітнього Петра II сподівався в такий спосіб розширити й без того величезні маєтності на території України.

Єдиним і незаперечним претендентом на гетьманство був **Данило Апостол**. Він народився 1654 р. в козацько-старшинській сім'ї. Про його молоді роки відомостей не збереглося. Невідоме також і місце навчання майбутнього гетьмана. Позаяк Данило Апостол був людиною освіченою, припускають, що він, як і багато інших синів козацької старшини, навчався в Києво-Могилянській академії. Достеменно невідомо, за яких обставин і коли Данило Апостол розпочав військову службу. Але вже 1682 р. його, 28-літнього козака, обрали миргородським полковником. Тримав він цей уряд, за деякими припущеннями, з перервами, протягом 45 років. Вік, у якому Апостола було обрано полковником, а також час перебування на цьому уряді, – своєрідні рекорди за всю історію Гетьманщини. Брав участь у походах проти турків і татар, здобував фортеці Кизи-Кермен та Очаків. У жовтні 1708 р. разом із Мазепою виїхав на зустріч зі шведським королем. Та менше ніж за місяць сталося несподіване: палкий прихильник незалежницької політики Мазепи Данило Апостол покаявся перед царем.

Гетьман
Данило Апостол

У 1723 р. Данило Апостол брав участь у написанні Коломацьких чолобитних. Перш ніж поставити свій підпис, домігся суттєвих виправлень. Був одним з найбагатших старшин Гетьманщини.

Обрання гетьманом Данила Апостола. На виборах, що відбулися 1 жовтня у Глухові й нагадували радше церемонію присяги, за 73-річного Апостола проголосували одностайно. Договірних статей, як і зі Скоропадським, з гетьманом Апостолом укладено не було.

Отже, головною своєю справою Данило Апостол вважав підписання традиційного російсько-українського договору. З цією метою він вирішив скористатися поїздкою до Петербурга на коронацію Петра II. Там подав письмові петиції, зустрічався з впливовими сановниками. На початку березня Данило Апостол розпочав переговори з президентом іноземної колегії графом Головкіним, передав йому підготовлені статті. Лише в серпні гетьман отримав – як відповідь на свої пропозиції – «Рішительні пункти». Вони мали форму указу царського уряду гетьманові.

«Рішительні пункти» 1728 р. Згідно з новим «договором» гетьман позбавлявся права вести переговори з іншими державами. Дозволялося лише розв'язувати прикордонні проблеми з Польщею і Кримом, але під наглядом російського резидента. На військові уряди мали обиратися особи зі старшини, які затверджувалися імператором. Нижчу старшину затверджував гетьман. Вищою судовою інстанцією ставав Генеральний суд. Він складався з трьох росіян і трьох українців та очолювався гетьманом, але «го-

За яких обставин у 1727 р. було відновлене гетьманство? Яким був зміст «Рішительних пунктів»?

ловним суддею» вважався цар. «Рішительні пункти» скасовували заборону росіянам купувати землі в Україні, хоча й зазначали, що нові землевласники мусять коритися українській адміністрації. Нові статті значно обмежували й без того урізані права та вольності України. Що ж до гетьмана Апостола, то права йому надавалися навіть менші, ніж Скоропадському. Отже, «Рішительні пункти» не були двостороннім договором. Вони являли собою розпорядження, нормативний акт верховної влади Російської імперії. Документ був покликаний регулювати внутрішнє життя Гетьманщини як складової частини єдиної держави.

Спасо-Преображенська церква у Великих Сорочинцях на Полтавщині, збудована коштом Данила Апостола. *1732 р.*

Гетьманування Данила Апостола

Зважаючи на реальні обставини, Апостол узявся за здійснення реформ, спрямованих на впорядкування внутрішнього життя Гетьманщини: у судочинстві, фінансах, земельних справах, торгівлі тощо.

З метою врегулювання земельних справ Апостол протягом 1729–1731 рр. провів генеральне слідство про маєтності, в державне користування було повернуто чимало земель, безпідставно захоплених у приватне володіння. Гетьман зумів домогтися скасування багатьох обмежень та утисків української торгівлі, запроваджених Петром І. Так, за його сприяння українським купцям повернули право вивозити товари на західноєвропейські ринки; знову було налагоджено торговельні зв'язки з Кримом тощо.

Здійснюючи реформу фінансів, Апостол уперше встановив точний бюджет державних видатків; при цьому з-поміж видатків виокремив ту частину, що мала використовуватися на утримання козацької адміністрації, найманого війська, артилерії тощо. Визначав гетьман і способи наповнення державної скарбниці Гетьманщини.

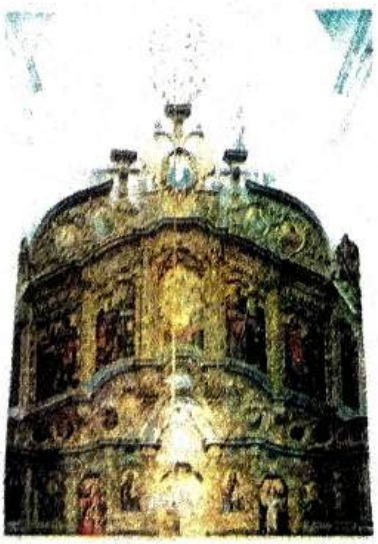

Іконостас Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Ікона Богородиці з іконостаса Спасо-Преображенської церкви у Великих Сорочинцях

Зміни в судочинстві стосувалися реформування судів, запровадження обов'язкових документів, зведення до одного збірника законів, що використовувалися в українському судочинстві. Полкові суди поділялися на два різновиди: для справ важливих і кримінальних (тобто злочинів) і для справ дрібних. Сотенні й сільські суди перетворювалися на колегіальні.

Долаючи спротив московського уряду, Апостол відновив право гетьмана призначати генеральну старшину і полковників. За гетьманування Апостола вдалося значно зменшити кількість росіян в українській адміністрації. Було обмежено до шести кількість російських полків в Україні.

Отже, Апостол спромігся тимчасово пригальмувати процес перетворення Гетьманщини на адміністративну одиницю Російської імперії, втримати, бодай на деякий час, ті права і свободи, які ще залишалися в українців.

Які реформи було здійснено за Данила Апостола? У чому полягало їхнє значення?

Правління гетьманського уряду

Після смерті Данила Апостола у 1734 р. вибори нового гетьмана не відбулися. Російський уряд, обмежуючи державність України, зобов'язав ***Правління гетьманського уряду*** здійснювати владу в Лівобережній Гетьманщині. Складалася ця установа з шести осіб – трьох українців і трьох росіян, проте вся повнота влади належала російському князеві Олексію Шаховському. У своїй діяльності Правління гетьманського уряду повинно було керуватися «Рішительними пунктами» гетьмана Данила Апостола. За царською грамотою Правління гетьманського уряду мало діяти до обрання нового гетьмана. Щоправда, на коли саме призначалися вибори гетьмана, у документі не зазначалося. Натомість князь Шаховський за традицією отримав таємну інструкцію, в якій йому наказувалось у будь-який спосіб переконувати українців, що всі їхні біди – через недбалих гетьманів, а тому не слід поспішати з виборами. Для упокорення старшини в інструкції радили всіляко заохочувати російсько-українські шлюби.

Правління гетьманського уряду володарювало до 1750 р. Відзначалася та влада свавільним нехтуванням прав усіх верств українського народу, брутальним втручанням російських воєначальників в українське життя, погіршенням економічного становища, загостренням внутрішньої ситуації.

Особливо тяжкий період припав на роки, коли імператрицею в Росії була ***Анна Іванівна***. Підозріла й жорстока, вона запровадила ***Таємну канцелярію*** – «Слово і діло государеве». Нишпорки Таємної канцелярії під страхом смертної кари зобов'язували населення доносити про «слово і діло», нібито спрямовані проти імператриці. Найбезглуздіший наклеп ставав часом єдиною підставою для політичного звинувачення, яке тягло за собою смерть, тортури, заслання.

Зверніть увагу!

Анна Іванівна посіла російський імператорський престол 1730 р. Найближче оточення нової імператриці складалося з чужинців. Найвпливовішою особою в імперії був німець Бірон, дипломатією верховодив Остерман, комерційною колегією – Менгден, військом – Мініх, промисловістю – Шенберг... Біронівці привласнювали величезні землеволодіння з селянами не лише в Росії, а й на теренах Білорусі та України. Так, наприклад, великі маєтності на Лівобережній Україні мав фельдмаршал Мініх. Він домагався скасування політичної автономії Гетьманщини, прагнув стати «управителем Малоросії». Здійснити ці наміри перешкодила смерть імператриці (1740) та зміна внутрішньополітичної ситуації в імперії.

Російська імператриця Єлизавета Петрівна

У 1735 р. російський уряд значно скоротив реєстр козацького війська. Лівобережне козацтво було переділене на заможних – ***виборних козаків*** та збіднілих – ***підпомічників***. Збіднілі козаки, які не могли забезпечувати себе під час походу, вилучалися з реєстру.

Та найважчим тягарем для України стала розв'язана Росією війна проти Туреччини 1735–1739 рр., позаяк українське населення утримувало російську армію, а козацькі полки брали безпосередню участь у походах. Російські воєначальники, зокрема згадуваний уже Мініх, не дбали про збереження матеріальних багатств України, не переймались і долею козаків, які гинули тисячами. За цих обставин чиновники Правління гетьманського уряду ніяк не дбали про поліпшення становища українців, виступаючи слухняним знаряддям російського уряду.

Ситуація в Лівобережній Україні трохи поліпшилася, коли в Росії зійшла на престол Єлизавета Петрівна. Дочка Петра I ***Єлизавета*** посіла імператорський престол у листопаді 1741 р. внаслідок двірського перевороту. Їй не була властива особлива доброчинність, а деякі зміни на краще в становищі України зумовлювалися низкою зовнішніх і внутрішніх політичних обставин. Певну роль зіграло, поза сумнівом, українське оточення імператриці: її чоловіком був українець Олексій Розумовський. Ось чому при дворі Єлизавети прищепилася мода на все українське: було там чимало українських співаків та бандуристів, на двірцевих бенкетах подавалися українські страви тощо.

Які особливості управління Гетьманщиною склалися після смерті Данила Апостола? У чому вони виявлялися?

Під час перебування імператриці в Києві в 1744 р. козацька старшина звернулася з проханням дозволити вибори гетьмана. Єлизавета не заперечувала, проте конкретних обіцянок не давала. Отож справа з обранням гетьмана затяглася ще на шість років.

Вибори останнього українського гетьмана

Відновлення гетьманства було зумовлене кількома обставинами. Передусім цього прагнула козацька старшина. Більш як десятиліття козацька верхівка наполегливо кло-

поталася перед імператорським двором про дозвіл обирати гетьмана. Прагнення старшини збігалося з настроями українського суспільства. Адже заходи царського уряду, спрямовані на ліквідацію решток української автономії, погіршили економічне становище українців, що надзвичайно загострило внутрішню ситуацію в Гетьманщині. Та, вочевидь, цього було б замало, аби переконати імператорський двір, який не дбав про інтереси підкорених народів. Рішення про відновлення гетьманства у Петербурзі прийняли з політичного розрахунку: економічно-стратегічний потенціал України прагли використати в майбутніх війнах проти Туреччини, а також у можливій війні проти Пруссії, відносини з якою на той момент украй загострилися.

Кандидатом на гетьманство імператриця Єлизавета висунула молодшого брата свого чоловіка Олексія Розумовського – Кирила. Вибори гетьмана Лівобережної України було призначено на 22 лютого 1750 р.

Доля **Кирила Розумовського** – останнього українського гетьмана – була щасливою. У 14-літньому віці він потрапив із глухого села до царського палацу. Олексій Розумовський подбав про освіту молодшого брата, якого навчали кращі тогочасні педагоги і вихователі, а 1743 р. він вирушив для навчання за кордон. Відвідавши Німеччину, Францію, Італію, Кирило навесні 1745 р. повернувся до Петербурга, де на нього вже чекав графський титул. У 1746 р., 18-річним юнаком, Кирило Розумовський став президентом Російської академії наук, а гетьманську булаву отримав у 22-річному віці.

Гетьман Кирило Розумовський

Церемонія, що відбувалася в Глухові, не мала нічого спільного з традиційними козацькими виборами. Незважаючи на очевидну театральність виборів гетьмана Кирила Розумовського, відновлення гетьманства було сприйняте українцями з піднесеністю. Воно давало змогу законними, а отже, мирними засобами протидіяти перетворенню Гетьманщини на адміністративно-територіальну одиницю Російської імперії та зберегти українську державність у формі автономії.

Царським указом від 5 червня 1750 р. Єлизавета затвердила Кирила Розумовського на гетьманському уряді. Одначе на батьківщину він не квапився. 13 березня 1751 р., перебуваючи в Петербурзі, Кирило Розумовський у придворній церкві присягнув на вірність імператриці, отримав з рук Єлизавети гетьманську булаву та інші клейноди. І лише в середині липня 1751 р. новообраний гетьман прибув до Глухова.

За яких обставин було відновлено гетьманство в 1750 р.? Кого було обрано українським гетьманом? Що ви дізналися про цю історичну постать?

Заходи Кирила Розумовського з відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини

Козак з рушницею.
Малюнок І. Рєпіна

У жовтні 1751 р. під владу гетьмана було передано Запорізьку Січ. Повертався Гетьманщині й Київ.

Зносини з Лівобережною Україною знову покладалися на Колегію іноземних справ. Кирило Розумовський почав без погодження з російськими урядовцями призначати полковників і роздавати землі. Посилилися позиції козацької старшини, якій надавалося право керувати Гетьманщиною за відсутності гетьмана. Регулярним стало скликання у Глухові Старшинської ради.

Водночас пожвавлювалося господарське життя. Почали відбудовувати Батурин, якому було повернуто статус столиці Гетьманщини, та Глухів, де містилася резиденція гетьмана.

Гетьман обмежив сваволю російських чиновників, які перебували в Україні. Зокрема, без його дозволу заборонялося заарештовувати українців, окрім карних злочинців.

Самостійні дії гетьмана суперечили планам імперського уряду, який аж ніяк не прагнув посилення української автономії. Тому, незважаючи на великий вплив Кирила Розумовського при дворі імператриці у 1754 р. з'явилася низка указів, що обмежували гетьманську владу. Розумовському було заборонено призначати полковників, а дозволено лише пропонувати кандидатів. У відповідь на клопотання відновити самостійні зовнішньополітичні зносини Лівобережної Гетьманщини Розумовський дістав категоричну відмову. Особливому контролю підлягали фінансові справи Гетьманщини.

Козак з конем.
Малюнок І. Рєпіна

Найрішучіші заходи Кирила Розумовського, спрямовані на оновлення життя Гетьманщини, випали на 60-ті рр. XVIII ст. Повернувшись до Глухова після чергової тривалої поїздки до Петербурга й Москви на початку 1760 р., гетьман відвідав усі полки Гетьманщини. Поїздка переконала його в необхідності суттєвих змін у діяльності адміністративних органів.

Першим зазнало реформування судочинство. Український суд уже давно потребував змін. Його реформування розпочав Павло Полуботок, а послідовно здійснював Данило Апостол. Згідно з указом Апостола від 1728 р. створили спеціальну комісію, яка мала укласти нове зведення українських законів. У 1744 р. зведення подали на затвердження російському урядові, і на тому реформування судочинства припинилося. Тільки за Кирила Розумовського зведення законів повернули до Гетьманщини на доопрацювання. Щоправда, завершити систематизацію українських законів не спромігся й останній гетьман. Для цього йому забракло часу – адже Гетьманщина доживала віку.

Реформа судочинства Кирила Розумовського передбачала також зміни в діяльності Генерального військового суду.

За гетьманським універсалом 1760 р. належало «...мати присутність у суді Генеральному 12 персонам, по-перше, суддя двом генеральним, а з ними десять персон вибирати в полках, чиновників та власників загалом із бунчукових товаришів, старшин полкових і дійсних сотників, достойних, добросовісних, які знають права і які житла й володіння свої в тих полках мають, і тим вибраним персонам бути у тій присутності безвідлучно».

Універсалами 1763 р. гетьман дозволяв полковим канцеляріям та прохачам-чолобитникам звертатися безпосередньо до Генерального суду. У такий спосіб із системи судочинства було виведено Генеральну канцелярію та значно зменшено кількість судових інструкцій. Крім того, передбачалося створення нових судових установ. На території кожного полку запроваджувалося по два земські та два підкоморські суди. Створювався також гродський суд. На виконання універсалів Розумовського у містах із кола значкових товаришів або сотенної старшини почали обирати возних.

Російська імператриця Катерина II

Україну пропонувалося поділити на 20 судових повітів.

Спроби гетьмана відродити колишню систему судочинства Речі Посполитої засвідчили його прагнення перетворити Гетьманщину з військової на цивільну шляхетську державу.

Водночас Кирило Розумовський вдався до спроб установити спадкоємне гетьманство. На Старшинській раді, скликаній наприкінці 1763 р., було схвалено 23 пункти, які лягли в основу чолобитної на ім'я імператриці з проханням закріпити гетьманство за родом Розумовських.

Реформаторські заходи Кирила Розумовського не обминули й армію: полки перетворилися на регулярні. Козаків було одягнено в уніформу.

Великі задуми виношував гетьман стосовно культури й освіти. Він, зокрема, планував відкрити у Гетьманщині два університети. Перший – оновлена на європейський кшталт Києво-Могилянська академія. Ще один університет предбачалося відкрити в гетьманській столиці – Батурині.

До яких заходів вдався Кирило Розумовський для відновлення самостійних дій державно-адміністративних органів Гетьманщини?

Україна й тогочасний світ

Відбувалися зміни і в імперській столиці. Щоправда, то були зміни іншого типу: 1761 р. померла імператриця Єлизавета і на престол зійшов Петро III. Його царювання тривало лише сім місяців. Унаслідок палацового перевороту владу в Російській імперії захопила Катерина II. Український гетьман був безпосереднім учасником тих подій. Ізмайловський гвардійський полк, що його очолював Кирило Розумовський, відіграв вирішальну роль в усуненні від влади Петра III та проголошенні імператрицею Катерини III.

Усунення Розумовського від влади. Ліквідація гетьманства

Про дії Розумовського, спрямовані на зміцнення гетьманської влади, стало відомо в Петербурзі. З особливим обуренням імператриця Катерина II сприйняла звістку про бажання старшини зробити гетьманство спадковим. Кирила Розумовського негайно викликали до Петербурга. Вимога Катерини II була категоричною – зректися гетьманської булави. Протягом 10 місяців український гетьман, використовуючи свої зв'язки при дворі, намагався якось залагодити справу. Та імператриця залишалася непохитною – адже не особа Кирила Розумовського була причиною ліквідації гетьманства. То був закономірний захід імперського уряду, який прагнув остаточної ліквідації Української держави – Гетьманщини.

Із постанови Катерини II князю В'яземському з нагоди вступу його на посаду генерал-губернатора сенату (1764), що з'явилася напередодні ліквідації гетьманства: «Мала Росія, Ліфляндія і Фінляндія є провінціями, якими управляють на основі дарованих їм привілеїв; порушити ж їх, раптом відмовившись від них, було б дуже непристойно, але й називати їх чужоземними і поводитися з ними на такій самій основі було б більше ніж помилкою, можна сказати певно – безглуздям. Ці провінції, а також Смоленську, треба найлегшим способом привести до того, щоб вони обрусіли і перестали б дивитись, неначе вовки на ліс. Домогтися цього буде дуже легко, якщо розумні люди будуть обрані начальниками цих провінцій. Коли ж у Малоросії не буде гетьмана, то треба намагатися, щоб час і назва гетьманів зникли...»

Отож, у жовтні 1764 р. Кирило Розумовський змушений був скласти гетьманські повноваження.

Імператорським маніфестом від 10 листопада й сенатським указом від 17 листопада 1764 р. Кирила Розумовського увільнили від гетьманства. Натомість для управління Лівобережною Україною та Запоріжжям було створено ***Малоросійську колегію*** на чолі з її президентом і генерал-губернатором графом ***Петром Рум'янцевим***.

Скасування гетьманства стало початком вирішального наступу царату на українську автономію. Катерина II мала на меті не лише позбавити українські землі решток державності, а й знищити самобутню культуру українського народу, його мову, перетворити українців на злиденних і ницих малоросів. Протягом наступних років один за одним з'являлися імператорські укази, що мали довершити справу підкорення України.

БОЖІЕЮ МИЛОСТІЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА

Указ Катерини II про ліквідацію в Україні гетьманства. *1764 р.*

Доля запорожців після Полтавської битви

Кам'янська та Олешківська Січі. Поразка українсько-шведського війська, у лавах якого були 8 тис. запорожців,

під час Полтавської битви в червні 1709 р. спричинила тяжкі наслідки для січового товариства. Жорстоке зруйнування каральними загонами полковника Яковлєва у травні 1709 р. Чортомлицької Січі, кривава розправа з прибічниками Мазепи були лиховісним застереженням: у рідному краї на запорожців чатувала смертельна небезпека. Отже, вони змушені були податися на землі, порубіжні з володіннями кримського хана Девлет-Ґірея – васала турецького султана. У верхній течії р. Кам'янки, правої притоки Дніпра, було засновано чергову Запорізьку Січ. Її називають ***Кам'янською***.

Року 1711 на неї рушили війська Бутурліна та Скоропадського, і запорожці відійшли на південь, до Олешок (тепер Херсонської області), – на території, підвладні кримському хану. Так постала ***Олешківська Січ***.

Ікона Покрови Пресвятої Богородиці із зображенням останнього кошового отамана Петра Калнишевського

Кам'янська та Олешківська Січі відрізнялися від попередніх. Особливістю цих січей було те, що вони розташовувались у мало захищених природою місцях, серед пісків. З огляду на нетривалий час існування запорожці не встигли спорудити там належні укріплення. Боєздатність січей обмежувалася й рішеннями хана, який, зокрема, заборонив запорожцям тримати там артилерію.

Життя запорожців на землях Кримського ханства ставало дедалі тяжчим. Козаків утягували в усобиці різні угруповання ханства. Хани вимагали від запорожців участі у своїх походах на Північний Кавказ. Та найбільше дошкуляли переслідування православної віри. Зрештою, це спричинило посилення поміж козаками проросійських настроїв. Давалася взнаки й активна дипломатична діяльність російського уряду, який напередодні нової російсько-турецької війни прагнув залучити запорожців на свій бік. У 1728 р. козаки залишили Олешківську Січ, повернувшись на місце Кам'янської. Врешті, 10 квітня ***1734 р.*** понад 30 тис. запорожців на чолі з отаманом Іваном Білицьким повернулися на Запоріжжя й за 7 км від колишньої Чортомлицької (Старої) Січі заклали ***Нову Січ***.

Заснування Нової Січі. Нова Січ стояла на берегах р. Підпільна, що впадала в Дніпро поряд із Чортомликом. Ось чому цю Січ називають іще ***Підпільненською***. На Запоріжжі сформувалась своя, оригінальна адміністративно-територіальна система: край було поділено на вісім ***паланок*** – округів. Загалом землі Війська Запорізького Низового охоплювали величезну площу степової України. За часів Нової Січі надзвичайно пожвавилася господарська діяльність запорожців. Як і за давніх часів, козаки виявля-

Печатки Війська Запорізького Низового та запорізьких паланок

Підпільненська Січ. *Сучасна реконструкція*

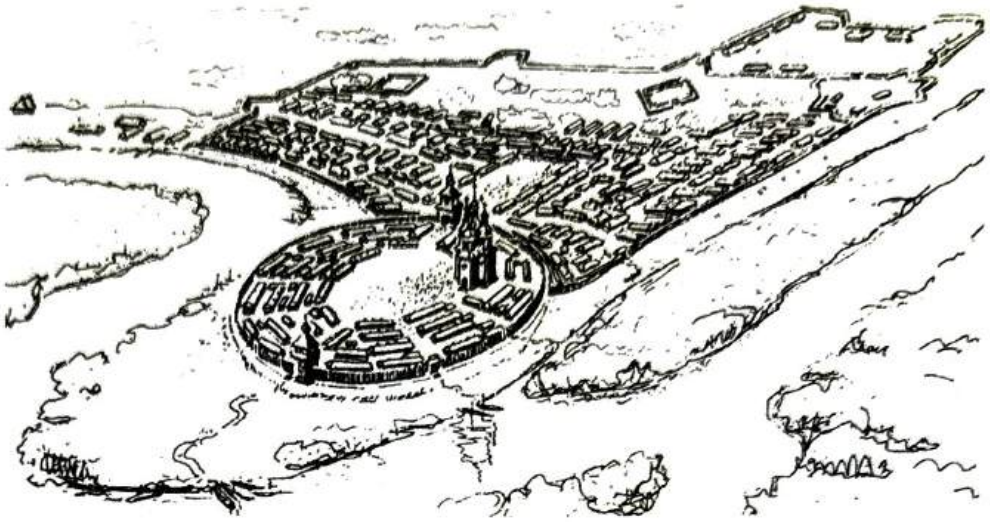

Як склалася доля запорожців після Полтавської битви? За яких обставин виникла Нова (Підпільненська) Січ?

ли свою сутність воїнів-хліборобів. Умови господарювання на Запоріжжі були тоді чи не найсприятливішими. Адже тут не існувало примусової праці, кріпацтва. Ця обставина приваблювала, як і колись, численних утікачів з усієї України, навіть із-за її меж. У господарстві значне місце посідали зимівники старшини та заможних козаків. Переважна частина продукції надходила на ринок.

Висновки

Колоніальна політика царату переслідувала єдину мету – цілковите підкорення України й перетворення її на провінцію Російської імперії. При тому йшлося не лише про ліквідацію козацької держави, а й про повне розчинення українців серед московської людності: нехтувалися старовинні українські звичаї, за якими чинили суд; царський уряд втручався в церковні справи й діяльність освітніх закладів, контролював видання книжок, забороняв книгодрукування українською мовою. Та головний удар було спрямовано проти української державності. Заходами Петра І та його наступників на імператорському престолі послідовно обмежувалися повноваження гетьманського уряду аж до заборони обирати гетьмана, руйнувалась усталена ієрархія органів влади. Російські урядовці-офіцери дістали право втручатись у фінанси, судочинство й духовне життя Гетьманщини. Виявом колоністської політики стало впровадження Малоросійської колегії, а згодом Правління гетьманського уряду. Водночас жорстоко придушувалися будь-які спроби козацької старшини якщо й не відновити козацьку державу, то принаймні стримати наступ російського самодержавства. Постійне перебування на землях Гетьманщини російських полків мало стримувати українців від протестів та актів непокори, а атмосфера залякування та брехні, яку невтомно творили російські резиденти, заохочуючи наклепи й доноси, труїла козацькі душі, тлумувала поривання до волі.

Перевір себе

1. Які події 20–40-х рр. XVIII ст. свідчили про посилення колоністської політики Російської імперії щодо Гетьманщини? **2.** Чому, на думку істориків, Малоросійська колегія започаткувала реальний процес ліквідації української державності? **3.** Поміркуйте, чому Полуботок і козацька старшина так наполегливо домагалися офіційного обрання гетьмана. Чи не було це розумінням того, що виборна гетьманська влада – найголовніша ознака державного устрою, а її скасування означало скасування самого цього устрою?

6 тема

Культура України другої половини XVII - першої половини XVIII ст.

§20 РОЗВИТОК КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII – У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст.

«Чи встигну завершити задум? Скільки літ вже працюю, а бурхливі події пережитого ще й дотепер неупокорені. Рвучко й несподівано намагаються вони випурхнути з моєї пастки – охайних білих аркушів, де всім належить певне місце; будь-що прагнуть, свавільні, змінити машкару, переплутатися. А плутанини й так було доволі: півжиття розмотував строкату куделю минулого.

Великі гетьмани, старшино, ви, які на власний розсуд вирішували долю землі з усім її людом! Мій задум такий: нехай прийдешні покоління бачать вас моїми очима. Очима очевидця».

Так думав старий, переглядаючи десятки списаних сторінок. Докладно змальовуючи події півстолітньої історії України, він ретельно й майстерно приховував нитку власної долі й своє ім'я.

...Роман став козаком за доби Національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького, не раз виконував відповідальні доручення гетьмана. Тож не дивно, що швидко долав сходинки кар'єри: тридцятилітнім уже належав до вищої полкової старшини. Був і дозорцем скарбу полкового, і ревізором скарбу військового, а пізніше вперше в гетьманській державі отримав посаду генерального підскарбія. Після смерті Богдана Хмельницького гетьманська булава швидко переходила з рук у руки, претенденти на гетьманство часто-густо ворогували між собою. Розумів, що не до добра ведуть вони Україну.

Останню частину життя Роман Ракушка-Романовський був священиком і працював над книгою про минулі події.

«Мов чаклун, скрізь був присутній, усе бачив, але не захотів назвати себе, – у листі до друга писав український письменник Пантелеймон Куліш про давнього книжника, твір якого потрапив йому до рук. – Хай зветься його книга «Літописом Самовидця».

Посилений інтерес до історії козацтва, до Національно-визвольної війни, розбудови козацької держави, свідченням чого стали козацькі літописи, утвердження своєрідного козацького стилю в українській архітектурі, надзвичайна популярність козацького епосу – дум та історичних пісень, а також народної картини «Козак Мамай» вказують на джерело, що живило українську культуру другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Цим джерелом були Гетьманщина й Запорізька Січ. Доки залишалися бодай найменші прояви державної окремішності України, доти й українська культура мала снагу опиратися брутальному колоніальному тискові.

Особливості розвитку культури

Розвиток української культури в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. відбувався за досить складних умов. Національно-визвольна війна й відродження Української держави сприяли піднесенню творчого духу українського народу. Важливим чинником була культурницька політика українських гетьманів, спрямована на підтримку Української православної церкви, національної освіти,

книгодрукування, мистецтва. Найяскравіше така політика виявилася за Івана Мазепи. Водночас поступ української культури стримувався розчленуванням українських земель та неоднаковими умовами їхнього розвитку.

Прагнення встановити контроль над культурним життям українців – характерна риса колоністської політики будь-якої з держав, що володіли землями України. Так, наступ царату на державність України відбувався одночасно з посиленням утисків у царині культури.

Стефан Яворський

Тяжким ударом для української культури стало підпорядкування у 1687 р. Української православної церкви Московському патріархатові. Іншим кроком царського уряду були всілякі цензурні утиски українського книгодрукування. Зокрема, з 20-х рр. XVIII ст. впроваджувався суворий цензурний контроль Синоду над Київською та Чернігівською друкарнями. У такий спосіб заборонялося друкувати книги українською мовою.

Після Полтавської битви українська освіта підпала під контроль царського уряду: за царським указом була скорочена кількість студентів Києво-Могилянської академії (у 1710 р. з 2000 вихованців залишилося тільки 165), від викладання усунули осіб, які, на думку російських урядовців, були недостатньо відданими цареві. Царський уряд заохочував відплив діячів української культури до Москви. За Петра I таке зманювання набуло насильницьких рис: високі посади здобували лише ті з українських діячів, які прихильно ставилися до царя і в усьому корилися його волі. Найвищі церковні достойники Російської імперії були українцями: єпископ ***Стефан Яворський*** став митрополитом Рязанським, «місцеблюстителем» патріаршого престолу, президентом Святійшого Синоду; ректор Києво-Могилянської академії ***Феофан Прокопович*** став заступником президента Святійшого Синоду. Був час, коли всі єпископські кафедри в Росії обіймали українці. Найтра-

Києво-Братський монастир з будівлями Києво-Могилянської академії

Розкажіть про особливості розвитку української культури у другій половині XVII – першій половині XVIII ст.

гічнішим було те, що за високі посади українці мусили «зрікатися» своїх коренів.

Не уникнули утисків і західноукраїнські землі. Більшість колегіумів на Правобережжі та в Західній Україні перебувала під контролем єзуїтів. Українськими лишалися тільки початкові братські та громадські школи, але й вони переслідувалися польськими можновладцями.

Освіта і книгодрукування. Києво-Могилянська академія

Будівля Чернігівського колегіуму

Попри несприятливі умови розвитку, освіта залишалася на доволі високому рівні. Нижчою ланкою в системі освіти були початкові школи. Їхня кількість протягом XVIII ст. невпинно зростала. Так, у Слобідській Україні в 1732 р. було 129 шкіл, а в семи з десяти полків Гетьманщини діяло 866 шкіл. Деякі полки мали школи і в селах. Сільські й міські школи утримувалися громадою – усім дорослим населенням села чи міської парафії, отже, були справді народними. Подібні початкові школи існували й на західноукраїнських землях. Там ними опікувалися здебільшого братства.

Здібні та охочі до науки діти мали змогу продовжити освіту в колегіумах, які створювалися за зразком Києво-Могилянської академії. До першої половини XVIII ст. на землях Лівобережної Гетьманщини й Слобожанщини діяли ***колегіуми*** – Чернігівський (1700), Харківський (1726) та Переяславський (1738). За тих часів колегіуми були всестановими: у них навчалися не лише діти священиків, козацької старшини із шляхтичів, а й вихідці з селян та міщан. Кількість студентів у колегіумах була значною: приміром, у Чернігові щорічно навчалося 700–800 осіб.

Вищим навчальним закладом в Україні, головним осередком науки й мистецтва протягом другої половини

Фрагмент тези на честь Р. Заборовського із зображенням київських споруд і студентів Києво-Могилянської академії. *Гравюра Г. Левицького*

XVII – першої половини XVIII ст., залишалася Києво-Могилянська академія. Підтримка гетьмана Івана Мазепи сприяла розквітові цього навчального закладу: близько 1709 р. в ньому навчалося до 2 тис. студентів з різних регіонів України, бо, як і перше, академія була найавторитетнішим вищим навчальним закладом у Східній Європі. Були тут студенти з Білорусі, Росії, Молдови, південнослов'янських країн. Новий етап розвитку академії пов'язаний з діяльністю ***Рафаїла Заборовського***, який став київським митрополитом 1731 р. З його ініціативи було розширено навчальну програму, збільшено кількість студентів. У зазначений період Києво-Могилянська академія залишалася всестановим навчальним закладом.

Гравюра І. Щирського із зображенням студентів Києво-Могилянської академії та її головного корпусу. *1689 р.*

Багато випускників Києво-Могилянської академії продовжували освіту в західноєвропейських університетах, обираючи здебільшого ті з них, де викладалися інженерія, медицина, природознавство тощо. Однак чимало було й таких, хто не мав змоги завершити повний курс навчання в академії. Здобувши ґрунтовну, проте не завершену освіту, вчорашні студенти розходилися по землях України й навчали грамоти дітей. Коли не щастило надовго прижитися в якомусь місці, вони рушали далі, шукаючи кращого. Саме тому таких учителів називали ***мандрівними дяками***. Мандрівні дяки не тільки навчали дітей, а й складали вірші та драми, поєднуючи традиції книжної культури й народного мистецтва.

Розвиток освіти перебував у безпосередньому зв'язку з книгодрукуванням. Найбільшим видавничим центром залишалася друкарня Києво-Печерської лаври. Чимало книжкової продукції виходило й у Чернігівській друкарні. Діяли друкарні також у Львові, Луцьку, Кременці, Уневі, Почаєві. Крім богослужбових книг видавалися твори тогочасних українських письменників, підручники. Книжки друкувалися книжною українською, церковнослов'янською, латинською, польською мовами.

За традицією до книжок в Україні ставилися з надзвичайною шаною. Серед представників найосвіченішої частини населення було багато власників великих книгозбірень. Унікальну бібліотеку мав, зокрема, Іван Мазепа.

Хто такі мандрівні дяки? Який їхній внесок у розвиток освіти? Порівняйте втілені у вірші С. Яворського ідеї з тогочасними європейськими. Доведіть, що вони ґрунтувалися на засадах Просвітництва.

Виявом шанобливого ставлення до книжок є вірш «Слізне з книгами прощання» українського вченого й поета, церковного діяча Стефана Яворського.

В путь вирушайте, книжки, що часто гортав я і пестив,
В путь, моє сяйво, ідіть! Втіхо й окрасо моя!
Іншим, щасливим душам поживою будьте однині,
Інші блаженні серця нектаром вашим поїть!..
Ви-бо єдині були мені нектаром, медом поживним;
З вами на світі, книжки, солодко жити було.
Ви мені скарб найдорожчий, ви слава моя щонайбільша,
Ви повсякчасна любов і раювання моє!..

Література

Високий рівень освіти та книгодрукування сприяв розвиткові літератури. Література відзначалася розмаїттям жанрів. Причому переважали твори українською мовою: латиномовні та польськомовні в доробку українських письменників траплялися рідше, хоча багатомовність ще залишалася прикметною ознакою тогочасної української літератури. Зростала кількість творів, особливо в поезії, писаних мовою, наближеною до розмовної. Чимало книжних за походженням віршів ставали народними піснями. Щоправда, поширювалися такі твори здебільшого в рукописах.

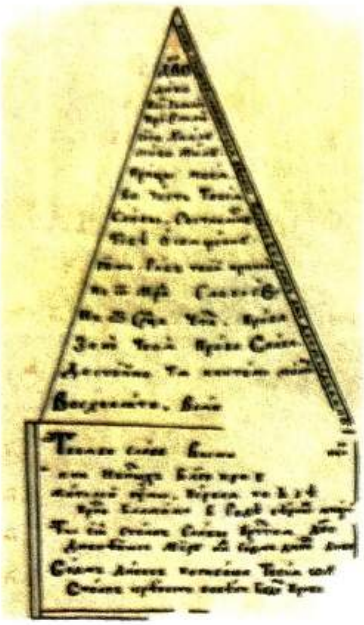

Сторінка рукописної збірки «Млеко» Івана Величковського з фігурним віршем

Із поетів, котрі вживали лише книжну українську мову, найвидатнішим був ***Климентій Зиновіїв***. Цьому поетові-ченцеві належить велика рукописна збірка віршів, героями яких були здебільшого ремісники, робітники промислів, наймити-бурлаки, козаки. Климентій Зиновіїв перший з українських поетів оспівав працю. В його віршах – безліч подробиць і деталей життя трударів тогочасної України. В цьому сенсі вони є винятково цінним історичним джерелом. А ще Климентій Зиновіїв уславився як один з перших фольклористів (так називають учених – дослідників творів усної народної творчості, або фольклору), адже він записав близько 1600 народних прислів'їв та приказок, впорядкував їх за абеткою, умістивши у своїй книжці.

Перевагу книжній українській мові віддавав ***Іван Величковський*** – вихованець Києво-Могилянської академії, чернігівський друкар. Він створив дві книги віршів – «Зегар з полузегарком» та «Млеко», у яких подав напрочуд вигадливі за формою поезії – т. зв. ***курйозні вірші***. До курйозних віршів відносять, зокрема, акровірш – поетичний твір, у якому перші літери кожного рядка утворюють слово. Здебільшого в акровіршах поети закодовували власні імена. Серед курйозних були фігурні вірші, в яких поетичні рядки утворювали певну фігуру; хроновірші – поезії, ніби зачаровані певним числом: кількість слів у рядку, кількість рядків дорівнювала тому числу. Були й вірші, що однаково читалися зліва направо й навпаки. Такі вправи свідчили про високу поетичну майстерність їхнього творця – Івана Величковського. Цікаво, як цей український поет пояснював своє захоплення незвичайною літературною формою. У ній він вбачав вершину тогочасного поетичного мистецтва й, вельми жалкуючи, що мало таких віршів у доробку українських поетів, узявся заповнити прогалину.

Підпис гетьмана Івана Мазепи

Зверніть увагу!

Курйозні вірші є виявом мистецького стилю ***бароко*** в літературі. Слово «бароко» походить з італійської мови, означає химерний, чудернацький. Так називають мистецький стиль, який панував у Європі від початку XVII та майже до кінця XVIII ст.

Для мистецтва бароко характерна надзвичайна увага до форми. У літературі ця риса виявилася в розмаїтті жанрів – аж до таких сло-

весних вправ, як фігурні вірші, у пишномовності: і в побудові складних багатослівних речень, і в застосуванні вигадливих несподіваних порівнянь, у нагромадженні образів, поєднанні біблійної міфології з античною тощо. У XVII ст. бароковим стало навіть написання літер (показовими з цього погляду є підписи українських гетьманів і канцеляристів).

Протягом XVII–XVIII ст. упевнено розвивався український театр. Він існував у двох різновидах – ***шкільний*** і ***мандрівний***. Шкільний театр творився професорами й студентами Києво-Могилянської академії, а мандрівний – учителями нижчих шкіл і мандрівними дяками. Найдавніша драма, що в повному обсязі збереглася до нашого часу, датується 1674 р. Називається вона «Про Олексія, чоловіка Божого». Року 1705-го в Києві було поставлено першу історичну драму на теми рідної історії – твір Феофана Прокоповича «Володимир».

Лазар Баранович. *Гравюра Г. Левицького*

У другій половині XVII ст. не вщухала літературна полеміка. Публіцистично-богословські твори на захист православ'я писали провідні діячі церкви. Зокрема, 1676 р. вийшов друком трактат ***Лазаря Барановича*** «Нова міра старої віри» – відповідь на єзуїтську книгу «Стара віра». Надзвичайну шану в освіченої громадськості мав збірник проповідей ***Йоаникія Галятовського*** «Ключ розуміння». Цю книжку, надруковану 1655 р. в Києві і згодом перевидану у Львові, не лише читали, а й переписували по всій Україні.

Титульний аркуш книжки Й. Галятовського «Ключ розуміння»

Визначним ученим та оригінальним тогочасним письменником, який складав церковні морально-повчальні твори, вірші, драми, проповіді, був ***Данило Туптало*** (1651–1709) – син козацького сотника, вихованець Києво-Могилянської академії. Висвятився під іменем Димитрій. Був ігуменом кількох монастирів. З 1702 р., за наказом Петра I, жив у Росії, був призначений митрополитом Ростовським. Згодом канонізований православною церквою. До його найвизначніших дослідницьких праць належить упорядкування житій святих (видані в Києві впродовж 1689–1705 рр. у чотирьох томах під назвою ***Четьї-Мінеї***). Ця книга стала, власне, першою енциклопедією для православного світу. Інша книга – «Руно зрошене» – збірка переказів про чудеса ікони Богородиці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря – витримала вісім видань.

На другу половину XVII – першу половину XVIII ст. припав розквіт української ***літописної*** та ***історичної прози***. Розвивалася вона за несприятливих умов, адже царат обмежував українське книгодрукування. Заборони стосувалися насамперед світських творів. Отож не дивно, що історична й літописна література – це здебільшого рукописні пам'ятки.

Якими були особливості розвитку тогочасної української літератури? Розкажіть про риси бароко в літературі.

Протягом 1672–1673 рр. було завершено «***Хроніку з літописців стародавніх***». Автор її ***Феодосій Софонович***, вихованець, а згодом ректор Києво-Могилянської академії, ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря, у перед-

Димитрій Туптало.
Середина XVIII ст.

мові до твору наголошував на своєму бажанні простежити від витоків історію Панства Руського, тобто Русько-Української держави. «Хроніку...», написану українською мовою, було надруковано лише 1992 р.

Єдиним історичним твором, що вийшов друком за тих часів, був «***Синопсис***», написаний, як вважають дослідники, економом Києво-Печерської лаври Пантелеймоном Кохановським. Цю книжку видали 1674 р. в друкарні Києво-Печерського монастиря. Їй судилася слава першого підручника з історії. Про популярність твору свідчить той факт, що друге видання вийшло друком у 1678 р., а ще за два роки книгу перевидали втретє. Загалом «Синопсис» витримав близько 30 видань.

Складалися численні невеличкі літописи: хронічки, хронографи, діарії (щоденники), мемуарні записки, більшість яких загубилася. А найвидатнішим явищем історичної літератури першої половини XVIII ст. стали ***козацькі літописи***. Козацькими такі літописи називаються через те, що творилися в козацькому середовищі та оповідали про події козацької історії.

Титульний аркуш літопису Самійла Величка

Найдавнішим з-поміж великих козацьких літописів є «***Літопис Самовидця***». У ньому описуються події від 1648 по 1702 р. Твір написаний українською мовою, близькою до народної, ймовірно, 1702 р. Поширювався у списках. Ті, хто переписував «Літопис Самовидця», довели виклад подій у ньому до 1734 р. Вивчення пам'ятки дало змогу вченим встановити ім'я автора: ним вважають ***Романа Ракушку-Романовського***, військового та політичного діяча часів Руїни.

Другим серед найважливіших козацьких літописів був твір Григорія Граб'янки, від 1730 р. гадяцького полковника.

Літопис Граб'янки створено в Гадячі 1710 р., написаний церковнослов'янською мовою. У ньому оповідається про події від найдавніших часів до 1709 р., – поразки Івана Мазепи та обрання гетьманом Івана Скоропадського. Головна увага приділена перебігові Національно-визвольної війни.

Григорій Граб'янка, творячи літопис, простудіював велику кількість документів і найрізноманітніших історичних праць своїх сучасників та попередників, покликався також на народні перекази. Можливо, цим пояснюється надзвичайна популярність його книги, свідченням чого є десятки списків, у яких, власне, й поширювався літопис.

Найвизначнішим явищем козацького літописання став ґрунтовний літопис ***Самійла Величка*** – канцеляриста генеральної канцелярії (1720). Мова літопису – книжна українська. Твір складався з двох частин: опису подій від 1648 по 1660 та від 1660 по 1700 рр. Дійшов до нас пошкоджений, без закінчення та з прогалинами, особливо в першій частині. Рукопис супроводжено десятьма портретами гетьманів, у ньому використано безліч документів, поетичних текстів. Читач натрапляє в літописі на невеличкі оповідання, нотатки з різних книг тощо.

Назвіть найвидатніші пам'ятки літописної прози. Чому ці літописи називають козацькими?

Розвиток природничих наук

Протягом XVII–XVIII ст. в Україні дедалі більше зростала зацікавленість природничими науками. У лекціях провідних професорів Києво-Могилянської академії використовувалися елементи астрономії, фізики, біології, медицини. Більшого значення набувала фізика, до якої вводили такі розділи, як рух, космологія тощо. З'явилися курси натурфілософії – попередниці природознавства. До вивчення природних явищ закликав ***Феофан Прокопович***, який навіть виголосив спеціальну промову перед студентами й професорами «Про заслуги й користь фізики». Фізика, на думку вченого, повинна займатися не вигадуванням, а вивченням реального світу. Велика увага приділялася вивченню математики. Зокрема, Феофан Прокопович у 1707–1708 рр. прочитав курс, основу якого становили арифметика й геометрія. У другій половині XVIII ст. в академії було відкрито класи чистої математики (алгебра й геометрія), а також змішаної математики, де викладали цивільну й військову архітектуру, механіку, гідростатику, гідравліку, оптику, астрономію тощо.

Феофан Прокопович

Зверніть увагу!

Кінець XVII–XVIII ст. в Європі визначають як «добу Розуму», або Просвітництво. Утім нові ідеї утверджувалися поступово протягом другої половини XVII ст., зародившись в Англії у працях учених Дж. Локка, Ф. Бекона та Г. Гоббса, під впливом великих географічних відкриттів і тих суспільних змін, що сталися внаслідок революції. Сутність нових ідей полягала в глибокому зацікавленні природою, унаслідок чого чільною наукою стало природознавство. Тогочасні мислителі наполегливо шукали шляхів пізнання природи. Панівним на ціле століття став раціоналізм – тобто світогляд, в основі якого є опертя на розум. Закони розуму, як вважав чи не найяскравіший представник раціоналізму, французький учений Р. Декарт, подібні до законів математики. Захоплення математикою серед учених було величезним. Недарма кожен шанований дослідник тих часів був визначним математиком. У працях учених І. Ньютона та Г. Лейбніца було обґрунтоване вчення про безконечність, що засвідчило справжній переворот у математиці. Усе це дало поштовх для розвитку таких наук, як фізика, астрономія тощо.

Отже, розвиток природничих наук за тих часів відбувався у тісному зв'язку з розвитком філософії. Саме тому на XVII–XVIII ст. припадає розквіт української філософської думки. Усі відомі церковні діячі, вчені, поети за тих часів висловлювали філософські ідеї або у філософських трактатах, або у творах інших жанрів. Головним осередком розвитку філософії була Києво-Могилянська академія. Цікаві філософські ідеї висловлював, зокрема, Феофан Прокопович. Цей визначний учений, державний та церковний діяч залишив багату та різноманітну наукову й літературну спадщину. Писав вірші латинською, польською, ук-

раїнською мовами, історичні твори, проповіді, філософські й політичні трактати, підручники тощо. Освіту Прокопович отримав у Києві та в Римі. Проте змушений був залишити Україну: 1716 р. за царським наказом поїхав до Петербурга.

Із чим був пов'язаний розвиток природничих наук, що спостерігався в Україні протягом другої половини XVII – першої половини XVIII ст.?

Києво-Могилянська академія надавала студентам і медичні знання. Офіційно клас медицини було відкрито лише в 1802 р. Втім, чимало випускників Києво-Могилянської академії, маючи добрі знання латини, і раніше студіювали медицину в західноєвропейських університетах. Вихованці академії стали знаними медиками, засновниками лікувальних закладів не лише в Україні, а й у Білорусі, Росії, Грузії.

Музика

Києво-Могилянська академія була провідним осередком музичної культури, де навчання музиці й співу вважалося обов'язковим предметом. Ще в 50-х рр. XVII ст. тодішній ректор академії Лазар Баранович організував спеціальну музично-хорову школу. У хорі студентів налічувалося близько 300 осіб, він був найкращим київським хором.

Музичні класи відкривалися і в колегіумах. Перший спеціалізований заклад музичного профілю зорганізували в Глухові. У 1729 р. вийшов указ про створення співацької школи, а наступного року вона почала діяти. За часів гетьманування Кирила Розумовського Глухів став музичною столицею України. Тут, при дворі гетьмана, існували професійний оркестр та оперний театр, основу репертуару яких становили найкращі зразки західноєвропейської музики. Поширення музичних знань сприяло становленню української професійної музики.

Софійський собор у Києві.
Сучасний вигляд

Архітектура українського бароко

Українську архітектуру XVII–XVIII ст. визначають як архітектуру ***бароко***. Бароковим спорудам притаманні нагромадження розкішних оздоб, підкреслена декоративність, грандіозність. Ці загальні особливості європейського бароко на українських землях втілювалися дуже своєрідно. Для архітектурних споруд, що постали за тих часів у Гетьманщині та Слобідській Україні, дослідники послуговуються терміном ***козацьке бароко***. Найбільше українських барокових споруд було збудовано за правління гетьмана Івана Мазепи. Ми вже говорили про те, що коштом гетьмана було споруджено до десяти храмів. У Києві, зокрема, Мазепа опікувався будівництвом братської Богоявленської церкви, Микільського собору, церкви Всіх Святих над Економічною брамою Києво-Печерської лаври.

Звісно, всі названі споруди втілювали мистецькі смаки тих часів – тобто були бароковими. За Мазепи барокових

Успенський собор Києво-Печерської лаври. *Гравюра середини XIX ст.*

рис набули давні, ще часів Київської Русі, споруди – Софійський та Михайлівський Золотоверхий собори, що їх відновили коштом гетьмана. Перебудовано в стилі бароко й Успенський собор та Троїцьку надбрамну церкву Печерської лаври. Власне, у такому бароковому вигляді ці храми зберігаються й нині. Так, у Софійському соборі над зовнішніми галереями надбудували другі поверхи та кілька нових бань. Майже всім баням надали характерної барокової форми (грушоподібної), вкривши золотом. Тоді ж постала велична 76-метрова дзвіниця, прикрашена густим рослинним орнаментом. До речі, розкішні ліпні оздоби – характерна риса козацького бароко. Щедро застосовано їх і в інших спорудах, якими опікувався Іван Мазепа, зокрема в Троїцькій надбрамній та Всіх Святих церквах Печерської лаври. Але якщо орнамент Троїцької церкви – рослинний, то в церкві Всіх Святих він складений з геометричних елементів.

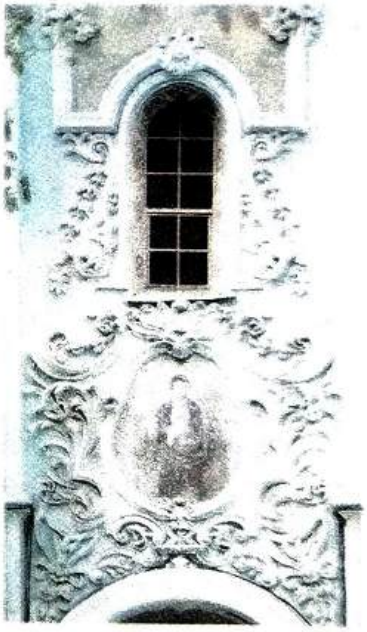

Частина східного фасаду Троїцької надбрамної церкви. *Кінець XVII – початок XVIII ст.*

Кошти у будівництво вкладав не лише гетьман Мазепа. Багато храмів збудовано на гроші інших гетьманів та козацької старшини. Коштом стародубського полковника Михайла Миклашевського зведено кілька церков на шляху

Михайлівський Золотоверхий собор у Києві. *Початок XX ст.*

від Стародуба до Києва: у Новгороді-Сіверському, Глухові, а також Видубицькому монастирі в Києві (муровані трапезна з Преображенською церквою та Георгіївський собор (1696–1701); Преображенська церква у Великих Сорочинцях (1732) – коштом гетьмана Данила Апостола.

Церква Катерини в Чернігові

Справжніми шедеврами світової архітектури в стилі козацького бароко є споруди Преображенського собору Мгарського монастиря поблизу Лубен (1684–1692), Хрестоздвиженський собор у Полтаві (1709), Покровський у Харкові (1689), Спасо-Преображенський в Ізюмі (1684), церква Катерини в Чернігові (1716).

Чим же відрізнявся козацький бароковий храм від храму княжого? Простежити це можна на прикладі Георгіївського собору Видубицького монастиря. Оскільки порівняння архітектурних споруд потребує спеціальних знань, ітиметься лише про найпоказовіші відмінності. Так, за уявленням архітекторів княжих часів, церква повинна була втілювати образ ідеального, простого й досконалого світу: зовні храм мав обличчя (фасад) і спину (абсиди); внутрішній простір також був чітко обмежений, мав початок і кінець та складався з трьох відокремлених частин – місця для хрещення, місця для віруючих і місця для духівництва. Козацькі архітектори керувалися іншими принципами. Бароковий храм не мав чітко вираженого фасаду, він був однаковий з усіх боків – здавалось, ніби його споруда весь час повертається навколо своєї осі. Так само і внутрішній простір позбавлений чітких меж. Стіни в ньому вигинаються, подрібнюються, розчленовуються, створюючи враження нескінченності. Крім того, барокові споруди були наснажені ідеєю величі козацької України, і тому чимало з них мали грандіозні розміри, як, скажімо, Микільський собор у Києві.

Георгіївський собор Видубицького монастиря в Києві. *(1696–1701)*

Друга половина XVII – перша половина XVIII ст. в українській архітектурі прикметні й тим, що саме за тих часів значно зросла увага до цивільних споруд. За тогочасними законами мистецтва будували колегіуми, магістрати, військові канцелярії, житлові будинки. Визначною спорудою цивільної архітектури був корпус Київської академії. Кошти на його будівництво надав Іван Мазепа. Тоді було зведено перший поверх академії. Проте за два десятиліття навчальний заклад уже був переповненим. Упродовж 1732–1740 рр. за проектом архітектора Йогана Шеделя надбудовано другий поверх з церквою. Наприкінці XVII ст. в Чернігові постали будівля колегіуму та будинок полкової канцелярії.

Будинок полкової канцелярії в Чернігові. *Кінець XVII ст.*

Риси барокової архітектури набули на українських теренах настільки значного поширення, що виявлялися навіть у дерев'яних спорудах народних майстрів. Втілювалися вони оригінально й неповторно. Недарма козацькі храми становлять багатство світової архітектури.

Графіка й малярство

Найвидатнішими українськими художниками-гравера-ми були ***Олександр*** та ***Леонтій Тарасевичі***. У 1702 р. в Києві вийшов друком «Києво-Печерський патерик» із 40 гравюрами Леонтія Тарасевича. Слави неперевершеного гравера зажив ***Іван Щирський*** – автор численних графічних портретів, алегоричних сценок тощо. Його гравюри складні й вигадливі. Химерні сплетіння рослинних орнаментів поєднуються в них з античними, глибоко символічними сюжетами й реалістичними зображеннями. Такі ознаки властиві й іншим графічним пам'яткам доби бароко.

Гравюра І. Щирського до книги С. Яворського, з зображенням гетьмана І. Мазепи з гербом. *1689 р.*

Гравюра І. Щирського до книги П. Орлика. *1698 р.*

Нові мистецькі принципи поступово поширювалися в ***іконописі***. У розписах українських церков виразніше виявлялися народні мотиви. Іконописні образи набували рис, вихоплених із повсякденного життя, почасти наближаючись до світських.

Своєрідне поєднання іконописних традицій із тогочасними художніми досягненнями спостерігалось у творчості ***Івана Рутковича*** та ***Йова Кондзелевича***.

Іван Руткович (? – 1703) уславився майстерно виконаними окремими образами іконостасів у селах Волиця-Деревлянська, Воля-Висоцька, Потелич (Львівська область) та іконостаса церкви Різдва Христового в м. Жовква. Цей галицький майстер збагатив український іконопис новими темами. Сюжети для своїх зображень запозичував із європейських та українських гравюр, сповнюючи їх образами й мотивами сучасного йому життя. Великого значення Іван Руткович надавав кольорові. Багатством і вишуканістю кольорів вирізняється його ікона архангела Михаїла з дияконських дверей іконостаса церкви Різдва Христового в Жовкві.

Архангел Михаїл. 1698–1705 рр. *Робота І. Рутковича*

Ікона Вознесіння. *Робота Й. Кондзелевича*

Тривалим був шлях мистецького становлення Йова Кондзелевича (бл. 1667 – після 1740) із Жовкви. Кондзелевич наполегливо шукав нових виражальних засобів, відмовився від зовнішньої декоративності, віддаючи перевагу розкриттю внутрішнього світу людини. Такими, зокрема, є його ікони з іконостаса, виконаного для Манявського скиту. Більшу частину життя майстер провів на Волині, проте добре знав духовне життя Гетьманщини, яке й живило його творчість.

Важливим осередком релігійного малярства Києва та Лівобережжя була малярська майстерня Києво-Печерської лаври.

Ікони народних майстрів вражають бездоганною живописною технікою, глибиною розкриття біблійних образів та осягненням усього розмаїття людських почуттів, багатством кольорів, життєствердним пафосом. Склалася нова іконописна традиція, якої українські майстри дотримувалися впродовж наступного століття. Найчастіше народні іконописці зверталися до образу Божої Матері. На іконах козацької доби Богородиця в національному українському вбранні на тлі золоченого різьбленого рослинного орнаменту. У кожному регіоні України створювалися свої варіанти української Мадонни. Волинські ікони із зображенням Божої Матері відрізняються від чернігівських або від образів Слобожанщини.

Ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки. *Кінець XVII ст.*

Протягом XVII–XVIII ст. великого поширення в Україні набула ікона Покрову Богородиці. Образів Покрову збереглося чимало. У нижній частині таких ікон подавалися реалістичні зображення представників козацької старшини, кошових отаманів, гетьманів. Приміром, збереглася ***ікона Покрову Богородиці із зображенням Богдана Хмельницького***. Тогочасних історичних діячів можна побачити й на інших іконах доби бароко. Цією рисою дослідників приваблює ***ікона Розп'яття з портретом лубенського полковника Леонтія Свічки***.

Велику популярність мав за тих часів ***ктиторський портрет*** – зображення меценатів, доброчинників храму. У вівтарній частині Успенського собору Києво-Печерської лаври було зображено 85 історичних осіб. Серед них – портрети князів Острозьких, Вишневецьких, Сангушків, гетьманів Хмельницького й Мазепи.

Розвивався і світський ***портретний живопис***. Портрети замовляли представники козацької старшини, власне, тому їх і називають козацькими. Чудовим зразком козацького портрета є зображення стародубського полковника Михайла Миклашевського початку XVIII ст. та знатного військового товариша Григорія Гамалії (останні десятиліття XVII ст.). У багатьох козацьких старшинських маєтках створювалися невеликі портретні галереї. Найбагатшим уважають зібрання портретів Сулим у родовому маєтку Сулимівці на Київщині.

Портрет стародубського полковника М. Миклашевського – фундатора Георгіївського собору Видубицького монастиря в Києві

Портрет визначного українського державного й військового діяча другої половини XVII ст. Григорія Гамалії

Портрет переяславського полковника Семена Сулими. *Середина XVIII ст.*

В усій Україні надзвичайною популярністю користувалося зображення ***козака Мамая***. Протягом XVIII ст. його можна було побачити в кожній українській хаті. Козака малювали олійними фарбами на полотні, стінах, дверях, віконцях, кахлях, скринях, посуді й навіть на вуликах, вважаючи символічне зображення Мамая оберегом.

Збереглася велика кількість варіантів народної картини. Дослідники одностайні в думці, що козак Мамай – втілення найголовніших рис українського характеру. Популярність цього художнього образу у XVIII і навіть XIX ст. є промовистим фактом: за часів руйнації Української держави, знищення залишків державної незалежності український народ не втрачав надії на визволення. Прагнення до волі – найголовніша ідея народної картини.

Народна картина «Козак Мамай»

Висновки

Наснажене визвольними ідеями буремного XVII ст., духовне життя українців у першій половині XVIII ст. хоч і зазнавало утисків з боку держав-колонізаторів, проте залишалося розмаїтим і доволі багатим. Культура українського народу за роки визвольних змагань досягла настільки високого рівня, що й упродовж наступного століття була здатна протистояти нищівному наступові імперії. Найкращі здобутки українських митців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. (архітектура козацького бароко, зображення козака Мамая та ікони народних майстрів, сповнені любові до рідної землі та її минулого, козацькі літописи) становлять нині нашу національну гордість. Вони не лише не втратили своєї мистецької цінності, а й увійшли до золотої скарбниці світової культури, навіки уславивши своїх творців і народ, що їх виплекав. Утиски й заборони, до яких вдавалися колонізатори, звісна річ, завдавали шкоди нашій культурі (скільки талантів

було занапащено, а скільком довелося зректися коріння, щоби творити), одначе спинити духовний розвій нашого народу не змогли. Свідченням цього є мистецькі досягнення наступних поколінь – не занесені звідкись освіченими чужинцями, а витворені власним тисячолітнім досвідом.

Перевір себе

1. Якою була політика російського царату щодо української культури в першій половині XVIII ст.? Доберіть конкретні факти, які б її характеризували. **2.** Доведіть, що Києво-Могилянська академія в другій половині XVII – першій половині XVIII ст. була одним з найвпливовіших центрів освіти, науки, видавничої справи в Україні та Росії. Назвіть відомих вам вихованців Києво-Могилянської академії. **3.** Про яких українських митців другої половини XVII – першої половини XVIII ст. ви дізналися? Назвіть їхні твори.

ГОТУЄМОСЬ ДО ТЕМАТИЧНОГО ОЦІНЮВАННЯ

1. Назвіть імена історичних постатей, зображених на ілюстраціях. Які події з історії України кінця XVII – першої половини XVIII ст. з ними пов'язані? Схарактеризуйте їх.

2. Які історичні події об'єднують постаті Івана Мазепи, Карла XII та Петра I? Як складалися відносини між цими діячами того часу?

3. З допомогою хронологічної таблиці стисло перекажіть перебіг найважливіших подій історії України кінця XVII – першої половини XVIII ст., назвіть їхні результати та наслідки.

Дата	Подія
1687 р., липень	Козацька рада на р. Коломак.
1689 р., весна	Другий кримський похід.
1702–1704 рр.	Національно-визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом Семена Палія.

1708 р., жовтень	Початок антиколоніального повстання гетьмана Івана Мазепи проти Росії.
1709 р., березень	Перехід на бік І. Мазепи запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом К. Гордієнком.
1709 р., 27 червня	Полтавська битва.
1710 р., 5 квітня	Обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Прийняття Конституції П. Орлика.
1711 р., весна	Похід козацьких загонів П. Орлика на Правобережну Україну
1711 р., травень–червень	Прутський похід російської армії Петра І.
1722–1727 рр.	Діяльність Першої Малоросійської колегії.
1723 р.	Подання Петрові І Коломацьких чолобитних.
1734–1750 рр.	Діяльність «Правління гетьманського уряду».
1750 р.	Обрання гетьманом Кирила Розумовського.

4. Про які реалії тогочасного життя йдеться у джерелах? Дайте історичний коментар описаних подій.

4.1. *З листа Івана Мазепи до стародубського полковника Івана Скоропадського:* «Ми про злодійські наміри царя не тільки від приятелів мали секретні відомості, а й самі цілком із ясних ознак довідались; нас: гетьмана, старшину, полковників і все військо хотів захопити у свою тиранську неволю, ім'я Війська Запорізького зовсім знищити... Тому-то ми, гетьман, за спільною згодою панів генеральної старшини, полковників і всього війська, передалися під непереможну протекцію найяснішого шведського короля... в тій надії, що його шведська величність Вітчизну нашу та військо непереможною своєю зброєю захистить від московського тиранського ярма, і не тільки вольності та права наші збереже, а й поширить».

4.2. *Із таємних царських статей Ізмайлову:* «...Перебуваючи при гетьманові Скоропадському, пильно стежити, щоб ні він, гетьман, ні старшина, ні полковники не мали ніякої схильності до зради й до підбурювання народу; щоб не було й листів до них із Туреччини, від татар, з Польської чи Шведської сторони, від зрадників донських козаків, а також від усіх, хто схильний до подібної зради; а дізнавшись, всіляко запобігати, для чого під його орудою наказано бути піхотним полкам... Про все те писати Великому Государеві в Посольську похідну Канцелярію... Дізнатися достеменно, таємним способом, скільки за колишнього гетьмана... збиралося всіляких прибутків з усього Малоросійського краю та скільки збиратиметься тепер; ... які прибутки мають генеральна старшина й полковники... Дослухатися розмов і довідуватися з них та з учинків, хто зі старшини та козаків прихильний до Великого Государя і якого уряду гідний».

5. Доведіть, що російський царат у 20–40-х рр. XVIII ст. провадив щодо українського народу колоніальну політику, головний принцип якої – «розділяй і володарюй». Складіть власну періодизацію процесу колоніального наступу на козацьку Україну в першій половині XVIII ст.

6. Назвіть знаних діячів культури другої половини XVII – першої половини XVIII ст. Чим вони уславилися?

7. Усі зображені на ілюстраціях споруди другої половини XVII – першої половини XVIII ст. належать до барокових. Назвіть їх. З іменами яких історичних осіб вони пов'язані?

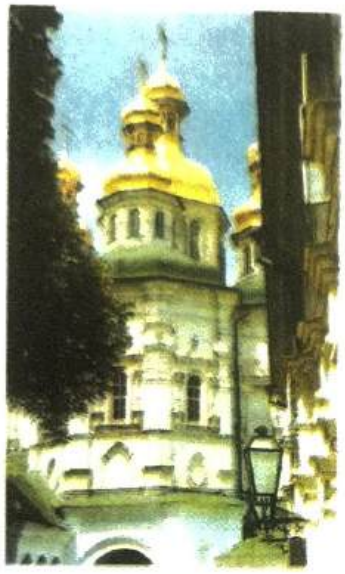

8. Роздивіться ілюстрації. Розкажіть про події з історії України, що їм присвячені картини. Запропонуйте назву до кожної з них.

9. Які події та постаті з історії України пов'язані з історичними пам'ятками, що їх зображено на сторінці? Сформулюйте історичне значення цих подій.

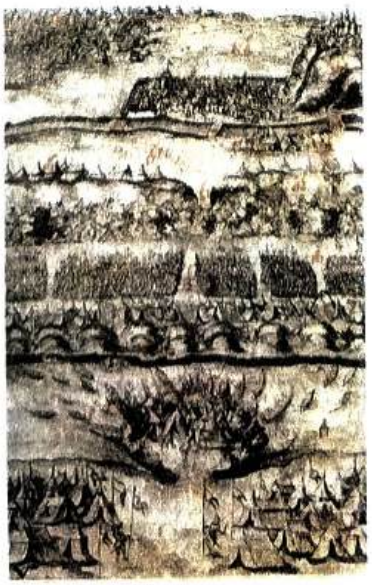

БОЖІЕЮ МИЛОСТЮ МЫ
ЕКАТЕРИНА ВТОРАЯ,
ИМПЕРАТРИЦА И САМОДЕРЖИЦА
ВСЕРОССІЙСКАЯ.

ПІСЛЯМОВА

Минали роки. Позаростали тернами биті козацькі шляхи, повиростали в покорі козацькі діти, не знаючи, яким то є полиновий присмак волі. Проте зрідка понад Дніпром бриніла пісня якогось дивовижного й невловимого птаха. Не мав той птах гнізда, ніхто й не бачив його. Чули лише його нестримну, мов степовий вітер, пісню...

Оселилася пісня та в серці кобзаря й стала невмирущою. Бо пішов з нею сліпий співець по всій Україні, засіваючи словами-зернами душі нащадків славних запорожців. І стугоніла в їхніх жилах пробуджена козацька кров, ненависною ставала неволя, і вирушали вони на пошуки птаха-мрії, аби назавжди повернути його до рідних місць.

– Діду, а ви бачили того птаха? – запитували діти в білого, як зима, кобзаря.

Старий посміхався. Біля очей ясними промінчиками світилися дрібні зморшки, визолочуючи сонцем обличчя.

– Бачив, – розповідав кобзар. – Пролетів птах-мрія над моєю головою, зронив дивовижну пір'їну, взяв я її до рук – відтоді маю вірну товаришку-бандуру, яка водить мене, невидющого, світом.

– А чи бачив його хто інший? – не вгавали дітлахи.

Нічого не відповів кобзар. А помовчавши хвильку, заспівав про відомих і невідомих лицарів – запорізьких козаків, про славетну Січ – козацьку твердиню, де оселився волелюбний птах. І кожен, хто слухав спів кобзаря, бачив перед очима великі білі крила, що вабили до себе розкутим летом, і линув душею за тими крильми кудись, де жила давня козацька слава.

Останні десятиліття XVIII ст. стали для України кінцем волі. Російський царат, раз по раз обмежуючи права українців, зрештою завдав остаточного удару українській державності: впродовж двадцяти років (від 1764) було скасовано гетьманство, остаточно зруйновано Запорізьку Січ, ліквідовано козацький полково-сотенний устрій на землях Лівобережної та Слобідської України. Дев'ятнадцяте століття Україна зустрічала розділеною між Російською та Австрійською імперіями, де її землі стали звичайними провінціями, а самі українці, позбавлені волі національної, політичної та соціальної, потрапили в тяжке кріпацьке ярмо.

Проте й такі вкрай несприятливі обставини не стлумили в душах українців прагнення до волі. Вже перші десятиліття XIX ст. засвідчили, що український народ не втратив відчуття національної гідності та причетності до тисячолітньої історії своєї землі. Глибокий патріотизм Івана Котляревського, пристрасні Шевченкові молитви – ось віхи, що не лише ятрили сумління, а віщували нове Українське Відродження. Але про це – наступного року.

ХРОНОЛОГІЯ

Дата	Подія
1556 р.	Заснування українським православним князем Дмитром Вишневецьким на о. Мала Хортиця першої Запорізької Січі.
1558–1583 рр.	Лівонська війна. Війна Московії проти Лівонського ордену німецьких рицарів, а після його розпаду (з 1561) – проти Великого князівства Литовського, Польщі (з 1569 – Речі Посполитої), Данії та Швеції за вихід до Балтійського моря.
1569 р.	Люблінська унія. Об'єднання Польського королівства та Великого князівства Литовського в Річ Посполиту. Приєднання Польщею Київщини, Брацлавщини, Волині й Підляшшя.
1572 р.	Одна з перших спроб залучити українських козаків на державну службу.
1576–1586 рр.	Правління в Речі Посполитій Стефана Баторія.
1577 р.	Похід запорізьких козаків під проводом Івана Підкови в Молдову.
1578 р.	Запровадження козацького реєстрового війська (козацька реформа Стефана Баторія).
1582 р.	Запровадження в Речі Посполитій нового – григоріанського календаря.
1587–1632 рр.	Правління в Речі Посполитій Сиґізмунда III.
1590 р.	Ухвалення польським сеймом «Порядків щодо козаків та України».
1591–1596 рр.	Козацькі повстання під проводом Криштофа Косинського й Северина Наливайка.
1596 р.	Православний та уніатський собори в Бересті. Утворення греко-католицької церкви на уніатському соборі.
1616 р.	Взяття запорізькими козаками під проводом Петра Сагайдачного турецької фортеці Кафи.
1618–1648 рр.	Тридцятилітня війна в Європі між двома коаліціями держав: Габсбурзькою католицькою (Австрія, Іспанія, Польща, Ватикан) і протестантською (Англія, Нідерланди, Данія, Франція, Швеція). Участь у воєнних діях українських козаків.
1618 р.	Похід 20-тисячного козацького війська Петра Сагайдачного в Московію на допомогу королевичу Владиславу.

Дата	Подія
1620 р.	Польсько-турецька війна. Поразка польських військ на Цецорських полях у Молдові.
1620 р.	Відновлення православної ієрархії. Обрання київським православним митрополитом Йова Борецького.
1621 р.	Участь козацького війська на чолі з Петром Сагайдачним у Хотинській війні на боці Речі Посполитої.
1625 р.	Козацько-польський конфлікт. Куруківська угода поляків з козаками.
1630 р.	Козацьке повстання під проводом Тараса Федоровича (Трясила).
1632–1648 рр.	Правління в Речі Посполитій короля Владислава IV.
1632 р.	Затвердження польським сеймом «Статей для заспокоєння руського народу». Визнання законності існування в Речі Посполитій православної церкви. Обрання київським митрополитом Петра Могили.
1632–1634 рр.	Смоленська (московсько-польська) війна.
1634 р.	Полянівський мир Московії з Польщею.
1635 р.	Зруйнування фортеці Кодак запорожцями на чолі з Іваном Сулимою.
1637–1638 рр.	Козацьке повстання під проводом Павла Павлюка, Якова Острянина, Дмитра Гуні.
1638 р.	Затвердження сеймом Речі Посполитої «Ординації Війська Запорізького реєстрового».
1645–1676 рр.	Царювання в Московській державі Олексія I Романова (Олексія Михайловича).
1595–1657 рр.	Роки життя Богдана Хмельницького – видатного політика і полководця, творця Української козацької держави.
1648 р., січень	Початок Національно-визвольної війни. Обрання гетьманом Богдана Хмельницького.
1648 р., лютий	Богдан Хмельницький укладає союзну угоду з кримським ханом про надання військової допомоги.
1648 р., травень	Жовтоводська і Корсунська битви.
1648 р., вересень	Пилявецька битва.

Дата	Подія
1648 р., вересень–жовтень	Облога українським військом міст Львова та Замостя.
1648–1668 рр.	Правління в Речі Посполитій короля Яна II Казимира.
1648 р., грудень	Урочистий в'їзд Богдана Хмельницького до Києва.
1649 р., червень–серпень	Облога українським військом фортеці Збараж.
1649 р., серпень	Зборівська битва. Укладення Зборівського перемир'я.
1650 р., серпень	Перший молдовський похід.
1651 р., червень	Берестецька битва.
1651 р., вересень	Укладення Білоцерківського перемир'я.
1652 р., травень	Батозька битва.
1652 р., серпень	Одруження Тимоша Хмельницького з дочкою молдовського господаря Василя Лупула. Укладення молдовсько-українського союзу.
1653 р., квітень–травень	Похід козацьких полків під проводом Тимоша Хмельницького в Молдову.
1653 р., серпень	Похід козацьких загонів Тимоша Хмельницького в Молдову і його поразка під Сучавою.
1653 р., вересень–грудень	Облога Жванця на Поділлі.
1654 р., березень	Укладення козацьким посольством договору з московським урядом (Березневі статті).
1655 р., січень	Оборона Умані загонами Івана Богуна.
1655 р., січень	Охматівська битва.

Дата	Подія
1655 р., липень (29 серпня)	Початок шведсько-польської війни. Воєнні дії в Померанії. Падіння Варшави.
1655 р., вересень	Битва під Городком. Облога Львова.
1656 р., жовтень	Укладення союзу з трансільванським князем Юрієм (Дєрдєм) II Ракоці проти Польщі.
1656 р., жовтень	Підписання між Москвою і Річчю Посполитою Віленського перемир'я.
1656 р., листопад	Укладення антипольського союзу між Шведським королівством і трансільванським князівством.
1656–1658 рр.	Московсько-шведська війна.
1657 р., січень–липень	Воєнні дії війська трансільванського князя Юрія (Дєрдя) II Ракоці та козацьких полків на чолі з Антоном Ждановичем проти Речі Посполитої.
1657 р., 27 липня	Смерть гетьмана Богдана Хмельницького.
1657 р., 26 серпня	Старшинська козацька рада в Чигирині ухвалює рішення передати гетьманство до повноліття Юрія Хмельницького Іванові Виговському.
1657 р., жовтень	Генеральна козацька рада в Корсуні визнала гетьманом Івана Виговського.
1657 р., жовтень	Укладення Іваном Виговським союзу зі Швецією.
1658 р., травень	Розгром військом Івана Виговського загонів антигетьманської опозиції Мартина Пушкаря та Якова Барабаша під Полтавою.
1658 р., вересень	Укладення Гадяцького договору. Завершення Національно-визвольної війни.
1658–1659 рр.	Українсько-московська війна.
1659 р., червень	Конотопська битва.
1659 р., жовтень	Підписання між Юрієм Хмельницьким і московським урядом Переяславських статей.
1660 р., вересень –жовтень	Чуднівська воєнна кампанія. Укладення Слободищенського трактату.
1663 р., червень	Козацька (Чорна) рада. Проголошення гетьманом Івана Брюховецького.

Дата	Подія
1663–1668 рр.	Гетьманство Івана Брюховецького на Лівобережній Україні.
1663–1665 рр.	Гетьманство Павла Тетері на Правобережній Україні.
1665 р., жовтень	Підписання Іваном Брюховецьким Московських статей.
1666 р., січень	Петра Дорошенка обрано гетьманом правобережних полків.
1667 р., 30 січня	Андрусівське перемир'я між Москвою та Річчю Посполитою. Закінчення московсько-польської війни.
1668 р., червень	Похід козаків Петра Дорошенка на Лівобережжя. Проголошення Петра Дорошенка гетьманом усієї України.
1669 р., березень	Обрання лівобережним гетьманом Дем'яна Многогрішного. Укладення Глухівських статей.
1669 р., березень	Старшинська козацька рада в Корсуні разом з Петром Дорошенком ухвалює рішення визнати протекторат Туреччини над Правобережною Україною.
1672 р., червень	Обрання гетьманом Лівобережної України Івана Самойловича. Підписання Конотопських статей.
1672 р., серпень	Взяття об'єднаним козацько-турецьким військом Кам'янця.
1674–1696 рр.	Правління Яна III Собеського в Речі Посполитій.
1676 р., вересень	Петро Дорошенко відмовився від гетьманства та був вивезений до Москви.
1676 р.	Туреччина проголошує Юрія Хмельницького гетьманом України.
1677 р., серпень–вересень	Перший чигиринський похід.
1678 р., липень–серпень	Другий чигиринський похід.
1681 р., січень	Бахчисарайський мирний договір між Москвою, Туреччиною і Кримським ханством.
1686 р., травень	«Вічний мир» між Москвою та Польщею.
1686 р.	Підпорядкування Київської митрополії Московському патріархатові.

Дата	Подія
1687 р. травень–червень	Перший кримський похід.
1687 р., липень	Козацька рада на р. Коломак. Усунення Івана Самойловича з гетьманського уряду та обрання гетьманом Івана Мазепу. Укладення Коломацьких статей з московським урядом.
1689 р., весна	Другий кримський похід.
1689–1725 рр.	Царювання в Росії Петра І.
1700–1721 рр.	Північна війна Росії проти Швеції.
1702–1704 рр.	Національно-визвольне повстання на Правобережній Україні під проводом Семена Палія.
1704–1709 рр.	Правління в Речі Посполитій Станіслава Лещинського.
1708 р.	Похід шведського короля Карла XII на Москву через Україну.
1708 р., жовтень	Початок антиколоніального повстання гетьмана Івана Мазепи проти Росії.
1708 р., листопад	Зруйнування московськими військами гетьманської столиці Батурина. Обрання гетьманом Івана Скоропадського.
1709 р., березень	Перехід на бік Івана Мазепи запорізьких козаків на чолі з кошовим отаманом Костем Гордієнком.
1709 р., травень	Зруйнування Чортомлицької Січі царськими військами.
1709 р., 27 червня	Полтавська битва.
1710 р., 5 квітня	Обрання Пилипа Орлика гетьманом в еміграції. Прийняття Конституції Пилипа Орлика.
1711 р., весна	Похід козацьких загонів Пилипа Орлика на Правобережну Україну.
1711 р., травень–червень	Прутський похід російської армії Петра І.
1711 р. липень	Прутський мирний договір.
1711 р.	Заснування запорожцями Олешківської Січі на землях Кримського ханства.
1721 р., серпень	Ніштадтський мирний договір між Росією та Швецією. Закінчення Північної війни.

Дата	Подія
1722–1727 рр.	Діяльність Першої Малоросійської колегії.
1723 р.	Подання Петрові І Коломацьких чолобитних. Ув'язнення наказного гетьмана Павла Полуботка у Петропавловській фортеці.
1727–1734 рр.	Гетьманування Данила Апостола.
1734–1750 рр.	Діяльність Правління гетьманського уряду.
1734 р.	Заснування Нової (Підпільненської) Січі.
1735–1739 рр.	Російсько-турецька війна.
1735–1764 рр.	Правління в Речі Посполитій короля Августа III.
1750–1764 рр.	Гетьманування Кирила Розумовського.

ЗМІСТ

Вступ

ТЕМА 1 **Українські землі під владою Речі Посполитої. Наростання національно-визвольної боротьби українського народу**

§1. Люблінська унія. Початок польського панування на українських землях 6
§2. Виникнення українського козацтва та Запорізької Січі 14
§3. Наростання національно-визвольної боротьби. Повстання 90-х рр. XVI ст. 24
§4. Українське козацтво у першій чверті XVII ст. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний 34
§5. Національно-визвольні повстання українського народу 20–30-х рр. XVII ст. 42
Готуємось до тематичного оцінювання 51

ТЕМА 2 **Національно-культурний рух в Україні в другій половині XVI — першій половині XVII ст.**

§6. Церковне життя в другій половині XVI ст. Берестейська церковна унія 1596 р. 54
§7. Церковне життя в першій половині XVII ст. 61
§8. Культура України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. Розвиток освіти та науки 68
§9. Розвиток літератури, музики, архітектури, образотворчого мистецтва в Україні в другій половині XVI – першій половині XVII ст. 76
Готуємось до тематичного оцінювання 87

ТЕМА 3 **Національно-визвольна війна українського народу середини XVII ст. проти Речі Посполитої. Відродження Української держави**

§10. Передумови й початок Національно-визвольної війни українського народу проти польського панування 90
§11. Розгортання Національно-визвольної війни в 1648–1649 рр. 97

§12. Утворення Української козацької держави – Гетьманщини 104
§13. Воєнно-політичні події Національно-визвольної війни 1650–1653 рр. 114
§14. Українсько-московський договір 1654 р. Продовження Національно-визвольної війни 122
Готуємось до тематичного оцінювання 132

ТЕМА 4 **Українські землі в другій половині XVII ст. Поділ Гетьманщини**

§15. Україна в роки правління гетьмана Івана Виговського 136
§16. Порушення територіальної цілісності Української держави – Гетьманщини 143
§17–18. Правобережна та Лівобережна Гетьманщини в 60–80-х рр. XVII ст. 152
§19. Запорізька Січ у другій половині XVII ст. 165
§20. Господарське життя й політичний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобідської України в другій половині XVII ст. 173
Готуємось до тематичного оцінювання 181

ТЕМА 5 **Українські землі наприкінці XVII — першій половині XVIII ст.**

§21. Гетьманщина та землі Правобережної України наприкінці XVII – на початку XVIII ст. 184
§22. Україна в подіях Північної війни. Повстання гетьмана Івана Мазепи проти Московії 192
§23. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція 199
§24–25. Гетьманщина після Полтавської битви. Посилення колоніалістської політики Російської імперії 207

ТЕМА 6 **Культура України другої половини XVII — першої половини XVIII ст.**

§26. Розвиток культури України в другій половині XVII – у першій половині XVIII ст. 226
Готуємось до тематичного оцінювання 240

Післямова 244
Хронологія 245

ЛІТЕРАТУРА
ДЛЯ ПОЗАКЛАСНОГО ЧИТАННЯ

Антонович В. Про козацькі часи в Україні – К., 1991.
Андрусишин Б.І., Борисенко В.Й. Історія України в художньо-літературних образах – К., 2000.
Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків – К., 1991.
Дорошенко Д. Історія України – К., 1993.
Ілюстрована енциклопедія історії України (від найдавнішого часу до кінця XVIII ст.). – К., 1998.
Історія України в особах: Литовсько-польська доба. – К., 1997.
Історія України в особах: Козаччина. – К., 2000.
Запорожці: До історії козацької культури – К., 1993.
Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке – К., 1992.
Крип'якевич І. Було колись в Україні – К.,1994.
Мицик Ю.А, Плохій С.М., Стороженко І.С. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990.
Мицик Ю. Козацький край. Нариси з історії Дніпропетровщини XV– XVII ст. – Дніпропетровськ, 1999.
Слабошпицький М. З голосу нашої Кліо. – К., 1993.
Спалах у темряві: середина XVII ст. – К., 2001.
Руїна: друга половина XVII ст. – К., 1996.
Між двох вогнів: друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1996.
Коли земля стогнала: друга половина XVI – перша половина XVII ст. – К., 1995.
Українське козацтво: Мала енциклопедія. – К., Запоріжжя, 2002.

Вінграновський М. Северин Наливайко.
Іваничук Р. Мальви; Орда; Журавлиний крик.
Кащенко А. Зруйноване гніздо.
Костенко Л. Маруся Чурай; Берестечко.
Котляревський І. Енеїда.
Куліш П. Чорна рада.
Лепкий Б. Мотря; Не вбивай; Батурин; Полтава; З-під Полтави до Бендер.
Малик В. Посол Урус-шайтана; Фірман султана; Чорний вершник; Шовковий шнурок.
Нечуй-Левицький І. Запорожці; Князь Єремія Вишневецький; Гетьман Іван Виговський.
Пахучий О. Тиміш Хмельницький, син Богдана; Юрась Хмельниченко.
Чайковський А. Сагайдачний.

Навчальне видання

ВЛАСОВ Віталій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Підручник для 8 класу загальноосвітніх
навчальних закладів

За редакцією
доктора історичних наук, професора Ю.А. МИЦИКА

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Головний редактор – *Олександр Удод*
Редактор – *Валентина Мурзіна*
Обкладинка, художнє оформлення
та макет *Павла Машкова*
Упорядкування ілюстрацій та карт – *Віталій Власов*
Сканування та обробка ілюстрацій – *Оксана Ільїних*
Коректори – *Ольга Ємець, Галина Старостіна*
Комп'ютерна верстка – *Ольга Котєнєва,*
Клара Шалигіна

Здано до виробництва та підписано до друку 17.03.2002.
Формат 70x100/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Гарнітура Шкільна.
Ум. друк. арк. 21,0. Ум. фарбовідб. 83,85.
Обл.-вид. арк. 19,2. Наклад 30 000 прим. Зам. № 462/052.

Видавництво гуманітарної літератури «Абрис»
01001, м. Київ-1, вул. Трьохсвятительська, 4,
тел. 228-71-23, 229-59-98

Свідоцтво серія ДК №548 від 31.07.2001 р.

Віддруковано з готових позитивів у ТОВ «Факт»
61057, м. Харків, вул. Донець-Захаржевського, 4а/4б.

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Чим знаменна козацька доба?
Чому про українське козацтво
говорять як про унікальне явище
в історії людства?
Відповідь на ці запитання –
у цьому підручнику
з історії України.

ISBN 966-531-126-3
9 789665 311263